

החברה המזרחית הישראלית
الجمعية الشرقية الاسرائيلية
THE ISRAEL ORIENTAL SOCIETY

רוח מזרחית

ביטאון החברה המזרחית הישראלית

גיליון מספר 5 / חורף 2007

רוח מזרחית

כתב העת האלקטרוני של החברה המזרחית הישראלית

חורף 2007

גיליון מספר 5

תוכן העניינים

דבר העורך	אסף דוד	4
לזכרו של נגיב מחפוז		
נגיב מחפוז, 1911—2006	מנחם מילסון	8
הקסם בשתי לווייתיו של נגיב מחפוז	דלאל אל-בַּזְרִי	11
מאמרים		
על כיתובים בערבית בשטרות הכסף ובמטבעות של ישראל	נריהו שנידור	14
המונח 'עֹלְמָה' (גלובליזציה) ויחס האסלאם לתרבות המערבית: גישתו של השיח' יוסף אל-קַרְצ'אֵוּי	שגיא פולקה	21
התפתחות התקשורת הערבית: היבטים תרבותיים ואידיאולוגיים וזיקתם לפוליטיקה ולמשטרים במזרח התיכון	חיים קורן	28
ביקורת ספר		
על ספרו של גיל אייל, 'הסרת הקסם מן המזרח'	אהוד טולידאנו	36
מצד אחד		
ישראל – ירדן: ניתוח של יחסים אסטרטגיים עם מדינה שכנה	גדעון בכר	43
מצד שני		
הערות על התגובה הערבית למלחמת לבנון השנייה	יוסף סופר	48
תעודות		
התנסות בדיאלוג עם 'האחר'	עֶרְיָב אל-רַנְתָאוּי	53
מכתב לנשיא ארה"ב ג'ורג' בוש	מישל פֵילוֹ	54
ממקור ראשון		
על עיון מחודש בהיסטוריוגרפיה של מפלגת הבעת' העיראקית, קריאות להחייאת תפקידו של אש"ף ועוד	עידו זלקוביץ'	56
קולנוע		
סקירת הסרט 'עֵמָאֲרַת יַעֲקֹבִיאַן'	שריאל בירנבוים	63
כנסים		
'נג'יב מחפוז': האדם והיוצר' – יום עיון במכללת אורנים, 9 בנובמבר 2006	שלומית גרשון-קניאל	66

מקדם

תל אביב בראי העיתונות הערבית
בחמש השנים הראשונות להווסדה (1914—1909)
יעקב יהושע 69

ביכורי מחקר

שינוי זיכרון קולקטיבי של סכסוכים בלתי נשלטים
רפי נץ-צנגוט 76

יומן מסע

'בית הלל וְהַאֲבִי':
רשמים משליחות בקטר, דצמבר 2005—פברואר 2006
אמיר ויסברוד 81

חדש על המדף

ערן שישון 87

ידיעון

המזרח החדש: הווה ועתיד
אלי פודה 96

חדשות החברה המזרחית הישראלית
שי זהר 97

'פורום בר':

תקצירי ההרצאות מן החודשים אוקטובר—דצמבר 2006
98

אירועים, כינוסים, הרצאות וימי עיון
100

מערכת הביטאון:

assaafd@mscc.huji.ac.il
sophronius@mscc.huji.ac.il
eran@reut-institute.org
sarielb@gmail.com
zelko@netvision.net.il
orient@mscc.huji.ac.il

אסף דוד – העורך האחראי
יוסף סופר – עורך מדור 'תעודות'
ערן שישון – עורך מדור 'חדש על המדף'
שריאל בירנבוים – עורך מדור 'קולנוע'
עידו זלקוביץ' – עורך מדור 'ממקור ראשון'
מזכירות החברה המזרחית
עיצוב הלוגו: אורית ואסף לניאדו

כל הזכויות שמורות לחברה המזרחית הישראלית

ההפצה מותרת ללא הגבלה ובלבד שיישמר התוכן המקורי של הגיליון בשלמותו.
כללי הציטוט המקובלים חלים על תוכן הגיליון בשלמותו. יש לקבל אישור בכתב מהחברה
המזרחית הישראלית לפרסום חומר מן הגיליון באכסניות אחרות.

להצטרפות לרשימת מכותבי החברה המזרחית יש לשלוח דוא"ל לכתובת orient@mscc.huji.ac.il

דבר העורך

אסף דוד

גיליון זה של 'רוח מזרחית', החמישה במספר, מופיע בצל התפתחויות חשובות ואף היסטוריות בעמותת החברה המזרחית הישראלית. העמותה, שהוקמה בשנת 1949, נמצאת בימים אלה בסופו של תהליך רפורמה מקיף ובתחילתו של מסע התחדשות שאפתני, הכולל את שינוי שמה לאגודה הישראלית ללימודי המזרח התיכון והאסלאם (אילמ"א). פרופ' אהרן ליש מן האוניברסיטה העברית בירושלים, נשיא החברה וממלא מקום יו"ר הוועד שלה, ויתר על תפקידו לטובת ממשיכי הדרך; פרישתו של הנשיא רב הפעלים, אשר הקדיש מזמנו ומיכולותיו במשך שנים רבות למען החברה המזרחית שלא על מנת לקבל פרס ושימש בה בתפקידי מפתח רבים, מותרה חלל גדול בחברה, שאותו יהיה צורך למלא בהדרגה בנושאי תפקידים מסורים ונמרצים.

האתגר העומד לפתחו של הנשיא הזמני, פרופ' דרור זאבי מאוניברסיטת בן גוריון, תובעני. כהד לדברינו בפתח הגיליון הקודם, נייחל לכך שכל הכוחות בקהילה המזרחנית הישראלית, ותיקים כצעירים, מן האוניברסיטאות ומן המכללות, יירתמו לתהליך הבנייה מחדש של האגודה המקצועית שלהם ויתרמו לה מזמנם ומכישוריהם. האסיפה הכללית של העמותה, בה יוצג התקנון החדש וייבחרו הנשיא ונושאי התפקידים השונים בעמותה, תתקיים ביום שישי, ה-19 בינואר 2007, באוניברסיטת תל אביב (ראו פרטים בעמ' 96 בגיליון זה). כתב העת האלקטרוני 'רוח מזרחית' ימשיך לשרת נאמנה את ציבור הקוראים הגדול, העומד כיום על למעלה מאלף איש ומוסד הנמנים על רשימת מכותבינו. אנו מפצירים בקהל הרחב של שוחרי האסלאם והמזרח התיכון לשלם מבעוד מועד את דמי החבר הצנועים, להגיע לכינוס האסיפה, להצביע ולהשפיע.

לו היה כתב העת 'אקטואלי', היינו עומדים בפני משימה קשה מאוד של סקירת חצי שנה מלאת תהפוכות וגדושת אירועים קשים במזרח התיכון. מכיוון שאין הדבר כך, והבמות לעיסוק בענייני דיומא הן ממילא רבות ונפוצות, הרשינו לעצמנו להצטמצם למינון נמוך מאירועי השעה ובחרנו להידרש למותו של הסופר ואיש הרוח נגיב מחפוז מזה, ולמלחמה בלבנון מן העבר השני. בשאר הפריטים והמדורים ביקשנו להתמקד בנושאים שגם אם עניינם בהווה, הרי שהם מאירים בו זוויות נסתרות או בוחנים אותו מפרספקטיווה רחבה, ומכל מקום עושים זאת ביישוב הדעת ולא בבהילות הדעת. מדור קבוע חדש שאנו שמחים לחנוך, בעריכתו של עידו זלקוביץ' מאוניברסיטת חיפה, 'מצלם' את ההווה ואת העבר כפי שהם משתקפים בחומרים ראשוניים המתפרסמים בעיתונות הערבית. תקוותנו הוא כי סקירת מידע חיוני זה תועיל רבות לציבור החוקרים הארצי, הן באיתור פריטים חדשים על נושאי עניין ישנים הן בפיתוח נושאים חדשים למחקר.

הגיליון נפתח בדברים לזכרו של הסופר נגיב מחפוז, שהלך לעולמו ב-20 באוגוסט 2006. מנחם מילסון סוקר ביעף את פועלו של מחפוז ומסיים בסיפור אישי על המפגש ביניהם, ודלאל אל-בוזרי, סופרת וסוציולוגית לבנונית, מתארת (בקטע שהתפרסם בעיתון הערבי הלונדוני אל-

חיות) את היכרותה עם הסופר ואת לווייתו, שבה זכתה לנכוח גם אם כאורחת לא קרואה. אל-בזרי המשתאה למראה עיניה סבורה כי הנוכחות הדלה בשתי לווייתו של מחפוז, ה'רשמית' וה'עממית', ואופן התנהלותן, היו מעוררות בסופר המנוח את יצר הבדחנות המפורסם שלו, אך היא עצמה מתקשה להשתחרר מהמשמעויות המדכדכות שלהן. בהמשך הגיליון מופיע פריט שלישי הקשור למחפוז, והוא סיכום יום העיון שנערך לזכרו במכללת אורנים ב-9 בנובמבר 2006.

בחלק המאמרים בגיליון זה שלוש רשימות שונות ומעניינות. נריהו שנידור עוסק ברשימתו, 'על כיתובים בערבית בשטרות הכסף ובמטבעות של ישראל', בתחום שהדיסציפלינה המזרחית הישראלית מיעטה לענות בו, והוא הנומיסמטיקה (חקר המטבעות). בתום סקירתו הדקדקנית, בה הוא מחלק את מאפייני הכיתוב בערבית במטבעות ובשטרות הכסף בישראל לשלוש תקופות – החל בשנת 1927 ועד ימינו אנו, מנתח שנידור את ההבדלים בין התקופות תוך העלאת השערות מעניינות ביחס לקשר שבין שפה, פוליטיקה ומטבע בישראל טרם העצמאות ואחריה.

רשימתו של שגיא פולקה בוחנת את עמדתו של אחד מהחשובים שבפוסקי ההלכה הסגים בעולם הערבי, השיח' יוסף אל-קרדאוי, כלפי הגלובליזציה בפרט ויחסו של האסלאם לתרבות המערבית בכלל. פולקה סוקר את ההתניות לתמיכתו של קרדאוי בפתיחות לתרבויות שונות ואת הסייגים שלדעתו יש להציב לה, כאשר בין כולם עוברת כחוט השני קביעתו של השיח' המפורסם כי אסור שהפתיחות לעולם החיצוני תסכן את דתו ואת אמונתו של המוסלמי. את הגלובליזציה רואה קרדאוי כשוות ערך לאימפריאליזם תרבותי של המערב, אם כי גם הוא מתאמץ להוכיח את קיומה של התאמה בין האסלאם לבין ערכים ליברליים מובהקים כמו דמוקרטיה או אזרחות.

רשימתו של חיים קורן, חוקר ותיק ממשד החוץ, היא בבחינת המשך מגמת המעורבות של חוקרים ואנשי מקצוע ממשד החוץ בשיח האקדמי המזרחני בישראל, אשר באה לידי ביטוי כבר בגיליון הקודם; בגיליון הנוכחי אנו מארחים כבר שלוש רשימות פרי עטם של דיפלומטים ממשד החוץ. מערכת 'רוח מזרחית' מברכת על מגמה חיובית זו ורואה בה לא רק אחת ממטרותיה, במסגרת השאיפה הכוללת לפתח ולהעשיר את השיח המקצועי בתחומי האסלאם והמזרח התיכון בישראל, אלא גם חזרת עטרה ליושנה; העורך הראשון של 'המזרח החדש', כתב העת הוטיק של החברה המזרחית, היה יעקב שמעוני, ראש ה'חקר' במשרד החוץ בזמנו, וצמד כותבים קבועים בתחומי האקטואליה היו דוד אילון ז"ל ופסח שנער יבדל"א, חוקרים במשרד החוץ שהפכו במרוצת הימים לפרופסורים במכון למדעי המזרח באוניברסיטה העברית ונהנו משם בין לאומי.

קורן, הבוחן ברשימתו היבטים תרבותיים ואידיאולוגיים בהתפתחות התקשורת הערבית ואת זיקתם לפוליטיקה ולמשטרים במזרח התיכון, סוקר את התרחבות נגישותה של התקשורת הערבית לאזרח הערבי כפועל יוצא מהתפתחות הטכנולוגיה, ואת השימוש ההולך ומתרחב שעשו שליטים כנאצר וכח'ומיני בתקשורת ההמונים. הוא מקדיש כר נרחב במאמרו לעיסוק ברשתות הטלוויזיה הלוויניות בערבית, ובראשן אל-ג'זירה, כחלק מהגלובליזציה של התקשורת הערבית. אחת המסקנות המעניינות במאמרו היא כי לפחות בכל הנוגע לתרבות הפוליטית ולשיח הציבורי הערבי, ובניגוד להערכות מוקדמות, הגלובליזציה של התקשורת הערבית דווקא נכשלה בפיתוח תודעה ליברלית בעולם הערבי; מחד היא נתקלת במחסומים תרבותיים ודתיים המונעים אימוץ

ערכים אזרחיים המיובאים מהמערב או מזוהים עמו, ומאידך היא הולכת ומקצינה את השיח הציבורי הערבי ביחס למערב בכלל ולסכסוך הערבי-ישראלי בפרט.

אהוד טולידאנו, ברשימה שהיא הרבה יותר מביקורת ספר, מבקש להתמודד עם גיל אייל, מחבר הספר המדובר 'הסרת הקסם מן המזרח: תולדות המזרחנות בעידן המזרחיות', במגרשו שלו. כשהוא מבכר לכתחילה להתרחק מהעיסוק הנוקדני באישוש או בהפרכת טענות עובדתיות, לוקח טולידאנו את הקוראים במסע פתלתל אל מחוזות ההכרה, המחקר הבין תחומי, הרב-תרבותיות והמזרחנות הישראלית, עד שהוא טוען כנגד אייל כי התזה המרכזית בספרו, המְשֵׁנָה נופך רומנטי ל'היברידיות' האתנית-תרבותית, לא זו בלבד שהתנפצה על סלע המאבק הלאומי על ארץ ישראל/פלסטין אלא אף נשללה בפועל על ידי מושאיה, ה'היברידים', עצמם.

גדעון בכר, שגריר ישראל בסנגל ועד לפני חודשים ספורים סגן ראש מחלקת ירדן במשרד החוץ, משתף אותנו במחשבותיו על יחסי ישראל-ירדן במלאת שנים עשרה שנה להסכם השלום בין שתי המדינות. את ניתוחו המעמיק והביקורתי של הנקודות לחיוב ולשלילה במצב היחסים בין שתי המדינות מסכם בכר במילים המדברות בעד עצמן: 'אֵל לְיִשְׂרָאֵל לְקַחַת אֶת יַרְדֵּן כְּמוֹבַנַת מְאָלִיָּה, וְעָלִיָּה לְהוֹכִיחַ בְּעִבּוּדָה רְצִינִית וּמִתְמַשְׁכֶּת כִּי הַקְּשָׁרִים עִם יַרְדֵּן חֲשׂוּבִים לָהּ. חֲשִׁיבוֹתָהּ הַגְּדוּלָה שֶׁל יַרְדֵּן לְיִשְׂרָאֵל מְצָרִיכָה הַשְׁקָעָה תְּמִידִית, יוֹזְמָה וּרְגִישׁוֹת מְדִינִית רַבָּה. שִׁמּוּרָם שֶׁל הַיַּחְסִים וְטִיפּוּחָם הוּא אֶתְגֵּר מִתְמִיד הַמְצָרִיךְ תְּחוּשַׁת שְׁלִיחוֹת בְּקֶרֶב בְּעִלֵי הָעֵנִיין וְחִפְצֵי הַשְּׁלוֹם; הַשְּׁלוֹם אֵינָנו סִיסְמָא אֲמּוֹרֶפִית אֲלָא עִבּוּדָה קְשָׁה בְּשֵׁתֵי יָדַיִם, וִירְדֵּן הִיא שׁוֹתֵף מְצוּיֵן לְכָךְ.'

שלושת המדורים הטקסטואליים, 'מצד שני', 'תעודות' והמדור החדש 'ממקור ראשון', דנים במספר נושאים שהעסיקו כותבים ערבים בחצי השנה האחרונה. יוסף סופר סוקר במדורו הוטיק מעט מן התגובות הערביות למלחמת לבנון השנייה, ובראשן קריאת המצב של ד"ר ח'יר אל-דין חסיב, העומד בראש אחד ממרכזי המחקר הפוריים והמובילים בעולם הערבי, 'מִרְכָּז דְּרִאָסָאֵת אֶל-וַחְדָּה אֶל-עַרְבִיָּה'. ניתוחו של חסיב אולי לא ינעם לעיניים ישראליות, אולם הוא בהחלט מייצג פרשנות דומיננטית בקרב אינטלקטואלים ערבים ביחס למלחמה. עמדות אחרות המובאות במדור, כמו גם שיר מחתרתי של צעירים לבנונים שנשלח למערכת 'רוח מזרחית' בדואר אלקטרוני ופותח במילים (המתייחסות לנצראללה) 'חֶסוֹן חֶסוֹן חֶסוֹנָה, צִנְאָרִיחִיפּ חִינְזִקוֹנָא', לא מצליחים להפריך את הרושם הכללי כי תדמיתה של ישראל בעולם הערבי ניזוקה קשות בגין המלחמה.

במדור 'תעודות' מתפרסם תרגום של שני מכתבים קצרים ומאירי עיניים פרי עטם של שני כותבים ערביים ותיקים, עַרְבֵי אֶל-רֶנְתָּאֵי הִירְדַנִי, המתאר את משמעותו של דיאלוג עם 'האחר' מנקודת מבטו של אינטלקטואל ערבי, שעמיתו המערביים דוחקים אותו לפינה בטיעונים חד ממדיים מרגיזים; ומישל פֵּילוֹ, אינטלקטואל וסופר סורי מראשי המתנגדים למשטרו של אסד, שאיננו מוכן לקבל את תביעתו הפטרונית של נשיא ארה"ב ג'ורג' בוש לשחררו מכלאו, ומבטא את עמדתו במילים גלויות במכתב מכלאו, שחובה שיעורר הרהור אחד או שניים על התועלת, או היעדרה, הכרוכה בהתערבותה של ארצות הברית בענייני המדינות במזרח התיכון.

המדור החדש 'ממקור ראשון', בעריכתו של עידו זלקוביץ', עתיד לפתוח צוהר קבוע וחשוב ביותר לחומרים הראשוניים המתפרסמים בעיתונות הערבית – מחקרים, הרצאות, רשימות, זכרונות וראיונות. המופע החונך את המדור נפתח בתיאור תופעה בולטת, אשר הלכה והתגברה

בשנת 2006, של עיון מחודש בהיסטוריוגרפיה של מפלגת הבעת' העיראקית – תהליך שללא ספק התאפשר בעקבות נפילת משטרו של צדאם חסין. עניינים אחרים מתוארים בחלוקה נושאת, וביניהם ימצאו הקוראים גם דיון ער בצורך לחזרתו של אש"ף לתפקיד פעיל, במקום הרשות הלאומית הפלסטינית, כמייצגם של כלל הפלסטינים בשטחי הרשות ובפזורה.

במדורו 'קולנוע' סוקר שריאל בירנבוים את הסרט המדובר ביותר בעולם הערבי בשנה האחרונה, עמארת יעקוביאן, המבוסס על ספר בשם זה ומתאר את קורות דייריו של בניין קהירי שאיננו אלא מיקרוקוסמוס של מצרים המודרנית. בירנבוים מראה כיצד למרות הכאב והיאוש הצצים מכל עבר, אשר מחלחלים גם לתחומים רגישים כמו מעמדה של הדת או לתקופות שנחשבו זוהרות כמו עידן שלטונו של עבד אל-נאצר, הרי שבסופו של דבר הדור הצעיר של מצרים, שאותו מסמלת אחת הגיבורות בסרט, 'שב ומגלה את המורשת האירופית-ליברלית, שנזנחה בסערות המהפכה הנאצרית והטרור האסלאמי'.

במדור 'מקדם' אנו מפרסמים מחדש רשימה יפהפיה של יעקב יהושע המנוח, מראשוני המזרחנים והערביסטים בארץ (עוד לפני קום המדינה), אשר התפרסמה במקור בכרך יט של 'המזרח החדש' בשנת 1969. רשימתו של יהושע, 'תל אביב בראי העיתונות הערבית בחמש השנים הראשונות להווסדה (1909—1914)', מאירה מרכיבים נשכחים במערכת היחסים בין יהודים לערבים בארץ ישראל/פלסטין לפני קום המדינה, שאולי יפתיעו אחדים מבין הקוראים היום.

'ביכורי מחקר', המדור המפרסם מאמרים פרי עטם של חוקרים צעירים הכותבים את עבודת המ"א או הד"ר שלהם, מארח הפעם את רשימתו של רפי נץ-צנגוט, 'שינוי זיכרון קולקטיווי של סכסוכים בלתי נשלטים'. ברשימה, המציגה מודל תיאורטי חדשני מתחום הפסיכולוגיה החברתית, מדגים נץ-צנגוט כיצד מתרחש תהליך של שינוי בזכרון קולקטיווי, חד ממדי, של חברות השרויות בסכסוך ביניהן. מקרה המבחן הנדון כאן הוא פרסומיו של בני מוריס ביחס להיווצרות בעיית הפליטים בשנת 1948 והתפתחות הדיון בהם בשיח הציבורי בישראל.

אמיר ויסברוד, דיפלומט במשרד החוץ, משתף אותנו ברשמיו משליחותו בקטר (דצמבר 2005—פברואר 2006). ויסברוד, המתאר את קטר המודרנית כ'בית הלל וְהַאֲבִי', משלים את רשימתו של הדיפלומט מיקי רביב, אשר פרסם בגיליון הקודם את רשמיו משליחותו במדינה המפרצית בין השנים 2000—2003. לקוראינו מתאפשרת שנית הצצה מרתקת, דרך עיניו של דיפלומט ישראלי, לנסיכות קטנה המתפתחת בצעדי ענק ומתמודדת תוך כך עם סוגיות מורכבות של ליברליזציה כלכלית, חברתית ופוליטית בחברה שמרנית.

אחרון חביב חבר המערכת ערן שישון, עורך המדור הותיק 'חדש על המדף', הפורסם בפנינו ביד אמונה כתמיד את מצאי הכותרים החדשים בשפה העברית אשר התפרסמו בחצי השנה האחרונה בתחומי האסלאם והמזרח התיכון, ותוך כדי סקירתו חושף בפנינו מגמות ונטיות חדשות בפרסומים המחקריים והאחרים בתחומי העניין שלנו.

אלי פודה, העורך היוצא של 'המזרח החדש', ושי זהר, המזכיר החדש והנמרץ של החברה המזרחית, חותמים את הגיליון בעדכונים ממערכת כתב העת וממזכירות החברה. לצדם, כבכל גיליון, תקצירי ההרצאות אשר ניתנו לאחרונה ב'פורום בר' ורשימת כנסים ואירועים בעלי עניין.

לזכרו של נגיב מחפוז

נגיב מחפוז, 1911—2006

מנחם מילסון*

נגיב מחפוז, גדול המספרים בספרות הערבית החדשה, הלך לעולמו ב-30 באוגוסט 2006 בקהיר, עיר הולדתו ומקום ההתרחשות של רוב סיפוריו. במהלך הקריירה הספרותית שלו פרסם מחפוז למעלה מחמישים כרכים של רומנים, ספורים קצרים ומחזות קצרים, וזאת נוסף על תסריטים ומסות בענייני היום. בשנת 1988 הוענק לו פרס נובל לספרות. יצירותיו תורגמו לעשרות שפות.

נגיב מחפוז נולד ב-11 בדצמבר 1911 בקהיר העתיקה, ברובע גמאליה, הידוע במסגדיו ובשוק ח'אן אל-ח'ילילי. גם לאחר שמשפחתו עברה להתגורר בשכונה מודרנית

יותר (בהיותו כבן שלוש עשרה), היה מחפוז הנער מרבה לבקר בשכונה שבה נולד ואשר לימים תשמש תפאורה לרבות מיצירותיו.

הוא נולד למשפחה קהירית מסורתית מן המעמד הבינוני והיה הצעיר שבשבעת הילדים. אביו היה פקיד ממשלתי שפרש לגמלאות בגיל מוקדם ועבד כמנהל חשבונות בחנות לכלי נחושת. מחפוז עצמו היה פקיד ממשלתי עד שהגיע לגיל הפרישה בשנת 1971. מכיוון שהיה עסוק רוב זמנו במילוי חובותיו הרשמיות, נאלץ לנהל את זמנו הפנוי בחסכנות רבה כדי שיהיה לו זמן לכתוב.

הרומנים הראשונים של מחפוז הם רומנים היסטוריים שעלילותיהם מתרחשות במצרים הפרעונית. בחירת הרקע הפרעוני שיקפה את העניין המיוחד שלו במצרים שלפני הכבוש הערבי-מוסלמי ואת הערצתו לעבר הפרעוני, כמרכיב חשוב של הזהות הלאומית של מצרים המודרנית.

הטרילוגיה הקהירית, שראתה אור בשנים 1956—1957, היא שפרסמה את שמו כראש וראשון לרומניסטים הערבים בדורו. טה חסין, שקדם למחפוז כמייצג וכסמל של הספרות הערבית המודרנית, שיבח את היצירה כרומן הערבי הראשון הראוי להשתוות לטובים שברומנים בספרות העולם. בעקבות פרסום הטרילוגיה גם זכה מחפוז ב'פרס המדינה' – הפרס המצרי הנכבד ביותר.

* מנחם מילסון (milson@memri-tv.org) הוא פרופ' (אמריטוס) מן החוג לשפה וספרות ערבית באוניברסיטה העברית בירושלים. הוא מחבר הספר *Najib Mahfuz: The Novelist-Philosopher of Cairo*, New York: St. Martin's Press, Jerusalem: Magnes Press, 1997

שלושת הכרכים של הטרילוגיה – בִּין אל-קַצְרִין, קַצְר אל-שֶׁנֶכ ואל-סַפְרִיָה – מספרים את סיפורם של שלושה דורות של משפחה קהירית מן המעמד הבינוני בין שתי מלחמות העולם. מקובל לחשוב שהדמות המרכזית ברומן, כמאל, הוא בן-דמותו של המחבר. הרומן מרשים הן ברוחב יריעתו הסיפורית והן בחיוניות שבדיאלוגים, שהם לעיתים שנונים ומלאי הומור. הוא חשוב מבחינה נוספת, בהכילו ביקורת חתרנית על המבנה הפטריארכאלי המסורתי של המשפחה המצרית – ביקורת המוצגת בדרך מתוחכמת על ידי היפוך תפקידים בין אימו של כמאל לאביו, שכן במהלך הרומן מתברר שהאם היא עמוד התווך של המשפחה. מוטיב זה – נוכחותה של האם מול העדרו של האב – חוזר ברבות מיצירותיו של מחפוז.

יחסו השלילי של מחפוז לערכים הפטריארכאליים ניכר גם בכך שבהיותו נער כבן שש עשרה הסיר משמו את שם אביו (עבד אל-עזיז), למרות הנוהג המקובל במצרים לשאת את שם האב כמעין שם משפחה. נגיב מחפוז – השם בעל שני החלקים שקראה לו אימו – היה שם הרופא הקופטי אשר יילד אותו.

הרומן הבא של מחפוז, אֶנְלָאד חַאֲרֵתְנָא ('בני שכונתנו'), הופיע כסיפור בהמשכים בעיתון אל-אֶהְרָאם בשנת 1959. רומן זה מציג באורח אלגורי את היחסים בין דת, שלטון ודעת, ובעיקר את המתח וההתחרות שבין מדע לאמונה. חכמי הדת רגזו על הספר, מכיוון שלטענתם הוא מבטא זלזול בקודשי האסלאם. כדי להימנע משערורייה ציבורית לא פורסם הרומן כספר במצרים, אך המהדורה הלבנונית שהופיעה לראשונה בשנת 1967 הופצה גם במצרים. שנים רבות לאחר הופעת הספר, ב-14 באוקטובר 1994, ניסה קנאי מוסלמי לרצוח את מחפוז ופצע אותו קשה. מחפוז ניצל ממוות אך ידו הימנית – ידו הכותבת – שותקה. מעבר לכך, הרומן נגע בנושא אחר שהיה רגיש מאוד בתקופתו: הוא מתח ביקורת על משטר הקצינים של נאצר, אותם הציג באופן אלגורי כבריונים מחזיקי אלות, המתעמרים בבני השכונה ומנצלים אותם.

בשנות הששים פרסם מחפוז מספר רומנים קצרים שבהם אימץ סגנון סיפורי שונה בתכלית מן הסגנון הסיפורי של הרומנים החברתיים רחבי היריעה שחיבר בשנות הארבעים והחמישים – רומנים שקצבם מהיר ויש בהם שימוש רב בדיאלוגים פנימיים ובטכניקות סיפוריות מודרניות. הראשון שברומנים הקצרים הללו, אל-לֶץ ואל-פֶּלָאב ('הגנב והכלבים', 1961), היה אבן דרך בדרכו האומנותית של מחפוז ובהתפתחות הסיפורת הערבית המודרנית. באמצעותו התוודעו הקוראים הערבים לנושאי הספרות האקזיסטנציאליסטית: ניכור, ייאוש ואובדן משמעות החיים. התוכן הפוליטי של הספר היה אף הוא רב משמעות; הוא ביטא אכזבה עמוקה ממהפכת 1952. מחפוז תמך תמיכה נלהבת ביוזמת סאדאת ובשלום עם ישראל והוסיף לתמוך בנורמליזציה גם בזמן שרוב הסופרים והאינטלקטואלים במצרים קראו להחרים את ישראל. על כך זכה בצדק להערצת רבים מחוץ לעולם הערבי.

מבקר מצרי חשוב תאר את מעמדו המיוחד של מחפוז בחיים התרבותיים של מצרים במילים אלה: 'יש לו קשר אהבה עם מצרים כפי שלא היה לאף סופר לפניו או אחריו [...] אי אפשר להבין את מצרים בלי לקרוא אותו [...] הוא נותן בידיך את המפתח להבנת האישיות המצרית, ואחר כך מכניס אותך לחדרים הנסתרים של הרוח המצרית האמיתית!'

בסוף שנת 1970, לאחר שמאמרי הראשון על נגיב מחפוז ראה אור באנגלית, מצאתי דרך לשלוח תדפיס של המאמר לסופר. לא רציתי להזדהות במפורש כישראלי מחשש שגילוי כזה ימנע את הגעת התדפיס לתעודתו או שישבך את נגיב מחפוז עם שרותי הביטחון המצריים. מכיוון שכך ציטטתי בית-שיר ערבי מימי הביניים: 'הודע לידיד אשר אללה עוד לא הניח לי לפגוש, שאף כי לא פגשתיו – פגוש אפגשנו'. שערתי שמחפוז, אומן לשון הקמוז, יבין. תשובת מחפוז הייתה: 'רעדתי מהתרגשות כשקראתי את בית השיר שבחרת מתוך אהבה וכנות ואין לי תשובה טובה יותר מבית השיר: "זכרוני כמו שאני זוכר את ידידותכם, יש זכרון המקרב רחוקים"'.

ביוני 1979, בביקורי הראשון בקהיר, נפגשנו פנים אל פנים וזכיתי להיות אורח בביתו.

נגיב מחפוז ומנחם מילסון ליד בית מגוריו של מחפוז ברחוב שארע אל-גיל (יוני 1979)

[חזרה לתוכן העניינים](#)

הקסם בשתי לווייתיו של נגיב מחפוז

דלאל אל-בזרי*

שכחתי להודות לנגיב מחפוז על הנאת הרוח, על הערבית השווה לכל נפש, על האווירה החמימה, הכמעט משפחתית, על הדמויות המרובדות. נפגשתי עמו פעמיים, בישיבות אל-חראפיש.¹ עבר אך במעט את גיל התשעים. קומתו הצטמקה וחושיו, שמיעתו וראייתו קהו. הוא ישב במרכזו של חצי עיגול ובו חבריו אל-חראפיש, ואתה רואה שאינו לוקח עצמו ברצינות, הוא, העובד כסגפן מתוך משמעת ורצינות נדירים. הוא יורה בדיחות, מתכנס בעצמו, אתה חושב שנעלם, ואז שב מפיזור הדעת, שבמהלכו הבחין בעניינים שונים, והוא חוזר ומספר עליהם ועל עצמו בדיחות. בן למעלה מתשעים שנה, והאנרגיות הפנימיות שלו לא הדלדלו. כמה הוא מקסים! אולם שכחתי..

אני נוסעת כעת ברכב לאל-חסיין, המקום בו ביקש שיתאספו המתאבלים עליו. זו דרכו האחרונה. שמה יהיה 'הלוויה העממית'. היום התפנית מטרדותי הלבנוניות, והתודה הולכת ומתמשכת, לא לאמנות לבדה אלא גם לענווה, לעומק, למתינות הנחושה, לעמידה האיתנה בפני סלטאן, שני מלכים וארבעה נשיאי רפובליקה (הראשון שבהם מחמד נגיב), ובפני הקיצוניות על כל ענפיה. אני זוכרת כל זאת, וזוכרת כי שכחתי..

אני מגיעה בשעה עשר בדיוק, הזמן שנקבע לתפילה; מעט אנשים בכניסה לאל-חסיין. אני מקווה להספיק להצטרף לתפילה בפנים, למצוא מספר גדול יותר של אנשים. אני נכנסת מאחור, דרך שער הנשים של המסגד. אלא שהתפילה הסתיימה והאנשים יוצאים אל הרחבה. בפעם הראשונה אני מאחרת לפגישה בקאהיר.

הגופה בחוץ נישאת אל האמבולנס. פרט לשלושה סופרים, מחבריו המוכרים של מחפוז, ישנם מעט מאוד אינטלקטואלים. ה'לוויה העממית' דלה ונחפזת. אולי ביקשו לצמצמה לשעת התפילה כדי למנוע את הפיכתה להפגנה עממית, אולם הקהל בחוץ מונה רק תיירים, סקרנים, דרוישים.. וקומץ אינטלקטואלים. אנו יושבים בבית הקפה הצמוד לרחבת המסגד, שהכין עצמו לאירוע בקשטו את השולחנות בכדי נענע טרי. אולי יבואו עוד אנשים. אולי תגבר הנוכחות במהלך היום. אולם לא. באים שלושה אנשים נוספים בלבד.

אולי מוקדם. אולי הם לא יודעים. אולי יהיו בלוויה האחרת, הרשמית, הצבאית, במדינת

נַצֵּר.

אולם הידיעות המגיעות משם מלמדות כי רק אחימים ובעלי אישורים מיוחדים רשאים להשתתף בלוויה. חלק מאבדים עניין ופורשים לעיסוקיהם. נשארנו קבוצה קטנה של עיתונאים, משוררים ומו"לים.

* דלאל אל-בזרי היא סופרת וסוציולוגית לבנונית. רשימתה זו פורסמה באל-חסיין הלונדוני ב-10 בספטמבר 2006 תחת הכותרת 'אל-גיאד'ביה אל-חיאצה לגינאזתי נגיב מחפוז'. תרגום מערבית: אסף דוד.

¹ אל-חראפיש, מילה שמשמעותה היא 'אספסוף' או 'ערב רבי' (Riffraff), היה כינוי אירוני שאימצו לעצמם מחפוז וחוג חבריו הקרובים, אינטלקטואלים שנפגשו מדי שבוע באותו מקום ובאותה שעה. המונח הפך להיות שגור בקרב חוגים ספרותיים ערביים עם פרסום ספרו של מחפוז מלחמת אל-חראפיש, 'אפוס הערב רבי' (1977). לסקירה מקיפה אודות המונח והאטימולוגיה שלו ראו Menahem Milson, *Najib Mahfuz, the Novelist-Philosopher of Cairo*, New York: St. Martin's Press and Jerusalem: Magnes Press, 1997, p. 54, 54 n.132, 90 על הפניה זו.

אף אחד מאתנו איננו אחים או בעל אישור. המשורר מציע שנטייל באל-חסיך ונעמוד מול ביתו של מחפוז באל-ג'מאליה, עד אשר יגיע מועד הלווייה הרשמית שאין לנו אישור להשתתף בה. אין ספק שרוחו של מחפוז שורה בדרכנו לאל-ג'מאליה. אין מנוס מהשוואה בין העם של מחפוז לבין העם כיום, בין הבנייה באל-ג'מאליה של מחפוז ובין הבנייה בה היום.

לא אכביר מילים. אינך יכול לראות את תחנת המשטרה באל-ג'מאליה מול ביתו של מחפוז, ואת בית השופט הצמוד לו, אלא אם תתאמץ להביט ואם תקלף את סביבתם מעליהם. כך גם פני האנשים, הסובלים מאותה לאות. עם אחר, בנייה אחרת, מזג אחר. ה'טרילוגיה' היא עתה חלק מההיסטוריה.

הלווייה הרשמית. אנו כעת בפתח מסגד אל-רשדאן במדינת נצ'ר. צהרי היום ושמש אוגוסט בוערת. החיילים בכל מקום, והכביש המוקצה ללווייה מאובטח מכל פינה, מלא בשורות מלוכדות, קבוצות רשמיות ונושאי דגלים. תזמורת הלווייה בראש, והקרן הצבאי הרתום לסוסים, פונים אל הגופה. אני וחבריי סובבים את המסגד, אולי נזכה להיכנס. לבסוף באה ההצלה: עזיזה, ידידתו של מחפוז מזה 25 שנה ו'תלמידה מתלמידותיו', כפי שהיא אומרת.

היא מכניסה אותנו מתוקף ידידותה עם המנוח. הנה אנו כעת עם רעייתו של מחפוז ושתי בנותיו, וקומץ קרובות משפחה, כנראה. שלוש נציגות של שגרירויות, ונהאל.. ותו לא. האולם המוקצה לנשים כמעט ריק. הנכבדים נכנסים אליו, מנחמים את המשפחה במין הדרת פנים, ועוזבים.

אנו ממתניים כעת לבואו של הנשיא, כדי שהלווייה תצא לדרכה ואנו נחזור לבתינו. נשים הרי לא משתתפות בלוויות. בוודאי לא בלוויות כאלה. אלא שהעניין משתנה ברגע אחד, כהרף עין. לפתע, ולאחר המתנה ובירור, הקהל החל לצאת ללווייה הרשמית. אנו, ארבע הנשים, נאדיה, עזיזה, נהאל ואני – הראשונה עיתונאית, השניה ידידתו של נגיב מחפוז, השלישית נספחת תקשורת בשגרירות האמריקאית ואני, ה'לבנונית' המתרוצצת מאז הבוקר – מצאנו את עצמנו לפתע במסע הלווייה, מתכוננות לתחילתה.

ארבע נשים בלווייה רשמית צבאית. ארבע נשים שהסתננו אל הלווייה. אנו מסתובבות אחורה, בוחנות את הפנים הקרובות אלינו, ולא מבחינות באף סימן. אולי סברו שאנו אח"מים, או שלא התעניינו במעלליהם של אחרים.

מה שהיה חשוב להם הוא שהנשיא ינחת ושהם יוכלו לצעוד בראש מורם ואז לשוב לבתיהם. אף אחד לא רוצה לגנות ארבע נשים בלווייה מחפוז. נאדיה מצטווחת: 'את מבינה שעשינו היסטוריה?!' 'למה', אני שואלת. 'כי צעדנו בלווייה הרשמית הצבאית של נגיב מחפוז!' ואין זה משנה שגם לווייה זו צנועה..

לפנינו אימה נוספת; כמה קשה תחת שמש כזו! עוד מעט קט יגיע הנשיא והלווייה תתחיל עם אחד ממזמורי המוות: אימה אחרת. אנו מסתדרים וצועדים כחיילים, בפנים קפואות ובצעדים בוטחים. לא עוברות חמש דקות והלווייה מתפזרת כקשר שהותר, והקיפאון נמס כלעומת שהחל, תוך שניות. הנשיא הגיע, הנשיא עזב: זהו ציר הזמן היחיד. כל השאר בלגאן. המחסומים מורמים ומנועי הכניסה ללווייה נוהרים פנימה. הם אינם רבים מספור, אולם הם היחידים הדומים לגיבוריו של נגיב מחפוז.. תופעות מופלאות מעידן אחר.

לו היה מחפוז חי, היה מספר בדיחות על שתי הלוויות שלו ..
תארתי לעצמי שאני עומדת להשתתף באחת מאותן לוויית אדירות, צפופות, וולונטריות:
לוויתו של יוצר, מאלה המכובדות.
אולם גם ציפיה זו התבדתה. אחריתו של מחפוז לא הייתה כראשיתו.² מותו של כוכב
הכדורגל מִחְפֹּז עבד אל-והאב זכה ליותר תשומת לב ממותו של מחפוז; מאתיים אלף איש נאספו
ללוויתו. שתי לווייתיו של מחפוז, ה'עממית' וה'רשמית', לא משכו יותר ממאתיים איש.
נגיב מחפוז היה בחייו כפי שהיה בלוויתו. למרות שלא היה בו רצון לשבור דפוסים
מושרשים, הסמליות התמסרה לו; היא השיבה לו אהבה כשם שהוא אהב אותה.
בשתי לווייתיו היו כל הפרטים אפופים סמליות; משעות הבוקר המוקדמות, התפילה עליו
באל-חסיין, ועד התפזרות הלוויה הרשמית: סמל לעידן אחר המחובר לזמננו אנו, סמל לחלוקה
שבין שוליו של השלטון לבין מרכזו, בין שוליה של האופוזיציה ושוליה של הדת לבין מרכזיהן,
סמל לתשומת הלב לתרבות ולהֶדְרָתָה בעת ובעונה אחת .. סמל לזמנים המשתנים.
ושוב אני שוכחת להודות לו, או ליתר דיוק שכחתי. נשביתי בקסמה המיוחד, במשמעויות
המיוחדות של הפרידה האחרונה ממנו. ולכל משמעות אחת מאלה פרשנות בפני עצמה.

חזרה לתוכן העניינים

² חט' נהאית מחפוטי' ליס מת'יל בדאיתה – שאילה מסיפורו הנודע של מחפוטי', בְּדֵאִיָּה וְנִהְאִיָּה (התחלה וסוף) (1949).

מאמרים

על כיתובים בערבית בשטרות הכסף ובמטבעות של ישראל

נריהו שנידור*

הרבה נכתב על השטרות: הגודל, הצבע, המספור, האישים והעיטורים האחרים המופיעים בהם, האמצעים נגד זיופים, ועוד ועוד; גם על המטבעות נכתב באותה רוח נומיסמטית.¹ ברם, דומה שרק מעט תשומת לב הוקדשה לכיתוב (legend) בשפה הערבית שעל השטרות ועל המטבעות, הן כשלעצמו והן בהשוואה לכיתובים בעברית ובאנגלית.² כדאי להזכיר כי בתקופת המנדט הייתה העברית שפה רשמית לאחר האנגלית ולצד הערבית. עם הקמת המדינה ב-1948 בוטל מעמד האנגלית, והעברית והערבית נעשו שפות רשמיות, להלכה במעמד שווה. כידוע, שוויון זה לא תמיד ממומש במציאות; גם לא בשטרות ובמטבעות, כפי שנראה להלן.

בשני ספריה של סילווייה הפנר³ אין כל התייחסות לכיתוב בערבית: הקורא אינו יודע אם יש שם המטבע,⁴ ואם יש, איך הוא כתוב; איך כתוב שם המדינה? האם הערבית תקינה? מידע מינימלי יש בקטלוג בנק ישראל, בספר של שטאל ובספרו הראשון של יגאל ארקין; בשני אין בכלל. בספר המקיף של רפאל דבח המצב כבר שונה: התייחסויות מפורשות לכיתוב בערבית – צורה ותוכן – יש בכמה מקומות. ברלין אינו מתעלם מן הכיתובים בערבית, אבל אינו מנתחם ועושה לא מעט שגיאות הן בהעתיקו אותם והן בתעתיק שלהם.⁵ אפשר להסביר כל זאת בכך שכנראה מועטים קוראי הכתב הערבי בקרב הנומיסמטיקאים המתעניינים בישראל המודרנית. ברם, העלויות והירידות של השימוש בערבית במטבע הישראלי, הן מבחינה כמותית הן מבחינה איכותית, עשויות לעניין גם את מי שאינו מחובבי הנומיסמטיקה. אל נכון משקפים השינויים הללו תמורות שחלו ביחסם של קובעי מדיניות הנפקות המטבע בארץ לשפה הערבית: משרד האוצר, הבנקים, והוועדה הציבורית לתכנון שטרות כסף מעות ומטבעות זכרון. ברצוני לנסות כאן לתקן את המעוות, להצביע על כמה תופעות ולחשוף מגמות.

* ד"ר נריהו שנידור (neri.shneydor@gmail.com) הוא מהנדס יועץ, גמלאי של רפ"ל, וחבר הוראה בכיר נלווה בטכניון.

אני מכיר תודה לפרופ' יהודית רוזנהויז על שטרחה לקרוא את המאמר (בגרסתו הרחבה) ולהעיר הערות חשובות בקשר לערבית ולדקדוקה.

¹ נומיסמטיקה – חקר ואספנות של מטבעות ומדליות.

² למען הקיצור, 'שטר' להלן פירושו שטר כסף. למען הנוחות, למטבע במונח של currency אתייחס כאן בלשון זכר, ולמטבע במונח של coin – בלשון נקבה. 'בנק ישראל' משתמש בטרמינולוגיה שונה מעט.

³ Sylvia Haffner, *The History of Modern Israel's Money, 1917-1970*, Philip J. Matthew, Tarzana, California: 1970; idem (ed), *Israel's Money and Medals*, 3rd edition, Arnold H. Kagan, 1979

⁴ 'שם המטבע' הוא השם הרשמי של יחידת ה-currency המופיע על גבי המטבע (coin) או השטר.

⁵ ראו שמואל אביעזר (עורך), השטרות והמטבעות של ישראל – קטלוג, בנק ישראל, מחלקת המטבע, מהדורה שנייה, 1990; צבי שטאל, 100 שנה למטבע בארץ ישראל (1882—1988), תל-אביב: מ' אהרוני, 1989; יגאל ארקין, שטרות ומטבעות ארץ ישראל, 1927—1998, ירושלים: אור וצבע, 1998; הניל, כסף מספר – אישים ואתרים בשטרות ישראל, מהדורה שנייה, ירושלים: אור וצבע, 2001; רפאל דבח, שטרות מועצת המטבע של פלשתינה (א"י), ירושלים: רפאל דבח דביר, 2004; Howard M. Berlin, *The Coins and Banknotes of Palestine Under the British Mandate, 1927-1947*, Jefferson: McFarland, 2001

- אמיין את השטרות ואת המטבעות לשמונה קבוצות, באופן כרונולוגי, כדלקמן:
- א. שטרות ומטבעות שהנפיקו שלטונות המנדט על ידי ה-Palestine Currency Board בשנים 1927—1946.
 - ב. שטרות החירום שהכין בנק אנגלו-פלשתינה (1948) ושלא נכנסו לשימוש; כיום נדירים.
 - ג. שטרות שהנפיקה ישראל על ידי בנק אנגלו-פלשתינה (1948).
 - ד. מעות נייר במונחים של מיל (פברואר 1952).
 - ה. מעות נייר במונחים של פרוטה (מארס-יולי 1952, דצמבר 1953).
 - ו. שטרות שהנפיקה ישראל על ידי בנק לאומי לישראל בע"מ (1952).
 - ז. שטרות שהנפיקה ממשלת ישראל על ידי בנק ישראל, אשר נוסד ב-1 בדצמבר 1954.
 - ח. מטבעות ישראל, שלפני היווסדו של בנק ישראל הונפקו על ידי האוצר.

תחילה נעיר על ענייני שפה, כתיב, ומקום הערבית לעומת השפות האחרות. ההערות מסודרות לפי הקבוצות שהוגדרו.

א. בהנפקות המנדט אנו מוצאים יחס קבוע בין שלוש השפות באשר לכיתוב: לאנגלית עדיפות ברורה, ולערבית יתרון קל על העברית. בשטרות, למשל, האנגלית תמיד במרכז, הערבית מימין לה, מה שמתאים לשפה הנכתבת מימין לשמאל, והעברית – משמאל; וכך גם במטבעות (ראו תצלום 1).

תצלום 1

- על אף הקפדנות הרבה בהכנת השטרות, אנו מוצאים באחד מהם שגיאה – جنیه فلسطينی (תחת فلسطينی). השגיאה עמדה להיות מתוקנת, אך הדבר לא מומש.⁶ בכל המטבעות, אבל לא בשום שטר, מנוקדת המילה פלסטין בספון (فلسطين); ליד הספון שני עיטורים שהוספו מטעמים של אסתטיקה. בשטרות אין כל ניקוד או עיטורים.
- ב. שטרות החירום מלאים שגיאות כרימון. למשל – جنیه فلسطينی واحده .

⁶ רפאל דבח, שם.

- ג. שם הבנק המנפיק, שהיה בקבוצה (ב), כתוב עכשיו כך: גם ה'בערבון מוגבלי' שונה: בקבוצה (ב) – , ובקבוצה (ג) – (limited).
- ד. בשתי מעות הנייר שבמונחי מיל אין ספרות ערביות, ו'ישראל' כתובה בלי ההמזה של האלף הראשונה: اسرائیل במקום سرائيل. 'שר האוצר' כתוב גם בערבית (). אין אנגלית.
- ה. בכל שלוש מעות הנייר שבמונחי פרוטה יש بروטה ולא بروטה. המנפיק יכול היה לכתוב במקום بروטה, על דרך התורכית העות'מאנית, כדי להדגיש שמדובר ב-P ולא ב-B, אבל נמנע מכך. 'מדינת ישראל' – دولة اسرائيل – ללא ההמזה דלעיל; בשתי המעות הראשונות (50 ו-100 פרוטה) – ללא ספרות ערביות. הטקסט 'הצעת מטבע חוקית' – רק בערבית (ובשטר של 250 פרוטה – פעמיים); וכן רק בערבית 'שר האוצר' ו'החשב הכללי'. כמו במעות המיל, אנגלית אין בכלל (ראו תצלומים 2, 3, 4).

תצלום 2 – פברואר 1952

תצלום 3 – מרס-יולי 1952

תצלום 4 – דצמבר 1953

1. בכל השטרות כתובה 'ישראלי' בלי ההמזה הידועה, אבל יש ניקוד חלקי של שם הבנק ושל העריך-במילים, כפי שהיה בקבוצה (ג). לאור העובדה שהניקוד חלקי בלבד, מפתיעה נוכחות הפתחתאן במילים *خمسون جنيهًا أسرائيلياً*. ה'בערבון מוגבלי' שונה שוב: . , ראשי התיבות של המילים שבעברית. התעתיק של 'ישראלי' שבשם הבנק () , ללא אלף אחרי ה-לאם (הראשונה) בעייתי: המסתכל עלול להבין, כי ניקוד הלמ"ד בעברית הוא חיריק ולא שווא; והרי בתעתיק לאנגלית אכן בחרו מנפיקי השטר לכתוב LE-ISRAEL ולא LISRAEL.
2. אנו עוברים לשטרות בנק ישראל. בסדרת הנופים (1955) כבר יש 500 פרוטה בכתוב מתוקן. ביתר השטרות (1, 5, 10, 50 לירות ישראליות) יש רק הספרות בערבית וללא שם המטבע. המילים 'בנק' ו'ישראלי' מנוקדות בפתחות – *بنك إسرائيل*, וגם מקושטות בנדיבות. בסדרת הדמויות (1959), במקום 500 פרוטה של הסדרה הקודמת יש עכשיו 1/2 – אבל לא כתוב חצי של מה. המילים 'בנק' ו'ישראלי' בערבית מנוקדות כבסדרה הקודמת, אבל כמעט אינן מקושטות. בסדרת האישים (1969) ובסדרת השערים (1975) מופיעות רק הספרות בערבית וללא שם המטבע, והניקוד והקישוט דלעיל נעלמו. בסדרת השקל (1980): בשטרות של 1 עד 100 שקל – בערבית רק הספרות, ללא שם המטבע. אחר-כך, החל ב-1982: 500 שיקל, 1000 שיקל, וכו'. בפרקטיקה היומיומית בישראל נהוג, כידוע, להשתמש בכתוב ⁷; בנק ישראל בחר אפוא בכתוב העדיף לשונית, שיקל, אבל הפחות מקובל. בסדרות א ו-ב' של השקל החדש (1985 ו-1999), בהתאמה) מופיע הכיתוב *שיקל جديد* בכל השטרות, מ-1 ועד 200.
- ח. המטבע הראשונה של מדינת ישראל (1948), 20 מלא, היא גם היחידה שבמונחי 'מיל', שכן ה'פרוטה' החליפה אותו אחר כך. שם המטבע נכתב בתנו"ך על דרך 20 قرشا, 20 غرشא שראינו

⁷ יוחנן אליחי, המילון החדש לערבית מדוברת [ערבי-עברי], משרד הביטחון וקסת, 1999; יהודית רוזנהויז, מילון תלת-לשוני שימושי עברי-ערבי, פרולוג, 2002/2003/2004.

במטבעות מצריות שנהגו בארץ עד 1927,⁸ ולא על דרך 20 מל של מטבע המנדט. כל המטבעות שאחר כך – עד (כולל) המטבע של 1 נה של 1985 – מופיעות ללא ספרות ערביות וללא שם המטבע בערבית, אבל שם המטבע באותיות לטיניות יש במטבעות 5, 10, 50, 100 שקלים (SHEQALIM) שבין השנים 1981—1984 ובמטבעות שהוטבעו החל ב-1985 (AGORA, NEW SHEQEL, ביחיד וברבים). החל ב-1990 אנו מוצאים 10 שיקל جديد, 10 שיקל جديد, ובקרוב צפויה מטבע של 2 שיקל جديد.⁹ בכל המטבעות מופיע רק התאריך העברי, בניגוד לשטרות בנק ישראל הנושאים גם את התאריך הכללי, זה מול זה.

בעקבות סקירת ההערות דלעיל, נדמה שאפשר להבחין בכמה נטיות, או מגמות:

1. בשנות המדינה הראשונות היו קצת שיבושים בענייני כתיב ולשון, אך עם השנים תוקנה, למשל, ה- بروطه ל- بروطة. גורלה של ההמזה אשר באלף הראשונה של סראייל שפר עליה פחות: בשטרות בנק ישראל היא נוכחת תמיד, אבל במטבעות לא כך. למשל, ב-50 שקלים אין, ב-100 שקלים – יש, ב-5 נה אין, ב-10 נה – יש.
2. הניקוד והקישוטים הולכים ופוחתים עם הזמן. השטרות בהנפקות בנק לאומי לישראל היו עתירי ניקוד וקישוטים, אך אלה פחתו בהנפקות בנק ישראל, כפי שאפשר לראות בתצלומים 5א עד 5ד להלן. החל בהנפקת 1969 כבר אין כל עיטור או ניקוד (תצלום 5ד), וסגנון צנוע זה נשמר בכל השטרות הבאים. נעיר כי בשטרות המנדט (קבוצה [א] לעיל) ובשטרות החירום (קבוצה [ב]) לא היה כל ניקוד או קישוט, וכך גם במעות הנייר למיניהן ובמטבעות.
3. בשנות המדינה הראשונות ניתנה עדיפות לערבית על האנגלית. במטבע הראשונה של מדינת ישראל, 25 מיל 1948, אין אף אות לטינית אחת אך יש 20 מל, וכך גם במעות הנייר (3-1952) (ראו תצלומים 2—4). עוד דוגמה לאבולוציה של היחס בין שלוש השפות אנו מוצאים כשאנו משווים בין שלוש קבוצות שטרות: בנק אנגלו-פלשתינה, אותו הבנק בשמו החדש 'בנק לאומי לישראל', ושטרות בנק ישראל:

פני השטר	בנק אנגלו-פלשתינה (1948)	בנק לאומי לישראל (1952)	בנק ישראל (1959 עד היום)
עברית ואנגלית במידה שווה, העברית למעלה	עברית ואנגלית במידה שווה, העברית למעלה	עברית ואנגלית במידה שווה, העברית למעלה, רק ספרות ערביות	עברית ואנגלית במידה שווה, ספרות בין לאומיות וגם (אבל פחות) ערביות
עברית ואנגלית במידה שווה, העברית למעלה, רק ספרות ערביות	עברית ואנגלית במידה שווה, העברית למעלה, רק ספרות ערביות	עברית ואנגלית במידה שווה, העברית למעלה, רק ספרות ערביות	עברית ואנגלית במידה שווה, ספרות בין לאומיות וגם (אבל פחות) ערביות

⁸ שמואל לכמן, 'מטבעות מצרים העות'מאנית 1885—1914', עלון החברה הנומיסמטית לישראל, כרך 6, 1, 1976; 'מטבעות מצרים 1916—1927', שם, כרך 6, 2, 1976; אתר האינטרנט www.worldcoingallery.com.

⁹ יש בוודאי סיבות טובות לכך שנבחרו הצורות 10 שיקל, 10 שיקל ביחיד ולא ברבים, בניגוד לפרקטיקה הקודמת: 10 מל, 10 מל, 10 מל במטבעות המנדט; خمسة جنيهات, عشرة جنيهات בשטרות המנדט ובשטרות בנק לאומי; 10 قروش, 10 قروش במטבעות המצריות. גם 2 שיקל جديد נבחר בניגוד לפרקטיקה הקודמת: 2 ملان במטבע המנדט, 2 قرشان, 2 مليمان במטבעות מצריות.

4. שום מטבע ישראלי, או מַעַת נייר, לא נשאה את שם המטבע באותיות לטיניות עד המטבע של 5 שקלים (1981). שם המטבע בערבית נעלם, כפי שראינו, במעבר מַעַת 100 פרוטה' (1952) למעט 250 פרוטה' (1953), וחזר והופיע ב-1990 במטבע של 5 ₪. באופן כזה, בשום מטבע אין 'אגורה' או 'אגורות', 'לירה' או 'לירות', 'שקל' או 'שקלים' (שאינם 'חדשים') באותיות ערביות. החל במטבע של 5 ₪ מופיע אפוא שם המטבע בכל השפות.

5. שם המדינה בערבית מופיע בכל המטבעות, עם ההמזה או בלעדיה; באנגלית – רק החל במטבעות שבמונחי הלירה (1963).

לסיכום, נוכל לחלק את התופעות באשר לכיתוב בערבית לשלוש תקופות:

- בראשונה, מ-1948 עד 1952-3, 'נהנה' הכיתוב בערבית מסטטוס גבוה, יחסית, הבולט בעיקר בהשוואה לאנגלית. אפשר שתופעה זו מעידה על כך שרגשות העוינות כלפי הבריטים גברו אז על רגשות דומים כלפי הערבים – על אף שמדובר בשנים הראשונות שאחרי מלחמה קשה.
- התקופה השנייה, החל בשנות החמישים, היא סטטוס קוו, כביכול, שנמשך כמעט שלושים שנה. העדפת הערבית על האנגלית ביחס לשם המדינה על גבי מטבעות נעלמה בשנת 1963, ובשטרות ניכרה העדפה קלה של האנגלית על הערבית. אפשר להסביר את השינוי בכך שמצד אחד דעכו הרגשות המרים כלפי האנגלים, ומצד שני הגיעו השלטונות למסקנה שהאנגלית היא גם שפת האמריקאים ושהכתב הלטיני הוא כתבן של שפות רבות של תיירים פוטנציאליים ושל מבקרים אחרים. ייתכן גם שבה בעת עורר המצב הפנימי בארץ משטמה כלפי השפה הערבית וכתבה.
- לבסוף, משנות השמונים הראשונות, ניכרת התחשבות גדולה יותר בכך שהערבית היא שפה רשמית בישראל: לאחר שנעלם ב-1955 שם המטבע בערבית, 'מיל' או 'פרוטה', הוא חוזר ומופיע – 'שקל' או 'שקל חדש' (אם כי לא 'אגורות') – תחילה בשטרות (1982) ואחר כך במטבעות (1990). אפשר שזוהי חוליה בשרשרת של חוקים ותקנות שתחילתה בשנות השישים ושנועדה לקדם את השימוש בערבית בישראל הרשמית.¹⁰ לא ידוע למחבר על מאבקים של פרטים או של ארגונים בהקשר של מטבעות ושטרות, כפי שהיו – והגיעו עד הבג"ץ – בהקשר של תמרורים ושלטים, למשל. והדבר עוד דורש בדיקה.

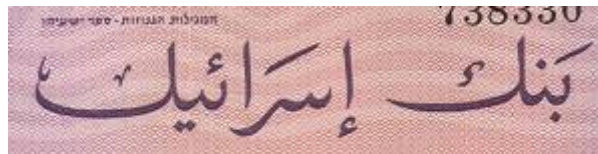
¹⁰ למשל, הסעיפים הרלוונטיים בחוק רשות השידור 1965, בחוק הבחירות 1969, בחוק הרשות השנייה לטלוויזיה ולרדיו, בחוק התכנון והבניה, בפקודת הבטיחות בעבודה 1970 ובתקנות הרוקחים 1986. ראו הפניות רלוונטיות תחת הכותרת 'רשימת חוקים ופסקי דין' בערך 'מדיניות לשונית בישראל' בויקיפדיה (<http://he.wikipedia.org>).

תצלום 5א – סדרת בנק אנגלו-פלשתינה (1948)

תצלום 5ב – סדרת הנופים (1955)

תצלום 5ג – סדרת הדמויות (1959)

תצלום 5ד – סדרת האישים (1969)

[חזרה לתוכן העניינים](#)

המונח 'עֲלָמָה' (גלובליזציה) ויחס האסלאם לתרבות המערבית:

גישתו של השיח' יוסף אל-קרצ'אני

שגיא פולקה*

המונח 'עֲלָמָה', גלובליזציה, הוא אחד המונחים הרווחים ביותר בשיח המוסלמי והמערבי, אך בעת הוא גם אחד המונחים המעורפלים ביותר. מבחינה אטימולוגית הוא שם במשקל פְּעֻלָּה הגזור מן המילה עֲלָם, ויש שטענו כי מדובר בתרגום למילה הצרפתית mondialisation, שהיא תרגום למילה האנגלית globalization.¹ המונח globalization מציין, על פי המילונים הלועזיים, שם פעולה של הפועל to globalize שמשמעו 'להפוך דבר לעולמי בהיקף או בהחלה'. המונח האנגלי תורגם לערבית במספר אופנים, למשל באמצעות המלים: פְּנֵפֶה (או פְּנֵפֶהָ), פְּנֵינָה וכאמור עֲלָמָה. מבין אלה הרווח ביותר הוא המונח עֲלָמָה, למרות שמבחינה לשונית הוא גזור באופן החורג מן הנורמה (עי' קיאסי).²

הגזירה של המונח עֲלָמָה על משקל פְּעֻלָּה איננה אקראית. מְחַמַּד עֲמַאכָה (נולד 1931), הוגה דעות חשוב במצרים שעיקר כתיבתו בנושאי דת ומדינה באסלאם, מסביר כי משקל פְּעֻלָּה משמעו לרוב יציקה בכפייה בדפוס אחד, יציקה שהיא פרי מזימה, ושליה של גיוון, פלורליזם ושוני. הדבר בא לביטוי, לדבריו, במונחים נוספים על משקל פְּעֻלָּה (בראש ובראשונה המילה קְנֵלְפָה, יציקת תבנית, הגזורה משם העצם קֵלֵב – 'דפוס, תבנית'), כמו: אֲמֵרְכָה, 'אמריקניזציה'; גֵּלְנָה, 'אינגליזציה' או אֲסֵרְכָה, 'ישראליוזציה'. לשיטתו, עֲלָמָה משמעה פלישה מערבית, ובמיוחד אמריקאית, שנועדה לצקת את העולם בדפוס המערבי-אמריקאי.³

צבי בראל, שחקר במסגרת עבודת הדוקטור שלו את התפתחות מושג המערב בשיח הזרם הדתי המרכזי במצרים מראשית המאה ה-19 ועד ימינו, הסיק בין השאר כי ההתמערבות מציינת תקופה בה יכלו הוגים דתיים מצרים לקרוא לציבור ולמנהיגים להחליט מה הם נוטלים מן המערב ומה הם דוחים, בעוד שבתקופת הגלובליזציה נדרשו עמים דוגמת המצרים לאמץ עוד ועוד יסודות מערביים, כלכליים ברובם אך גם תרבותיים, על מנת לשרוד. בתקופת ההתמערבות המערב היה אויב פוליטי אך לא תרבותי, ואילו בעידן הגלובליזציה המערב הוא אויב תרבותי, שכן הוא מנסה לכפות את רעיונותיו על מדינות ערב והאסלאם באמצעות התרבות ולא רק באמצעות

* ד"ר שגיא פולקה (sagip@bezeqint.net) הוא מרצה במחלקה ללימודי המזרח התיכון באוניברסיטת בן גוריון.
¹ יוסף אל-קרצ'אני, אל-מסלמון ואל-עולמה, קהיר: דאר אל-תוּזֵע ואל-נשר אל-אסלאמיה, 2000, עמ' 10–11; מחמד עאבד אל-ג'אברי, קְצֵאִיָּא פִּי אֵל-פֶּכֶר אֵל-מַעְאָצֵר, בירות: מרכז דראסאת אל-וחדה אל-ערביה, 2003, עמ' 135–137.

² על משמעות המונח עולמה וגזירתו ראו למשל: www.islamecon.com/publish/printer_42.shtml, וכן מאמרו של נאצר בן סלימאן אל-סאבעי, 'אל-בעד אל-תיקאפי למפחום אל-עולמה ואתירה עלא אל-תיאבת ואל-מתעיר פי אל-שריעה אל-אסלאמיה', www.palintefada.com/vb/showthread.php?t=14027.

³ מחמד עמארה, מסתקבלנא בין אל-עאלמיה אל-אסלאמיה ואל-עולמה אל-ערביה, מצרים: דאר נהצ'ת מצר, 2001, עמ' 13.

ההגמוניה הכלכלית. תמורה זאת מסמלת גם את שינוי ההגדרה הגיאוגרפית של המערב בעיני האסלאם מאירופה לארצות הברית.⁴

להתמערבות במזרח התיכון נמצא ארוע מכונן, גם אם שנוי במחלוקת, בדמות כיבוש מצרים בידי נפוליאון (1798). המונח עֵלְמָה, עם זאת, לא היה קיים עד אמצע שנות השמונים של המאה העשרים. הופעתו נקשרת למהפכת המידע והתקשורת (אל-תִיֶנְרָה אל-מֵעְלוֹמְאֵתִיָה) ששטפה את העולם בראשית שנות התשעים והפכה אותו לכפר גלובלי. המונח עֵלְמָה נתפס גם כהמשך למונח יסדר עולמי חדש (אל-נְטִיאַם אל-עֵלְמִי אל-גִ'דִיד) המבטא מספר תמורות, ובראשן נפילתה של ברית המועצות ויצירת עולם חדש בעל קוטב משפיע אחד, קץ המלחמה הקרה ומלחמת המפרץ השנייה, שכולן הביאו לחיזוק מעמדה של ארצות הברית.⁵

מאמר זה מבקש לבחון את עמדתו של השיח' יוסף אל-קרדאוי (נולד 1926) ביחס לתופעת העֵלְמָה. אל-קרדאוי, המהווה כיום פוסק הלכה מרכזי וחשוב מאוד בעולם המוסלמי הסוני, השתייך בעבר לאחים המוסלמים במצרים ועומד כיום בראש זרם רעיוני באסלאם המכונה נְסִטִיָה.⁶ אל-קרדאוי עומד בראש גופים אסלאמיים עולמיים חשובים כמו 'האיחוד העולמי של אנשי הדת של המוסלמים' (אל-אֵתְחָאד אל-עֵלְמִי לְעֵלְמֵאָא אל-מִסְלִמִין) או 'המועצה האירופית למתן חוות דעת הלכתית ולמחקרים' (אל-מְגִ'לַס אל-אורוּבִי לְלֵאֲפֵתָאָא וְאֶל-בְּחוּתִי). באמצעות מסגרות אלה שם לו אל-קרדאוי למטרה לבטא את השקפת זרם הנְסִטִיָה באסלאם, המשקף לשיטתו את הזרם המתון שהוא הביטוי הנאמן לאסלאם הנכון והאמיתי, בכל הסוגיות העולות על הפרק. אל-קרדאוי מיטיב לעשות שימוש באמצעי הטכנולוגיה המערביים ובכלל זה האינטרנט⁷ וערוצי הלוח ובראשם ערוץ אל-ג'זירה המשדר מקטר, מקום מושבו של אל-קרדאוי. לאור המעמד וההשפעה שקנה לו אל-קרדאוי ברחבי העולם המוסלמי, ולאור העובדה שהוא רואה עצמו כדובר הזרם המרכזי באסלאם, מן הראוי לבחון את גישתו בסוגית יחסי האסלאם והמערב בכלל והשקפתו ביחס לתופעת העֵלְמָה בפרט.

גישת יוסף אל-קרדאוי לעֵלְמָה

אל-קרדאוי מגדיר את המונח עֵלְמָה כ'מערוב (תְעִיֶרִיב) העולם', או לשון אחר 'אמריקניזציה (אֵמְרִיקָה) של העולם'. לדבריו, עֵלְמָה הוא 'שם מעודן לאימפריאליזם (אֵסְתֵמָר) חדש אשר פשט את מדיו הישנים ונטש את שיטותיו מן העבר על מנת לפתוח עידן חדש של השתלטות (הִיֶמְנָה) אמריקאית על העולם; מדינה שתמרוד או תתקומם תחונך על ידי מצור או איום צבאי'.⁸

⁴ צבי בראל, 'התמערבות וגלובליזציה: התפתחות מושג המערב בשיח הזרם הדתי המרכזי במצריים מראשית המאה ה-19 ועד ימינו', עבודת דוקטורט בהנחיית יורם מיטל, הוגשה לסנאט אוניברסיטת בן גוריון בנגב, 2005, עמ' 200—201.

⁵ מחמד עלי חואת, אל-ערב ואל-עולמה – שגיון אל-חאצ'ר וע'מוּץ אל-מסתקבל, קהיר: מכתבת מדבולי, 2002, עמ' 22—9.

⁶ על זרם הוסטיה ועיקרי השקפותיו ראו שגיא פולקה, 'בין ליברליזם לפונדמנטליזם: הגות פוליטית של נציגי הזרם האסלאמיסטי המרכזי ('יוסטיה') במצרים בימינו', עבודת דוקטורט בהנחיית מיכאל וינטר, הוגשה לסנאט אוניברסיטת בר-אילן, 2005, עמ' 2—9.

⁷ אל-קרדאוי עמד מאחורי פתיחת האתר האסלאמי www.islamonline.net (יש לשים לב לדברי הפתיחה שלו באתר). כמו כן יש לו אתר על שמו, www.qaradawi.net.

⁸ יוסף אל-קרדאוי, אֵמְתָנָא בִין קֶרְנִינִי, קהיר: דאר אל-שרוק, 2000, עמ' 232.

הוגי הדעות המוסלמים, ובכלל זה אל-קרדאוי, מבחינים באופן חד בין המונח החיובי עאלמיה, 'אוניברסליות', שהוא מונח שלשיטתם משקף נאמנה את תפיסת האסלאם, ובין המונח עולמה, מונח שלילי המבטא את עמדת המערב.⁹ תפיסת האוניברסליות של האסלאם מעוגנת בקוראן, למשל בפסוק בו נאמר: 'יִמָּא אַרְסָלְנָא אֵלְלָא כְּחִמְתָּן לְעֵאמְלִין', 'לא שלחנו אותך אלא כרחמים לעולמים' (סורת אל-אנבאא [21], פסוק 107). כלומר, לתפיסת המוסלמים, שליחותו של הנביא מחמד היא אוניברסלית.¹⁰ אל-קרדאוי מחדד את ההבדל בין האוניברסליות של האסלאם לעולמה של המערב בכלל ושל ארה"ב בפרט. לשיטתו, האוניברסליות באסלאם מבוססת על כיבוד האדם באשר הוא אדם, ולראיה הפסוק 'יִלְקֵד כְּרַמָּא בְּנֵי אַדָּם', 'כיבדנו (או, לפי חלק מן הפירושים, העדפנו) בני אדם' (סורת אל-אסראא [17], 70). אחד מעקרונות היסוד של האוניברסליות באסלאם הוא השיוויון בין בני האדם המעוגן בקוראן ובמסורות מפי הנביא מחמד. פסוק בולט המצוטט בהקשר זה הוא: 'אֵנָא חִ'לְקָנָאֵם מִן דִּ'כֵּרָן וְאַנְתִּיא וְנִ'עֵלְנָאֵם שְׁעִיבָן וְקַבְּאִיל לְתַעֲרַפּוּא אֵן אַכְרַמְכֶם עֵנְד אֵלְלָה אַתְקַאֵם', 'בראנו אתכם מזכר ונקבה (אדם וחווה) והפכנו אתכם עמים ושבטים על מנת שתכירו זה את זה; הנכבד ביותר שבכם בעיני אללה הוא ירא השמים ביותר שבכם' (סורת אל-חג'ראת [49], 13). פסוק זה מלמד, לדעת הוגים כמו אל-קרדאוי ועמארה, שהאסלאם מכיר בפלורליזם תרבותי (אל-תַעַדְדִיָה אל-חַצ'אֵרִיָה). העולמה, לעומת זאת, מבוססת על כפיית שליטה פוליטית, כלכלית, תרבותית וחברתית של ארצות הברית על העולם בכלל ועל העולם המוסלמי בפרט. היא איננה מבוססת על יחס בין שווים אלא על יחס בין אדונים לעבדים, בין ענקים לגמדים ובין מתנשאים (מְסַתְפָּרוּן) למדוכאים (מְסַתְפָּעִין).¹¹

אל-קרדאוי מזהה שלוש גישות בעולם המוסלמי ביחס לעולמה: הנהלים לרעיון העולמה ללא סייג, שמכונים על ידו 'המגזימים (עֵלְאָת) מקרב עושי הנפשות למערוב ולנורמליזציה (תַטְבִּיע')'; עמדת ההסתגרות (תַקְנֵקַע) וההתבודדות, שהדוגלים בה חוששים ממפגש עם האחר, דבקים בכל דבר ישן ופוחדים מדברים חדשים; גישת האמצע, שהיא לדעת אל-קרדאוי הגישה המקובלת. המחזיקים בה אינם חוששים מעימות עם המערב ולא מדו-שיח עמו. הם גאים בזהותם, מודעים לשליחותם, מאמינים באוניברסליות של האסלאם ומגלים פתיחות.¹² אל-קרדאוי, המכנה את הזרם האסלאמי בו הוא דוגל בשם 'נְסֵטִיָה', מכריז כי הוא מקבל את דרך האמצע גם בסוגיית היחס למערב. דבקות זו בשביל הזהב מעוגנת, לדעתו, בפסוק הקוראני בו מופיע הצירוף 'אַמְתָּן נְסֵטִין', 'אומת אמצע' (סורת אל-בַּקְרָה [2], 143), שהוא מקור ההשראה לשמו של זרם הוסטיה.¹³

אל-קרדאוי סבור כי העולמה היא גזירת גורל (קֵדֵר) שנכפתה על המוסלמים בשלב זה. על הערבים, המוסלמים, האפריקאים, המדינות הבלתי מזדהות, עניי העולם ומדוכאיו להגן על

⁹ אל-קרצ'אוי, אל-מסלמון ואל-עולמה, עמ' 12—17; בראל, שם, עמ' 173.

¹⁰ על הפסוקים המבטאים את רעיון האוניברסליות באסלאם ראה: אל-קרצ'אוי, אַמְתָּנָא, עמ' 231; עמארה, מסתקבלנא, עמ' 4.

¹¹ אל-קרצ'אוי, שם, עמ' 231—232.

¹² עמדה מעין זו הובעה במסגרת ועידה מטעם אל-אזהר שנתקיימה באלכסנדריה בשנת 1999 ודנה בגישת האסלאם לגלובליזציה. ראו אחמד עבד אל-עיפאר עביד, אל-עולמה ומוקף אל-פכר אל-אסלאמי מנהא, אלכסנדריה: אל-דאר אל-מצריה, 1999, עמ' 66—67.

¹³ אל-קרצ'אוי, שם, עמ' 237—238.

עצמם מפני הפלישה (ע'זן) החדשה על ידי לכידות והתארגנות במסגרת גושים, ויש להנחיל מודעות לעמים השונים ולחזקם מבחינת האמונה, המחשבה והתרבות על מנת שלא ייגררו אחרי המערב ויאבדו בדרך זו את ייחודיותם. עם זאת, לצד ההימנעות מההיבטים החומרניים והרוחניים השליליים של הע'נלמה, על האסלאם ה'נסטי להפיק תועלת מההיבטים החיוביים שבה ולנהל דוח שיח עם המערב. אל-קרדאוי מנסח את דרישות האסלאם מן המערב לקראת דו-שיח עמו: על המערב להשתחרר מעוינות קדומה; לוותר על השאיפה להשתלט על ארצות האסלאם ואוצרותיהן; לזנוח את ההתנשאות על האסלאם ולחדול מלחשוש מפניו, שכן המוסלמים אינם 'חיות פרא ולא שדים'; ולהניח למוסלמים לנהל את חייהם על פי אמונתם ותרבותם. אל-קרדאוי מדגיש כי אל למערב להחשיב את האסלאם אויב שנגדו יש לגייס את העמים המערביים, וודאי שאיננו 'הסכנה הירוקה' (אל-ח'יטר אל-א'ח'יצ'יר) למערב אשר החליפה את 'הסכנה האדומה' הסובייטית. אותם פרטים או קבוצות באסלאם העושים שימוש באלימות שלא במקומה אינם מייצגים את כל המוסלמים אלא הם מיעוט שהתקשורת המערבית מעצימה את מימדיו, ומכל מקום רובם פנו לאלימות ולקיצוניות כתוצאה ממעשי העושה של המערב ומתוקפנותו כלפי האסלאם.¹⁴

הפתיחות (א'נפת'אח) בראייה המוסלמית וסייגיה אליבא דקרדאוי

אל-קרדאוי מנסה לאפיין את התרבות הערבית-המוסלמית ולמנות את קוויה הייחודיים. אחד מאיפיוני תרבות זו, לדבריו, הוא גאווה עצמית, שכתוצאה ממנה מסרבים המוסלמים להיטמע בתרבויות אחרות ולאבד את זהותם הייחודית. לפיכך הם דוחים את המערב, הגלובליזציה והנורמליזציה. יחד עם זאת, הוא איננו סבור כי הדבר מלמד שהתרבות המוסלמית היא תרבות של סגירות (א'נע'ילאק) אלא ההיפך הוא הנכון, והוא מציג מספר הוכחות לכך שהפתיחות היא אחד מסימני ההיכר של האסלאם:

1. הקוראן עצמו מאשר את הספרים שנגלו לפניו (סורת אל-מ'אידה [5], [48] ומתקנם מהסילופים (ת'ח'ר'יף) והטעויות שהוכנסו בהם. המסקנה של אל-קרדאוי היא שהאסלאם מראשיתו הוא שליחות שנועדה להשלים ולבנות ולא לבטל ולהרוס. לפיכך אין תמה שאחד מעקרונות האמונה (א'ימ'אן) של המוסלמים היא אמונה בספרים (כ'ת'ב) ובשליחים (ח'סל) שקדמו למחמד.
2. הנביא הותיר חלק ממורשת התקופה הקדם אסלאמית (ג'יא'ה'ליה) ולא ביטלה לחלוטין; למשל, הוא הכניס שינויים בטקסי העלייה לרגל למכה ואסלם אותם במקום לבטלם.
3. האסלאם מתיר לאמץ מאומות אחרות דברים היכולים להועיל למוסלמים בתנאי שאלה אינם עומדים בסתירה לעיקרי האמונה המוסלמית (ע'ק'ידה), לחוק המוסלמי (ש'ר'יעה) ולערכי המוסר של האסלאם. כך למשל קיבל הנביא את עצתו של סלמ'אן אל-פ'ארסי (מת 655), חבר הנביא, שהציע לחפור שוחות בעת המצור שהטילו הכופרים על העיר אל-מדינה.
4. בתור הזהב שלהם המוסלמים לא מצאו פסול בשאילה מתרבויות קדומות, כמו היוונים והפרסים, ובמיוחד בתחום המדעים המדויקים ומדעי החיים. באותה מידה של פתיחות נהג

¹⁴ אל-קרדאוי, א'מת'נ'א, עמ' 244—245.

הנביא מחמד לאחר קרב בְּדֵר (שנת 624) כאשר פדה חלק משבויי שבט קְרִיִש שידעו לכתוב בתמורה לכך שילמדו את המוסלמים באל-מדינה קרוא וכתוב. מכך מסיק אל-קרדאוי כי האסלאם דוגל בעיקרון שניתן ללמוד מכל אחד ואף מכופרים. הדבר מעוגן במסורת ששרשרת המוסרים שלה (אֶסְנָאד) נחשבת חלשה (צ'יעיף): 'דבר חכמה הוא משאת נפשו של המאמין, היכן שהוא מוצאו הוא הראוי לו ביותר' (אל-כְּלֵמָה אל-חֶכְמָה צ'אֵלָת אל-מֶאֱמָן פְּחִי'ת' וְגִ'דְהָא פְּהוּ אַחַק בְּהָא). פרשני החדית' מסבירים כי על האדם להתייחס לתוכן האמירה ולא לאומרה.

5. המוסלמי מאמץ את החיובי שבתרבויות אחרות, מאציל על הדבר השאול את רוח האסלאם ובכך הופך את השאילה לחלק בלתי נפרד מן התרבות המוסלמית. יחסו של המוסלמי לתרבויות אחרות מומשל בלשונו הציורית של אל-קרדאוי לדבורה, הנודדת בין עצים ופרחים, אוכלת מן הפירות, עפה בנתיבים שהתווה לה ריבונה, מעכלת את האוכל והופכת אותו לדבש בשלל גוונים היוצא מבטנה ובו מרפא לאנשים (דימוי זה מבוסס על הנאמר בסורת אל-נחל, [16], פסוק 69).¹⁵

עם זאת, מדגיש אל-קרדאוי, המוסלמי פתוח לתרבויות שונות בתנאי שפתיחות זו לא תסכן את דתו ואמונתו. לפיכך הוא מגדיר את סייגי הפתיחות ואת אותם סוגי פתיחות מהם יש להימנע:

1. פתיחות בטרם בשלות. על המוסלמים להשריש תחילה בקרבם את התרבות המוסלמית ממקורותיה הראשוניים, שכן רק כאשר ידרכו על קרקע מוצקה יוכלו לדחות ספקות המופיעים בדרכם כתוצאה מחשיפה לתרבויות אחרות. לאורו של עיקרון זה נהג הנביא כאשר מנע מֶעֱמֵר בן אל-חִיטָאב לעיין בתורה וגער בו: 'האם אתם מהססים ונבוכים בדתכם?'¹⁶ אל-קרדאוי מסביר שבשלב הייסוד של דת האסלאם חשש הנביא מחמד משיבושה מאחר שעדיין לא העמיקה שורש במאמיניה, וכך גם יש לנהוג כיום ביחס לפתיחות לתרבות המערב.
2. פתיחות במסגרתה קיימת שְׂאֵלָה תרבותית ללא מגבלות. גישה זו משקפת, לדעת אל-קרדאוי, את יחסם של רבים מן המוסלמים לתרבות המערבית בימינו: הם מאמצים אותה כפי שהיא על הטוב והרע שבה, ובקבלתם את התרבות המערבית על שורשיה הפילוסופיים, ערכי המוסר שלה, תפיסותיה החברתיות והפוליטיות ושיטות הכלכלה והחקיקה בה, הם אינם מבחינים בין המוץ והתבן בתוכה. כדוגמא לשאילה חסרת מעצורים שכזאת מן היהדות בראשית האסלאם מציין אל-קרדאוי את חומר האֶסְרָאֵלִיָּאָת, הסיפורים על בני ישראל, שחדרו לספרי פרשנות הקוראן (תֶּפְסִיר) ולקובצי המסורות (חֶדִית') ללא שהמוסלמים בדקו את אמיתותם. אל-קרדאוי טוען שהחדרת האסראאליאָת לספרות המוסלמית 'נשק הפלישה התרבותית' (סְלָאח אל-עֵינֵן אל-תִּקְאֵפִי) שבו השתמשו היהודים כפיצוי על תבוסתם הצבאית מול מחמד.¹⁷

¹⁵ יוסף אל-קרצ'אוי, ת'קאפְּתָנָא בין אל-אנְפָּתָאח ואל-אנְעִילָאק, קהיר: דאר אל-שורק, 2000, עמ' 35—47.

¹⁶ מאיר יעקב קיסטר, מחקרים בהתהוות האסלאם (תרגום: אהרן אמיר, ערך: מיכאל לקר), ירושלים: מאגנס, תשנ"ט, עמ' 113.

¹⁷ אל-קרצ'אוי, שם, עמ' 74—76. על סוגיה זו הנידונה במסגרת עיון בחדית' המפורסם 'חדית'א ען בני אסראיל ולא חרג' ראו קיסטר, שם, עמ' 99—116.

3. פתיחות המופה סנוורים מהתרבות האחרת. זאת פתיחות במסגרתה המוסלמים מרגישים נחותים ביחס לתרבות ממנה הם שואלים ונוהגים בה האלהה. סוג זה של הסתנוורות אירע עד כה פעמיים בהיסטוריה המוסלמית, האחת ביחס לפילוסופיה היוונית והשנייה ביחס לתרבות המערבית. התרבות המערבית המודרנית פלשה לעולם המוסלמי באמצעות האימפריאליזם ושינתה רבות מהערכים והמסורות בעולם המוסלמי, והצלחתה נובעת מכך שהמוסלמים היו במצב של פיגור ונחשלות בכל שטחי החיים. לפיכך אין תמה שהמוסלמים הוכו סנוורים מן המערב ועליונותו. אל-קרדאוי מדגיש שבניגוד להשפעת התרבות היוונית, שהצטמצמה לאליטות המוסלמיות, חדרה התרבות המערבית לכל שדרות החברה המוסלמית, בין השאר באמצעות תקשורת ההמונים. לסיכום, טוען אל-קרדאוי, על האסלאם לאמץ במגעיו עם התרבויות השונות את הנוסחה: 'לכידות (פנימית) ללא סגירות, ופתיחות ללא היטמעות'.¹⁸

השיח המוסלמי בעידן העולמה

אל-קרדאוי מודע לכך שבעידן העולמה על האסלאם לשנות את צורת פנייתו הן למוסלמים והן ללא מוסלמים בשעה שהוא קורא להם להצטרף לשורותיו, רוצה ללמד מהו האסלאם, לחנכם על ברכיו, או להסביר להם את עמדת האסלאם בסוגיות שונות. הדבר נובע מכך שבעידן החדש עוברים דברי האסלאם במהירות האור לכל רחבי העולם. על קריאה והטפה זו של האסלאם (דענה), לשיטת אל-קרדאוי, להתבסס על הנאמר בקוראן: *أَذْعُ أَلَا سَبِيلَ رَبِّ بِالْحَقِّ* ואלמועטיה אלחסנה וג'אדלקהם באלתי הי אַחַסוּן, 'קרא אל נתיב ריבונך בחוכמה ובדברי מוסר נאים, והתנצח עמם בדרכי נועם' (סורת אל-נחל [16], 125). בעידן העולמה אין זה מן הראוי שאיש דעה מוסלמי יתאר את היהודים בכינוי 'נכדי הקופים' והחזירים' למרות שהביטוי נזכר בקוראן. אחד הנימוקים של אל-קרדאוי לכך הוא שביטוי גנאי זה מהווה סגנון פרובוקטיבי המנוגד לציווי על המוסלמי לא לעורר בדבריו סלידה מהאסלאם אלא לחבבו על הבריות. הדבר מעוגן במסורת ידועה: 'הקלו ואל תכבדו, בשרו (ושמחו) ואל תעוררו סלידה' (נַסְרוּא נְלָא תַעְסְרוּא נַבְשְׂרוּא נְלָא תַנְפְּרוּא). היהודים אינם יוצאים מכלל זה.¹⁹

אל-קרדאוי מציע למוסלמים לשנות מספר מונחים אסלאמיים בעידן העולמה. למשל, המילה 'אזרחים' (מְנַאטְנֻן) תחליף את המונח ההלכתי 'בני חסות' (אַהֵל אל-ד'מה), שאיננו מקובל על מיעוטים לא מוסלמים בארצות מוסלמיות (כמו הקופטים במצרים) גם אם הוא חיובי ומשמעו שמיעוטים אלה נהנים מחסות של אלה, מחמד והמוסלמים. המשפטנים באסלאם (פְּקַהֵא) מסכימים שיבני חסות' הם חלק מ'בית האסלאם' (דָאָר אל-אַסְלָאם) למרות שאינם מוסלמים. בלשון ימינו, כותב אל-קרדאוי, אנשי 'דאר אל-אסלאם' הם בעצם אזרחים.²⁰ מעניינת במיוחד היא קריאתו של אל-קרדאוי למשתתפים בשיח המוסלמי של עידן העולמה להבחין בין המונח טרור (אַרְהָאב), אותו יש לגנות, ובין המונח ג'האד שהוא חובה על המוסלמים.²¹ הטרור הבלתי

¹⁸ אל-קרדאוי, שם, עמ' 71—79; הנ"ל, אל-עולמה, עמ' 71—73; בראל, שם, עמ' 171.

¹⁹ יוסף אל-קרדאוי, ח'טאבנא אל-אסלאמי פי עצר אל-עולמה, קהיר: דאר אל-שרוק, 2004, עמ' 49—50.

²⁰ אל-קרדאוי, שם, עמ' 46—47; בראל, שם, עמ' 165—166.

²¹ אל-קרדאוי, שם, עמ' 158—172.

לגיטימי, לשיטתו, הוא הטרור המעניש חפים מפשע בעוון זולתם, מבצע שפיכות דמים ללא הבחנה והורס בתים. טרור זה, קובע אל-קרדאוי, מגונה אף אם מניעיו חיוביים, שכן האסלאם דוחה את ההשקפה לפיה המטרה מקדשת את האמצעים. מבחינה זו יש לגנות חטיפת מטוסים, החזקת בני ערובה, הרג תיירים במצרים, את פיגועי ה-11 בספטמבר, וגם את מה שהוא מכנה 'טרור המדינה הציונית'. לעומת זאת כאשר אדם מגן על מולדתו, נלחם בכובשים, ובכלל זה הופך עצמו לפצצת אנוש (קַנְבֵּלָה בְּשָׂרִיָּה), אין הדבר בגדר טרור, שכן בכך האדם מקריב עצמו למען אומתו. פעולות ההקרה העצמית (אֶסְתֵּשְׁהָאד), קובע אל-קרדאוי, הן לגיטימיות ונועדו להגנה עצמית ולהגנה על הדת, האדמה, הכבוד והמקומות הקדושים; מול הטרור המגונה והבלתי לגיטימי עומד המונח האסלאמי ג'האד, שהוא מונח בעל משמעות הרבה יותר רחבה מלחימה (קַתְּאֵל).²²

סיכום

העֲלָמָה מוצגת על ידי אל-קרדאוי, כמו גם בשיח המוסלמי בכלל, כאמריקניזציה. ההיבט המסוכן ביותר שלה הוא התרבותי, דהיינו כפיית התרבות האמריקאית על העולם כולו. זהו דפוס חדש של אימפריאליזם השונה מן האימפריאליזם המסורתי בכך שהוא איננו צבאי אלא 'פלישה רעיונית' (אל-עִיזוֹ אל-פֶּכְרִי), שבמסגרתה מבקשת ארה"ב לכפות על מדינות האסלאם סולם ערכים מבית מדרשה, כמו דמוקרטיה, זכויות אדם וחירות. באשר לדמוקרטיה טוען אל-קרדאוי שמהותה תואמת למהות האסלאם; למוסלמים אין צורך ליבא את הדמוקרטיה המערבית מכיוון שיש בשריעה מה שמאפשר לוותר עליה ולהיפטר בתוך כך ממגרעותיה הנובעות מהרוח המערבית החומרנית. מבקר חריף של אל-קרדאוי, הוגה הדעות הליברלי שאכר אל-נאבלסי, סבור כי טענת אל-קרדאוי לפיה הדמוקרטיה האמיתית היא רוח האסלאם היא טענת שקר. אל-נאבלסי סבור כי אל-קרדאוי רוצה בשליט שימונה על ידי אללה ולא על ידי העם וכי הוא דוגל ברעיון 'ריבונות אללה' (תֶּאֱמִיַּת אֵלֵלָה) בו דגל סִיד קֶטֶב. הדמוקרטיה, פוסק אל-נאבלסי, היא ערך חילוני אזרחי המיובא מן המערב ואין לה כל קשר לדת או לאסלאם.²³ ביקורת נוקבת זו מהווה חלק ממענה הזרם הליברלי לגישת אל-קרדאוי.

חזרה לתוכן העניינים

²² יש לציין שאל-קרדאוי פרסם פסק הלכה ובו הגדיר את פעולות האסתשהאד כסוג הנעלה ביותר של הג'האד וטען שהן חלק מן הארהאב, הטלת הפחד, הלגיטימית על פי הקוראן: וְאַעֲדוּ لَهُם מֵא אֶסְתֵּשְׁתֵּם מִן קִנְיָה וּמִן רִבָּאט אֶלְחִיִּיל תִּרְהַבּוּן בְּה עֲדוּן אֵלֵלָה וְעֲדוּנְכֶם, 'הכינו כוח לקראתם ככל שתוכלו, וסוסיס רתומים לקרב, אשר בהם תזרעו מורא בלב אויב אללה ואויבכם' (בסורת אל-אֶנְפָּאֵל [8], פסוק 60). בפסק הלכה זה מתיר אל-קרדאוי להרוג גברים ונשים בפעולות האסתשהאד שכן החברה הישראלית היא חברה צבאית להגדרתו וכולם משרתים בה בצבא. לגבי תינוק או זקן הנהרגים בפעולות כאלה, הרי שהדבר לא נעשה בכוונה ונחשב הכרח מלחמתי ומותר מכוח הכלל ההלכתי לפיו 'ההכרח מתיר את הדבר האסור' (אל-צִירוּרָאֵת תִּבְיָח אל-מֶחְטִיּוּרָאֵת). אל-קרצ'אוי, מן הדי אֵלֵסְלָאֵם – פֶּתָאוּא מַעֲצָרָה, כוית: דאר אל-קלם, 2001, כרך ג', עמ' 503–510.

²³ שאכר אל-נאבלסי, 'דימקראטית אל-קרצ'אוי אל-אסלאמיה אל-זאיפה': www.rezgar.com/debat/show.art.asp?aid=19430

התפתחות התקשורת הערבית:

היבטים תרבותיים ואידיאולוגיים וזיקתם לפוליטיקה ולמשטרים במזרח התיכון

חיים קורן*

מטרת המאמר היא לסקור את התפתחות התקשורת הערבית תוך הצבעה על הסימביוזה בינה לבין תחומי הספרות, המחזאות והלאומיות הערבית על מורכבויותיה. להגדרת התקשורת הערבית ולזיקות הגומלין בינה לבין המשטרים הערביים יש משמעות בתחומים מרכזיים של השיח הערבי, דעת הקהל בעולם הערבי, תהליכי דמוקרטיזציה ותפקיד התקשורת: משקפת, מעצבת, או יוצרת מציאות וסדר יום.

העיתונות הכתובה הייתה ראשיתה של התקשורת הערבית המודרנית, והיא ליוותה את ההתפתחויות ההיסטוריות והפוליטיות במזרח התיכון במחצית השנייה של המאה ה-19, במקביל לדעיכת האימפריה העות'מאנית, ניצני צמיחת הלאומיות הערבית, הדיון במעמד האסלאם במציאות המתהווה (במאה ה-19 ובתחילת המאה ה-20) ונוכחותן של המעצמות הקולוניאליות במזרח התיכון.

שרשי החשיבה הלאומית הערבית, המוגדרים על ידי אלברט חוראני כליברליים ופרה-אוטוקרטיים,¹ הם המסד לשיח הציבורי המעמיק והפורח שמצא ביטוי בבירות בשנות ה-20 של המאה הקודמת. עם ירידת קרנה של האימפריה העות'מאנית אבדה גם ההגמוניה התרבותית שלה, והמרכז הפוליטי-תרבותי נדד לבירות. אינטלקטואלים, הוגים, סופרים ומשוררים התקבצו סביב הקולג' הצרפתי (לימים האוניברסיטה האמריקנית) ודנו בכל הנושאים שעמדו ברומו של עולם: עות'מאניות וערביות, זהות ערבית, פני האסלאם לאן, ספרות ושירה ערבית כתשתית להבניית זהות, המאבק בין המורשת הערבית לאסלאם כמוקד זהות, ומאפייניהן של מדינות הלאום במזרח התיכון.²

אפיקי מחשבה שונים, מהם מקוריים לתקופתם, הצעות, רעיונות וניואנסים שונים מצאו ביטויים בעיתונות התקופה.³ תהליך של שיג ושיח בו מעורבים רעיונות המבשילים לכלל הכרה לאומית או מצע פוליטי יכול להיות ממושך, כפי שאכן קרה במזרח התיכון. באופן זה התגבשו רעיונות הלאומיות הפאן ערבית (קֶוּמֶיַה), אשר בסיסם נשען על מורשת הערבים ושפתם ולא על דת וטריטוריה, לכדי כר פעילות מרכזי בשנות ה-50 של המאה ה-20 עד לשיאה במחצית השנייה של שנות ה-60. מאוחר יותר התפתחה לאומיות ערבית מקבילה, וְטַנְיַה, המבוססת על טריטוריה מוגדרת ואינטרסים מקומיים ומרוכזת סביב מדינת הלאום.

* חיים קורן (haimk@mofa.gov.il) הוא מנהל מחלקה במשרד החוץ. עבודת הדוקטור שלו בחוג ללימודי המזרח התיכון באוניברסיטת חיפה בנושא 'ארכיונים משפחתיים בדארפור, 1720—1916: היבטים חברתיים, פוליטיים ומשפטיים של קהילה מוסלמית במערב סודאן', בהדרכת פרופ' גבריאל ורבורג ופרופ' Rex S. O'Fahey.

¹ Albert Hourani, *Arabic Thought in the Liberal Age, 1798-1939*, Cambridge University Press, 1993, pp. 323-326

² Fouad Ajami, 'The Arab Inheritance', *Foreign Affairs*, vol. 76 no. 5 (September/October 1997), pp. 133-148

³ Ami Ayalon, *The Press in the Arab Middle East: A History*, Oxford University Press, 1995

בשנות ה-40 של המאה ה-20, כאשר גמלה בקרב המעצמות הקולוניאליות ההכרה כי יתכן ותאלצנה לעזוב את האזור, התגברה מגמת הבניית מדינות הלאום ועוגנה במערכת הבריתות מתקופת מלחמת העולם הראשונה ובתחייה הערבית שחלה באזור. באופן זה צמחה החשיבה ה'יטנית' מאוחר יותר מהלאומיות ה'קנמית' אך פעלה במקביל לה. התקשורת שימשה אחד הכלים המרכזיים לעיצוב השקפות אלו ולהפצתן.

העיתונות הערבית: רקע היסטורי

בתקשורת הערבית היה טבוע מראשיתה חותם עז של אנשי רוח, אינטלקטואלים, סופרים, משוררים והוגים. העיתון הערבי לא שימש כספק ידיעות גרדא, אלא ארח מאמרי הגות ופרשנות בתחומים של חברה, תרבות, דת ופוליטיקה. עורכי עיתונים ובעלי תפקידים מובילים במדיה המשודרת והאלקטרונית שהינם גם סופרים ואנשי רוח הם בגדר חזיון נפרץ גם כיום.⁴ העובדה שהאינטלקטואלים מעצבים באופן פעיל את פני התקשורת מלמדת גם על קהל היעד: משכיל, מתמצא בהוויות העולם ובדרך כלל מעורב מבחינה פוליטית. מאחר שרוב הערבים בשלהי המאה ה-19 ותחילת המאה ה-20 לא היו כאלה, רק מיעוט אליטיסטי יכול היה להוקיר כותבים בעלי רמה תרבותית גבוהה שהיטיבו להשתמש במכמני השפה הערבית. באופן זה השתמרה בעיתונות התקופה השפה הערבית הספרותית (פֶּחְא), שאליה לא יכולים היו להיחשף ציבורים רחבים שהשתמשו בלהגים המדוברים במקומות מושבותיהם (עאמִיָה).⁵

הדיון במתח המתמיד השורר בין שני סוגי הלאומיות מרתק אך אינו נטול בעייתיות. לכך נוסף אפיון השפה והנדבך התרבותי בהקשרו הרחב, היוצרים מכלול פובליציסטי-תרבותי המהווה את 'סדר היום הערבי'. פרמטרים אלה מאפיינים את התקשורת הערבית כ'תלוית תרבות' שכן היא צופנת בחובה קודים נורמטיביים וסממנים תרבותיים אשר אינם מתיישבים עם תיאורית 'הכפר הגלובלי' של מקלוהן.⁶

יעקוב (גיימס) צנוע, יהודי-מצרי (1839—1912), מחלוצי העיתונות הערבית הכתובה, הוציא לאור עיתון סטירי בשם 'אבו נַט'אכָה'. ידידותו עם ה'דיו אסמאעיל לא עמדה לו לאחר שביקר אותו בחריפות; הוא נאלץ לגלות לפאריס יחד עם חברו, עבדאללה נדים, ומשם המשיכו

⁴ Haim Koren, 'The Arab Citizens of the State of Israel: The Arab Media Perspective', *Israel Affairs*, vol. 9 no. 1-2 (Autumn/Winter 2003), pp. 212-226

⁵ בשנות ה-50 חלו תמורות מהותיות בתקשורת אשר גרמו למיצוע השפה וליצירת שפה תקשורתית שווה לכל נפש – המצויה במרחב שבין הערבית הספרותית ללהגים המקומיים ומובנת לכל. ראו Jonathan Cohen and Haim Koren, "Nothing New Under the Sun": How the Media Revolution Failed to Transform Politics in the Middle East', *The Review of Communication*, Washington: National Communication Association, October 2003, pp. 415-419

⁶ Marshal McLuhan, *Understanding Media: Extensions of Man*. New York: McGraw-Hill, 1964. הדיון בפרשנות של תרבויות, וכנגזרת מכך בתקשורת תלוית תרבות, הוא נרחב, אך אינו נכלל במסגרת דיוננו. לעיון בסוגיה זו ראו קליפורד גירץ, *פרשנות של תרבויות*, ירושלים: כתר, 1990.

להפיץ את עיתונם לקהל צרכניהם הנלהב במזרח התיכון. כתיבתם לא נועדה לשעשע אלא התיימרה לקדם רפורמות תרבותיות וחברתיות.⁷

בדומה להם, ג'מאל אל-דין אל-אפנדיאני ומחמד עבד אל-חאמיס הוציאו לאור בפאריס את עיתונם 'אל-ע'רנה אל-ו'ת'יקא' אשר ביכה את חולשת האסלאם באותה עת ונתן במה לעמדותיהם של הוגים מוסלמים, ליברלים ברובם, שביקשו להשיב עטרת האסלאם ליושנה. העיתון התגבש לכלל חבורה פוליטית-ספרותית שהוקמה בשנת 1918 באוניברסיטה האמריקנית של בירות כהתאגדות של מורים וסטודנטים מארצות ערב. אגודה זו דגלה בפאן אסלאם וביקשה להתגבר על נפילת האימפריה העות'מאנית ולהמשיך את ההגמוניה של האסלאם. הוגה דעות אסלאמי נוסף שהעלה את הגיגיו על הכתב היה רשיד ר'דא, תלמידו של עבדה, שייסד את העיתון 'אל-מנאר'.

בשנים הפורמטיביות הללו התעצבו זרמי מחשבה שונים בתקשורת. התפיסה הפאן ערבית קנתה לה שביתה בעיתונים רבים שיצאו לאור בבירות, בדמשק, באיסטנבול, ביפו ובחיפה, ובמהלך העשור השני של המאה ה-20 עסקו באינטנסיוויות בציונות.⁸ 'פלסטיין' ו'אל-כרמל' היו ראשיתו של הייצוג התרבותי של התפיסה היוטנית, ואחריהם נוסדו עיתונים דומים ברוח זו, כמו 'אל-ח'יאתי' ו'אל-נהאר' מבירות. העיתונים אל-ערוה אל-ו'ת'יקא, אל-מנאר ואחרים ייצגו את התפיסה השלישית, הפאן אסלאמית.

בשלהי שנות ה-30 נדד המרכז התרבותי, הפוליטי והתקשורתי לקהיר והתבסס בה. תחת השליטה הבריטית זכתה מצרים לפריחה פוליטית שנתנה אותותיה בכל שטחי התרבות, ולשבועון החלוצי 'רוז אל-יוסף' שהופיע בשנות ה-20 הצטרפו עיתונים שעסקו בצורה פלורליסטית בפוליטיקה המקומית, כמו 'אל-ופד' ולימים היומון 'אל-אהראם' שהפך לספינת הדגל של העיתונות המצרית.⁹ בשלהי שנות ה-40, כאשר השלטון הבריטי היה לצנינים בעיני המצרים, התבסס מעמד התקשורת בקהיר והיא שיקפה הלכי רוח לאומיים ואנטי בריטיים. גם התיאטרון והמוסיקה הטו שכם למאמץ הלאומי ואם פֶּלְתִּיּוֹם הייתה דוגמה לאמנית פופולרית שגויסה למאמץ הלאומי והערבי בידי עבד אל-נאצר.¹⁰

תמורות מבניות

עד ראשית שנות ה-50 נסוגו המעצמות הקולוניאליסטיות ממאחזיהן במזרח התיכון ומדינות הלאום החלו לנהל את ענייניהן, חלקן כמלוכות שמרניות (סעודיה וירדן) וחלקן כרפובליקות

⁷ Shmuel Moreh, "Ya'qub Sanu": His Religious Identity and Work in the Theatre and Journalism according to family archives', in Shimon Shamir (ed.) *The Jews in Egypt*, Boulder, Colorado, 1987, pp. 111-129

⁸ Rashid Khalidi, *Palestinian Identity: The Construction of Modern Consciousness*, Colombia University Press, 1997, pp. 119-175. בשנות ה-20, כאמור, שימשה בירות מרכז ובית יוצר לכל המגמות הספרותיות, התרבותיות והלאומיות שרווחו באותה תקופה. עם זאת, הופיעה בתקופה זו עיתונות סדירה גם בדמשק, בירושלים, בעמאן, בבגדאד, בקהיר, במכה ובצנעא.

⁹ Israel Gershoni, 'Egyptian Liberalism in a age of "Crisis of Orientation": Al Risala's reaction to Fascism and Nazism, 1933-1939', *International Journal of Middle East Studies*, vol. 31 (1999), pp. 551-576; וכן ישראל גרשוני, 'כתבי העת כמעצבי החיים האינטלקטואליים והתרבותיים בין שתי מלחמות העולם', בתוך ארז ביטון (עורך), *מבט למצרים*, אפריון: 1989, עמ' 151-154.

¹⁰ וירג'יניה דניאלסון, קולה של מצרים: אם כלת'ום, שירה ערבית, החברה המצרית במאה ה-20 (תרגמה מאנגלית: חנה עמית-כוכבל), פרדס, 2003, עמ' 121-123.

חילונית מהפכניות הנשלטות על ידי החונטות הצבאיות של 'הקצינים החופשיים' (סוריה ומצרים). מהפכת יולי 1952 במצרים הצמיחה את ג'מאל עבד אל-נאצר, המנהיג הכריזמטי והנערץ אשר גילם באישיותו את המורכבות עמה התמודד האזור. יכולתו לסחוף את ההמונים הערביים החשידה אותו בעיני מנהיגי המדינות השמרניות, שכן הוא הציג חזון פאן ערבי חלופי ללאומיות הטריטוריאלית שטופח, בראיית מתנגדיו, על חשבונם ואף כוון ישירות נגדם. המתח בין הקְנִיָה לנְטִיָה מצא ביטוי בין כלי התקשורת של מדינות ערב לבין התקשורת המצרית, המגוייסת לחזון הפאן ערבי של מנהיגה. נאצר הצטיין בגיוס פוליטי ואידיאולוגי והשתמש לצורך זאת במעמדה של קהיר כמרכז תרבותי ופוליטי בעולם הערבי; כבר בשנות ה-50 הוא הבין ששימוש באמצעי תקשורת חדש יחסית – הרדיו – יהיה אפקטיווי הרבה יותר מהסתמכות על עיתונות כתובה בלבד. לרדיו, וביתר שאת לטרנזיסטור, היה תפקיד כה משמעותי בחייה הפוליטיים-תקשורתיים של מצרים עד כי מהפכת הקצינים החופשיים כונתה 'מהפכת הטרנזיסטור'.¹¹ כשרונו הרטורי המיוחד של נאצר אפשר לו שימוש במנעד המתחיל בהתויית יעדים אידיאולוגים בשפה הספרותית ומסתית בסלנג ובשפה המדוברת, מה ששיווה לו הילה של קסם, עד כדי השפעה מאגית לעתים, על מאזיניו. העובדה שהמסר עבר בשפת דיבור מעורבת ולא בכתב אפשרה לו לעקוף את מכשול האנאלפאביות ולהיות מובן לכל; נאצר, למעשה, העניק גושפנקה לשימוש הרשמי בשפת האמצע (וֹסְטָא) שהפכה לימים לשפת אמצעי התקשורת הערביים.

הטרנזיסטור שימש מעין 'מדורת שבט' אשר קיבץ סביבו מאזינים ומסריו נקלטו בנקל גם אצל האיכר המעבד את שדהו. נאומי נאצר, שנישאו מעל המרפסת בכיכר אל-תחריר בקהיר מול המון משולהב והועברו בשידור חי ברדיו, הגיעו לכל בית אב ערבי והכילו מסרים יעילים וקליטים אשר הקנו לנאצר פופולריות רבה. המסרים בנאומיו סתרו לא פעם עיקרים מדיניים של מנהיגים ערביים אחרים והועברו לציבוריהם 'מעל לראשיהם' מבלי שתהיה אפשרות לצנזרם. נאצר הביא את האידיאולוגיה הקְנִיָת אל לבותיהם של אזרחי מדינות ערב הִנְטִיָות.¹² יכולת הגיוס הפוליטי של נאומיו גדלה, וכאשר הועברו בימי חמישי קונצרטים של אם כלתיום בשידור ישיר, ובהם נכח נאצר, לעתים, כאורח הכבוד, הוא רתם את המסר התרבותי-לאומי באופן מרבי לשרות הפוליטיקה. נאומיו הפכו לנכס צאן ברזל בתרבות הפוליטית והתקשורתית הערבית, לא רק בשל תכניהם, אלא בשל הרטוריקה, הלהט והשימוש במכמני השפה הערבית.

עוצמת השבר הערבי בתבוסת 1967, ההלם שנגרם לקולקטיב הערבי והסתלקותו של נאצר ב-1970 נדונו במישורים רבים. לענייננו חשוב כאן המימד התקשורתי. נאצר לא הספיק לנצל את אמצעי התקשורת החדש, הטלוויזיה, שחדר לעולם הערבי בשלהי שנות ה-60, ולהפגין בו את יכולותיו הרטוריות ואת הכריזמה שלו. כך הוכשרה הדרך לתחילתה של התמורה בזיקה שבין הפוליטיקה לתקשורת הערבית.

עשירי ארצות המפרץ, בעיקר מערב הסעודית ומכוית, ניצלו את רווחיהם מהנפט (פטר-דולרים), עם החלת חרם הנפט הערבי לאחר מלחמת 1973, ואת התשואות מהשקעות הנדל"ן

¹¹ קורן, שם.

¹² מעניין לבחון את השפעת נאומי נאצר על שאינם מצרים. ד"ר עזמי בשארה תיאר כיצד הילכו נאומי נאצר קסם על בני משפחתו ועליו בהיות נער (האזרח עזמי, הארץ, 29.5.1998). גם גיבורו של אלי עמיר הפעים את יסמין (הפלסטינית) בצטטו בעל פה מנאומי נאצר (יסמין, עם עובד, ספריה לעם, 2006, עמ' 184—185, 350).

הגוברות שלהם באירופה במהלך שנות ה-70, כדי להפוך לחוד החנית של התקשורת הערבית החל באמצע שנות ה-70. בהבינם כי מידע, ובעיקר השליטה בו, מיתרגם לכוח, השתלטו אז אילי ההון המפרציים על תקשורת ההמונים הערבים והעבירו בהדרגה את המרכז התקשורתי מקהיר למפרץ (בעיקר לג'דה ולכוית סיטי).¹³ בכוח המאה הם גייסו את העיתונאים הערבים המוכשרים ביותר (לבנונים, פלסטינים, מצרים ואחרים), הדפיסו את עיתוניהם על נייר כרומו משובח ושיוו להם בחלק מן המקרים אוריינטציה פוליטית-כלכלית מקצועית.¹⁴ באופן זה תרמו מבלי משים לפאן ערביותה של התקשורת ומאוחר יותר, בשנות ה-90, לגלובליזציה שלה, כאשר זיהו את הפוטנציאל הכלכלי הטמון בעלות הנוחה של שידור טלוויזיוני-לוויני מאירופה למזרח התיכון בהשוואה לשידורים מהמפרץ.

אם שנות ה-50 התאפיינו ב'מהפכת הטרנזיסטור', הרי ששנות ה-70 התאפיינו ב'מהפכת הקלטת' המזוהה עם חיומייני. קלטות עם דרשותיו הוברחו מפאריס לטהראן והכשירו את הלבבות לקראת המהפכה האסלאמית ב-1979. השימוש בקלטות שייך אמנם למה שמכונה Narrow Casting, או תקשורת בתוך קבוצה סגורה ומגובשת, אלא שקהל היעד המקורי של קלטות חיומייני הנחיל את המסר למתנגדים אחרים למשטר השאה והפצת הקלטות הפכה למעשה ל-Broadcasting.¹⁵ הגם שתקשורת איראנית אינה נכללת בקטגוריה של תקשורת ערבית, הפן האסלאמי בתקשורת, הקונה לו שביטה במזרח התיכון, רלוונטי למסגרת דיונו.¹⁶

השלב הבא היה מהפכת הפקס בשלהי שנות ה-80 וראשית שנות ה-90. המעבר של מערכות עתונים מרכזיים מהמפרץ לאירופה (אל-ש'ק אל-א'ס'ט, אל-ק'ד'ס אל-ע'ר'ב'י, אל-ח'י'את ואל-נ'ס'ט ללונדון, ואל-נ'ט'ן אל-ע'ר'ב'י לפאריס) חייבה שימוש במהדורות פקס, והמשמעות הייתה מרחיקת לכת; כל מקבל החלטות בבירות מדינות ערב במזרח התיכון, או מי שנחשב לכה, מצא מדי בוקר על שולחנו את העיתון היומי המשוגר מאירופה ומכתיב את סדר היום הערבי. לראשונה ניתן היה להעביר מסר יעיל ומהיר לקוראים במזרח התיכון, תוך עקיפת המרחק הגיאוגרפי ומכשלת הצנזורה שהיוותה כלי מרכזי בשימוש משטרי מדינות הלאום הערביות לשליטה בתכנים. אמצעי התקשורת הכתובים והאלקטרוניים במדינות הלאום, המייצגים את האינטרס ה'נ'ט'ני, נכנסו לתחרות עזה עם התקשורת הערבית הבין-לאומית הק'נ'מ'ית. קנאת הסופרים, שעמיתיהם המוכשרים גויסו לתקשורת הערבית הבין לאומית, הוסיפה מימד אחר לתחרות המתגברת.

עם כניסת האינטרנט והטלוויזיה הלוויינית למגרש התקשורת הערבית התאשרה הטענה כי השימוש בחידושים הטכנולוגיים בתקשורת הערבית במהלך העשורים האחרונים הוביל לשתית התפתחויות חשובות: הרחבת הנגישות לכל קהל יעד ערבי ואסלאמי במזרח התיכון ומחוצה לו, לרבות אלה שחיים במדינות סמכותניות ולא-דמוקרטיות שאמצעי התקשורת המקומיים שלהן

¹³ Naomi Sakr, *Satellite Realms: Transnational Television, Globalization and the Middle East*, London, 2001, pp. 9-10

¹⁴ עיתונים כמו ע'פ'א'ט'י הסעודי (בעל האוריינטציה הכלכלית-פוליטית, נוסח ה-Financial Times הבריטי) או אל-נ'א'י אל-ע'א'ם הכוית'י הצטיינו באיכותם הצורנית והתוכנית.

¹⁵ עמנואל סיון, 'תרבות המובלעת', אלפיים, 4, 1991, עמ' 45-98.

¹⁶ Dale F. Eickelman, 'The Coming Transformation in the Muslim World', *Current History*, vol. 9, issue 633 (January 2000), pp. 16-20. אייקלמן מתייחס במאמרו למשנת הוגה הדעות האיראני עבד אל-כרים סורוש הטוען שרק דיאלוג (גם באמצעות תקשורת המונים) יגדיל את מעגלי קהל היעד האסלאמי.

נתונים תחת פיקוח מתמיד; וחשיפה הולכת וגוברת של 'האזרח הפשוט' במזרח התיכון למסרים ביקורתיים או חתרניים, ככל שהתקשורת הערבית הבין לאומית מוכנה לעשות זאת. ההנחה שרווחה בקרב חוקרי תקשורת בשנים האחרונות הייתה כי מערכות העיתונים הערביים באירופה והטלוויזיות הלוויניות הערביות (Orbit מרומא או MBC מלונדון) יושפעו מאנשי התקשורת המערביים שבמחיצתם הם עובדים, וכי ערכים מערביים יחלחלו אל השיח הערבי הן בטרמינולוגיה הן בתכנים.¹⁷ הנחה זו נסמכה לא רק על הכותבים החשובים בתקשורת הערבית בתקופה זו אלא גם על התהליכים בהן היא התנסתה בעשורים האחרונים. דוגמא מובהקת הוא העיתונאי ג'האד אל-ח'יאזן, בעל טור נחשב ועורך בעיתון אל-ח'יאזן. אל-ח'יאזן החל את דרכו ככתב אל-ח'יאזן (שנוסד בלבנון ב-1946) ומשם עבר לעיתון הלבנוני בשפה האנגלית, ה-Daily Star. הסעודים, ששאפו לייסד יומון מוביל, ביקשו ממנו ב-1974 לערוך את ה-Arab Daily ולאחר מכן את אל-שרק אל-אוסט, שיצא לאור בג'דה. עם מעבר העיתון ללונדון העביר אל-ח'יאזן את התשתית לשם, אך לאחר מספר שנים שב לאל-ח'יאזן שכבר היה בלונדון.¹⁸

גם התקשורת האלקטרונית חוותה תהליך במאפיינים דומים. פיצל קאסם, סורי ממוצא דרוזי, החל לעבוד בשידורי ה-BBC בערבית במהלך לימודיו לתואר ד"ר באוניברסיטת מנצ'סטר, וצבר בהדרגה ניסיון תקשורתי רב. משהוקמה הרשת הלוויינית אל-ג'זירה בשנת 1996 הוא נשכר לשירותה והפך לאחר מהדמויות המרכזיות בה. כעורך ומגיש תכנית הדגל ברשת, אל-את'ג'יה אל-מ'עאקס (הכיוון ההפוך), רואה קאסם את עצמו חלוץ בגיוון השיח הציבורי הערבי בדעות ובעמדות שונות, ואף טען כי ב-BBC לא נהנית אף לא מעשרים אחוז מחופש הביטוי שלי באל-ג'זירה.¹⁹

התעוזה שבהבאת דעות מנוגדות לממסדים הערביים אמורה להקנות לקאסם ולאחרים ברשת מעמד של רפורמטורים המגובים על ידי ראשי הערוץ. בכנס על תקשורת ערבית תאר קאסם את המתרחש מאחורי הקלעים של תכניתו והודה שחרף היומרה החלוצית אין לו מפיק ולעתים הוא מוכוון מלמעלה באשר לבחירת הנושאים ואף המשתתפים. עם זאת, קאסם חזר והדגיש את מחויבותו לקידום הדמוקרטיזציה בעולם הערבי והשווה בין התקשורת הערבית הבין לאומית (הק'מית) לתקשורת המדינתית (הו'ט'ית) תוך שהוא טוען כי האחרונה מפגרת בחמישים שנה מעמיתתה ועליה להעלם מן העולם.²⁰ מדבריו עולה, אם כן, המתח בין בעלי המאה (בעלי הרשת ועורכי העיתונים) וזיקתם העסקית-פוליטית לבין בעלי הדעה, או העיתונאים העוסקים בתכנים. מכל מקום, אל-ג'זירה, שכל מניותיה שייכות לממשלת קטר, יכולה להתריס נגד הממסד הערבי והאסלאמי בהעלותה לדיון נושאים שנויים במחלוקת (מעמד האישה, פרשנות הקוראן ועוד),

17 Jon B. Alterman, *New Media New Politics: From Satellite Television to the Internet In the Arab* (1998), pp. 15-44 *World*, Washington Institute Policy Papers no. 48 (1998), pp. 15-44; סקר, שם; כהן וקורן, שם. על משמעות הטרימינולוגיה ושימושם של דפוסי תקשורת כדפוסי חיברות ראו תמר כתרילאל, מילות מפתח: דפוסי תרבות ותקשורת בישראל, אוניברסיטת חיפה, זמורה-ביתן, 1999, עמ' 85-148. לאפיון הטרימינולוגיה בתרבות הפוליטית הערבית ראו: Ami Ayalon, 'Dimuqratiyya, Hurriyya, Jumhuriyya: The Modernization of the Arabic Political Vocabulary', *Asian and African Studies*, vol. 23 no.1 (March 1989), pp. 23-42. אלטרמן, שם, עמ' 10-12.

18 ראינו עם פיצל קאסם בשבועון הטלוויזיה של אל-שרק אל-אוסט, 16.3.1998, עמ' 7.

19 Faisal Kassem, 'The Opposite Direction: The Making of a New Era', conference on 'Broadcasting in the Arab World: Challenges and Prospects', London: Westminster University, 10.6.2003

לקומם נגדה כמעט כל ממשלה ערבית (כפי שקרה במהלך עשר השנים האחרונות) ולא לחשוש מעימותים חזיתיים ולו כדי להראות את משקלה הפוליטי של הנסיכות הקטנה; הרשת מציגה, אם כן, את המסר המובהק של הקולקטיב הערבי דווקא בתקופת שקיעתו.²¹

אלא שהציפיה שמסרי ה-Soft News למשפחה, כולל הפרסומות המסחריות, יחלחלו לתודעת הצופה הערבי ויצליחו לעדן טרמינולוגיה ומסרים במזרח התיכון גם ב-Hard News נכזבה בשנים האחרונות. חרף רמת הדיון הגבוהה, תכניות האירוח והנגיעה בנושאים שנויים במחלוקת, הציבור הערבי אינו נוהה אחר הערכים עמם מזוהים המערב או הממסדים הערביים ומסרב להפנים מסרים הנוגדים בצורה חריפה את תפיסת עולמו התרבותית.²² היטיב לתאר זאת מחמד בן סלמאן; בכנותו את אל-ג'זירה 'סוג נוסף של פורנוגרפיה' טען כי ברשת זו 'נפגשים דוברים ערבים ומוסלמים, דוברי ערבית, על אדמה ערבית, ותוקפים בצורה מבזה את ערכיהם, עקרונותיהם ואמונותיהם. הם דנים בשאלת התגלותו של הקוראן הקדוש או יצירתו בידי אדם, עוסקים בשריעה האסלאמית ושואלים האם העונשים על גניבה וניאוף, שאותם הם מתארים כקרימינליים, מתאימים לעידן החדש. כיצד יחוש מוסלמי פשוט בעולם הערבי או באזור המפרץ בהקשיבו ובצפותו בדיונים העוסקים בערכים, באמונות ובעקרונות שאליהם התייחס כמובנים מאליהם?'.²³

בכל הנוגע ליחסי האסלאם עם המערב בכלל והסכסוך הערבי-ישראלי בפרט, אל-ג'זירה האפילה על תחנות טלוויזיה ערביות בין לאומיות אחרות, דוגמת Orbit ו-MBC, אשר סיקוריהן התאפיינו בעומק ובאיזון. אינתיפאדת אל-אקצא וארועי ה-11 בספטמבר גרמו לעיתונאים רבים לסקר את האירועים בעין 'ערבית' הקוראת תגר נגד המערב ולא דווקא בעין עיתונאית-מקצועית, עד כי נראה היה כי התקשורת הפכה ממִשְׁקֶפֶת של סדר יום למעצבת שלו; אל-ג'זירה הואשמה, גם על ידי דוברים ערביים, כשופר של אל-קאעדה בקרב קהלי היעד הערביים.²⁴ באופן זה מתאפיינת ראשית המאה ה-21 בתחושה המשותפת לשלטונות הערביים, לתקשורת ולציבור הערבי בכל הנוגע להבנת ההתרחשויות הפוליטיות, התרבותיות והחברתיות. תחושת ההדרה מכיוון המערב, דחיית מערכת הערכים המערביים, והעובדה ששליטי ערב למדו להכיל ביקורת המופנית כלפיהם מצד אמצעי התקשורת, עומדים בבסיס הפרשנות הערבית לאירועים שעל סדר היום כשהם נסמכים על תקשורת תלוית תרבות. העיתונאים הערבים, מצדם,

²¹ סוגיית הבעלויות על אמצעי התקשורת הערביים מחייבת דיון נפרד, שלא כאן מקומו. יש משמעות רבה לעובדה שטלוויזיית MBC נשלטת על ידי נסיך סעודי המקורב למלך; שטלוויזיית אל-מִסְתַּקְבֵּל הייתה שייכת לראש ממשלת לבנון רפיק אל-חרירי, שרשת אל-ג'זירה שייכת לממשלת קטר, שטלוויזיית ANN שייכת לסמר אל-אסד (בנו של רפעת, דודו של בשאר), שאל-קדס אל-ערבי היא בבעלות עיראקית-פלסטינית – וכולן, זולת אל-ג'זירה ואל-ערביה המשדרות מדוחה ומִדְבֵי – פועלות מאירופה.

²² על יכולתה של דעת הקהל בעולם הערבי להשפיע על עמדות השליטים ראו: David Pollock, 'The Arab Street', Washington Institute for Near East Policy, 1992. על גבולות הציות של הנתין לשליט במרחב הערבי והאסלאמי ראו: Bernard Lewis, *The Political language of Islam*, University of Chicago Press, 1988, pp. 43-70, 91-116.

²³ Muhammad Bin Salman, 'Arab and Another Kind of Pornography', *Al-Jazira* [Riadh-based Saudi daily], 13.2.1998.

²⁴ Nur al-Din al-Miladi, 'Are We witnessing an Arab Public Sphere in Making?', conference on 'Broadcasting in the Arab World: Challenges and Prospects', London: Westminster University, 10.6.2003.

מודעים לקיומו של 'קו אדום' שאין לחצותו בביקורת על שליטים ערבים ומפעילים צנזורה עצמית, כך שהציבור הערבי נדחק להביע את מררתו כלפי חוץ והמערב הופך להיות האשם העיקרי. בחשבון ביניים, דווקא התקשורת הערבית הבין לאומית, זו שדובר בה לפני עשור כרוז לתהליכי דמוקרטיזציה במזרח התיכון, היא המייצאת הגדולה ביותר של המסרים הערביים הקיצוניים ביותר למערב.

עם זאת, שאלת הטמעת המודרנה בתקשורת הערבית דורשת בחינה מתמשכת, שכן התהליך עודנו בעיצומו. ניתן לשער כי לטווח הארוך תפיסות העולם של פלורליזם רעיוני ושיח רציונלי-ביקורתי, שבאו לידי ביטוי בתוכניות הדגל השונות של הטלוויזיה הליווינית הערבית, ישפיעו, ולו באיטיות ובהדרגה, על השיח הציבורי ועל סדר היום הערבי. ימים יגידו באיזו מידה, לאיזה טווח ובאילו נסיבות.

[חזרה לתוכן העניינים](#)

ביקורת ספר

גיל אייל, הסרת הקסם מן המזרח: תולדות המזרחנות בעידן המזרחיות

אהוד טולידאנו*

לאלה מבין החוקרים שאחזו בהם חשש שמא אבד להם נושא מחקר עתידי, ייאמר מיד: ספרו של גיל אייל אינו המחקר הדפיניטיבי על תולדות המזרחנות הישראלית, והוא מותיר את המרחב פתוח לעבודות רציניות, יסודיות, מעמיקות ומקיפות על הנושא. ספר זה אינו מצטיין באף לא אחד מן המאפיינים הללו, אך הוא רווי גודש מטריד של יומרה, אשר בסופו של יום נותרת ברובה חסרת כיוון. אינני כותב את הדברים מתוך חדווה או שמחה לאיד כלשהי. הנפוץ הוא, מזה שנים לא מעטות יש מקום לדיון יסודי ורחב היקף בהיבטים השונים של תולדות המזרחנות הישראלית, בייחוד בתקופה שלאחר פרסום ספרו של אדוארד סעיד 'אורינטליזם' ב-1978. חסרונו של דיון כזה מורגש היטב הן בקרב הקהילה האקדמית העוסקת בחקר המזרח התיכון הערבי והמוסלמי הן בציבוריות המשכיילה בארץ. הנסיון להקדיש לכך את הפאנל המסכם של הכנס האחרון של החברה המזרחית, שנערך במאי 2006 באוניברסיטת בר-אילן, מצביע על כך שאנו עצמנו חשים בצורך להחליף דעות ומחשבות בסוגיות המטרידות אותנו מזה כשני עשורים לפחות.

גיל אייל איננו מזרחן, ובאמתחתו לא תמצאו את כלי המחקר הבסיסיים הנדרשים מבוגרי החוגים המזרחניים בארץ (הלשונית, התרבותית, או המתודות המקובלות בשטחי הליבה המחקרית שלנו). גיל אייל הוא סוציולוג, מזרחי, ישראלי-לשעבר, החי בארה"ב ומלמד שם (כל זאת על פי הצהרתו שלו). מאפיינים אלה כשלעצמם אולי אינם צריכים להיות רלוונטים לעניין הערכת ספרו, אלא שכאן מדובר בעמדה פרשנית המציבה את הרקע האישי בחזית הדיון, ולכן לגיטימי ואף חשוב למצב גם את המחבר בהקשרים המתאימים לנושאים שבחר להציג ולדעות שהוא מבקש להנחיל לקורא הישראלי. הספר עוסק בזהויות ומציב מודל הסברי לכמה מן הסוגיות הסבוכות והרגישות ביותר במרקם חייה של החברה הישראלית. מן הדין שזהותו שלו, על מורכבותה, תשמש ברקע הערכת העבודה שלפנינו.

בבחינת גילוי נאות, אפשר שגם זהותו של כותב שורות אלה רלוונטית לדיון: אני מזרחן, העוסק בחקר תולדות האימפריה העוסמאנית, ישראלי, מזרחי-למחצה, למדתי באוניברסיטה העברית בירושלים מדור המורים המכבב בספר זה בכמה קטגוריות, חלקן תמוהות (דקדקן, פרשן, אנליסט ועוד), השלמתי את לימודי באוניברסיטת פרינסטון, ובחרתי לחיות בארץ וללמד באוניברסיטת תל-אביב. וכן, אני מכיר היטב את הסוגיות העיקריות המהוות את חוט השדרה של טיעוני גיל אייל: צמיחת חקר המזרח כתחום ידע בארץ בימי היישוב הישן (שמשפחתי היתה חלק מהנהגתו); התפתחותו של התחום לאחר הקמת המדינה ועד לימינו; עבודת המחקר המודיעיני; ונוכחותם של מזרחנים בתקשורת ובפוליטיקה בישראל. אני מכיר אישית כמעט את כל הנפשות

* פרופ' אהוד טולידאנו (toledano@post.tau.ac.il) הוא ראש בית הספר להיסטוריה בפקולטה למדעי הרוח באוניברסיטת תל אביב. הספר יצא לאור בהוצאת מכון ון ליר בירושלים והוצאת הקיבוץ המאוחד, תשס"ה.

הפועלות המוזכרות בספר, וקראתי את מרבית עבודותיהם של אלה שלא הכרתי. את גיל אייל לא פגשתי מעולם, וזוהי עבודתו הראשונה שאני קורא.

הרעיון העומד בבסיס כל הטיעונים שבספר הוא פשוט ומוכר למדי לכל מי שטרם לעיין בספרות המחקרית במדעי התרבות והחברה של השנים האחרונות. כחסיד המחקר הבין-תחומי, אני רואה בחיוב את השאיפה לבחון חומר היסטורי כזה ואחר מבעד למשקפי תפישה תיאורטית מנהירה, מבעייתית, ומרעננת תובנתית. כהיסטוריון, כמובן, העדפתי נתונה לחומר הראיות המצוי בפני, ולא לגוף הידע התיאורטי; זה האחרון יכול לשמש מקור לבוננויות חדשות, או לאפשר הסבר משוכלל ומשכנע יותר, אך אינו יכול לאלץ את הראיות ולהכפיף למודל התיאורטי. מדען החברה חושב בדרך כלל אחרת, והדיון בינו לבין ההיסטוריון יכול להוות גורם מפרה ומעשיר במחקר.

הטענה העיקרית בספרו של אייל לקוחה מהמרחב המחקרי המשיק לחקר הרב-תרבותיות, diaspora studies, subaltern studies, post-colonial studies, והיות אתניות, ובשוליים – חקר הלאומיות (בהמשך יתברר מדוע מיקמתי את אופי טענותיו בשולי תחום זה). כיצד ניתן, אם כן, לסכם בתמציתיות, וכמיטב יכולתי גם בנאמנות, את ה'יתזה המרכזית' של המחבר? המפתח טמון ברצונו של אייל לבדל את עצמו מאדוארד סעיד, אשר לדידו של אייל מאמץ גישה חדה לתפישת המושג 'גבול'; זאת, שעה שסעיד קובע כי האוריינט – בהוותו תשליל של האוקסידנט – הגדיר בעצם הווייתו את האוקסידנט עצמו (אני מעדיף כאן את הלעז על פני 'מזרח' ו'מערב' שנראים פחות מהימנים למקור). באבחנה מסוג זה, הגבול הינו מן הסתם חסר נפח, קווי, נקודת מעבר בלבד: מצידו האחד ניצבת יישות אחת, מצידו האחר – היישות שמנגד. בין ה-Other ל-Self, המגדירים זה את זה, מפריד קו דק וחד, שלפי הבנתי את עמדת אייל, הינו בחזקת מְבַדֵּלַת בלתי חדירה, אשר אינה מאפשרת אוסמוזה ומעברים דו-כיווניים. זאת, משום שאליבא ד'אייל, תיאורו של סעיד את המציאות האנושית, בוודאי בכל מה שנוגע למזרח התיכון ולישראל, אינו נכון, שכן לגבולות הבין-תרבותיים, שהם גם גבולות פוליטיים-חברתיים-כלכליים, יש אף יש נפח, והנפח הזה מייצר שטחי ביניים, 'שטחי הפקר' פיזיים וערטילאיים. אזורים אלה ראוי לכוונת בשם 'סֶפֶר', מונח המוכר מתחומי מחקר אחרים ומאפשר הבניית מציאות מורכבת שבה שלטת ההיברידיזציה (המונח העברי בו משתמש אייל, 'כלאיים', ומכאן היברידיזם הם 'בני כלאיים', נראה לי בלתי מוצלח).

ההיברידיזם הם בני אדם שאינם שייכים במובהק לאחת היישויות הגבולות בֶּסֶפֶר, וזהויותיהם משקפות מרכיבים משתי (או יותר) התרבויות הללו. הם, כביכול, נעים בנוחות בין הצדדים, חשים השתייכות לשניהם (לפחות חלקית), ואינם ניתנים לתיוג כבעלי זהות זו או זו מבין המתחרות בגבולות הֶסֶפֶר. בעלי הזהויות המגובשות והחד-תרבותיות, כל אחד בצידו האחר של הֶסֶפֶר, אינם חשים בנוח עם ההיברידיזם וההיברידיזציה; משהו בעצם קיומה של היברידיזציה בלתי מוגדרת טורד תדיר את מנוחתם, ויש להם, מְיִיה וְיִיה, צורך עמוק לפרק את ההיברידיזציה ולשייך את ההיברידיזם לאחד הצדדים (בלשונו הלא מוצלחת של אייל – 'לטהר את בני הכלאיים'). 'הטיהור', כותב אייל, 'מתיר להמשיך בכל הפרקטיקות שמייצרות את ההיברידיזציה ומתפרנסות ממנה, בהבטיחו כי התחומים שמשני צדיו של המקף יישארו נבדלים זה מזה, ולא יזהמו זה את זה' (139). הרצון 'לטהר' נובע בין היתר מכך שהחד-תרבותיים, שהם גם הגורם הדומיננטי בחברה

אליה הם משתייכים, סולדים מכל מגע עם ההיברידים ושואפים לריחוק מהם, שכן מגע כזה 'מזהם' מעצם טיבו (154).

את המודל הזה, שאינו מקורי במיוחד, מיישם גיל אייל על שורה של פרקטיקות שעיקרן מתמקד בשלושה מכלולים – שהם למעשה שלושה מתחמי סֶפֶר – מתוך סיפור יחסי הציונות וישראל עם הערבים הפלסטינים לאורך יותר ממאה שנים. לכל אחד ממתחמים אלה ישנם ההיברידים שלו, ונֶשְׂאֵי הזהות הציונית, ולאחריהם הישראלית, מבקשים – ובסופו של דבר גם מצליחים – 'לטהר' את כולם. מכלולים אלה הם: החוויה של מפגש היישוב הישן והציונות עם ערביי הארץ בתקופת היישוב, שייצרה את הנכבדות הספרדית ואת הערביסטים (אנשי השטח) כהיברידים שבתוך, בהתאמה; הקמת המדינה והסֶפֶר, שיצרה בגבולות החיצוניים את המסתננים כהיברידים, ובפנים הארץ ובתחומי הממשל הצבאי את 'ערביי ישראל' כהיברידים; ישראל פנימה שבה המזרחיים הם ההיברידים, וישראל חוצה במזרח התיכון עם אנשי המודיעין ומומחי האקדמיה כ'מטהרי' ההיברידים הפלסטינים (במכלולים אלה הרחבתי מעט ולא מהותית את תפישותיו של אייל).

מרכיב חשוב בכפייתו של אייל את המודל על המציאות, הר כגיגית, היא ההתעקשות למקם במרכז כל הפרקטיקות את המומחיות המקצועית של בעלי הידע המזרחני לסוגיו ולמיניו – את המזרחנות והמזרחנים. בעיני אייל, ה'מזרח' הוא 'טריטוריה קוגניטיבית' אחת (13), שלמה, וביתורה ל'תחומי שיפוט' בין סוגי ההתמחות המזרחניים השונים ייצרה מציאות מבוטרת, מאולצת, לא טבעית, וקבעה את ההוויה המזוייפת שבה ערבים-פלסטינים ויהודים-מזרחיים אינם רואים עצמם כמשתייכים ליחידה זהותית אחת. המזרחנים הם אלה שהכניסו טריז בין הנכבדות הספרדית והערביסטים מחד גיסא, לבין הפלסטינים, מאידך גיסא. לפתע, לומד הקורא, המומחים הם שקבעו כאן את מהלכה המשובש של ההיסטוריה עקב התעקשותם לקדם את סוג מומחיות-המשנה שלהם (שטח-ערביסטית, אקדמית-מרוחקת, מודיעינית-מחקרית) מול יריביהם המקצועיים. אלמלא רצונם של המזרחנים למצב עצמם כגורם משפיע ומוביל מול הקברניטים, אנו קוראים, היתה שוררת רק אחווה מזרחית חמה ומלטפת בין היס לירדן, הקונפליקט הלאומי היה נעלם כלא היה, וכמעט אמרתי – ובא לציון גואל.

לכל אורך הספר, ההיברידיות נתפשת כריאליה חיה ונושמת, המציבה חלופה בעלת סיכוי של ממש לקריאת המציאות על ידי הקבוצות הדומיננטיות ביישוב, בציונות, ובישראל. בעיני גיל אייל, התודעה קובעת את ההוויה, והתודעה נובעת מסדרת הבְּנִיּוֹת שאינן חייבות ב'בדיקת מציאות', או בבדיקת התכנות כלשהי. על כן, ההיברידיות מייצגת איום משמעותי על הקבוצות ההגמוניות, המכריח אותן להילחם בה, 'לטהר' אותה כמעט בכל מחיר, ולאפשר להבניית המציאות שלהן (שרק משום מעמדן היא הקובעת) לעצב את הווית הקיום ביישוב הישן ובמדינה. למרות שמדי פעם מקפיד המחבר להוסיף משפט הסתייגות, הטוען כי אין כוונתו ליחס לאליטות הללו או למזרחנים מזימתיות או כוונות זדון מודְעוֹת, הרי שהרושם הברור העולה מן הספר הוא כי התרחש כאן סיפור רע, לא נקי, בעל כוונות זרות ואינטרסים מגונים. את תפישת 'טיהור' הכלאיים של אייל ניתן כמעט להרחיב לראייתו הכוללת את תולדות המרחב: הציונות ונשאה 'זיהמו' את 'טוהר' הסביבה ומנעו מהמזרח לחגוג את אחדותו הנצחית. 'הבדלנות', הוא כותב, 'לא

היתה כורח, פועל יוצא של טבעה ומהותה של הציונות כפרוייקט קולוניאלי-אורינטליסטי, אלא מאורע היסטורי שסיבותיו מרובות: בחלקן אקראיות ובחלקן קשורות במאבקים בין המומחים וביחסים בינם לבין המדינה' (16). במלים אחרות, אלמלא חילקו ביניהם המזרחנים את הטריטוריה המזרחית – היהודים המזרחיים 'הועברו' לתחומם של מדעני החברה, ערביי ישראל נלמדו על ידי ערביסטים, והמחקר המודיעיני התרכז בניתוח המדינות השכנות – או אז היו נמנעים הפירוד והקונפליקט, והשלום היה שורר כאן באין מפריע.

'הסרת הקסם מן המזרח', אם כן, אינה אלא תהליך של התבחנות פנים-מזרחנית. 'טרנספורמציה' זו, אליבא ד'אייל, קשורה גם להופעת המזרחיות, והיא מהווה חלק בלתי נפרד מהתהליך 'שבמסגרתו מאשרת החברה הישראלית לעצמה את מערבותה' (19). למעשה, ניתן להוסיף מבלי לחטוא לטיעונו של המחבר, שינוי דרמטי זה הוא-הוא המכונן את התהליך כולו. הבעיה היא שאם בחיפוש הסבר היסטורי עסקינן, ההסבר המוצע לפנינו בחיבור זה הינו חלול, חסר בסיס ראייתי נאות, ומתעלם לחלוטין מעוצמתם של כוחות אזוריים (פוליטיים-חברתיים-כלכליים) ומחלקם של תהליכים גלובליים בעיצוב תולדות האזור במאה השנים האחרונות. ניתן כמובן לפרק את הטענות המועלות בספר זה כמעט אחת לאחת, תוך היתלות בפרטים בלתי מדוייקים המוצגים כראיות מוצקות, או פרשנויות-משנה הנאמרות כאילו היו מובנות מאליהן, כמו אינן שנויות במחלוקת. אולם בכך נִמְצָא מחטיאים את העניין כולו, שכן הבעיה אינה בפרטים, אלא בהסבר הכולל שמציע גיל אייל.

אינני נמנה על חסידי הלאומיות לסוגיה, ועבורי חלק מ'קסם המזרח' היתה תמיד האימפריה העוסמאנית, אשר עם כל חסרונותיה – ואלה היו פחותים ממה שהיה מקובל לחשוב עד לשנות ה-80 של המאה שעברה – סיפקה מסגרת-על מדינתית שצמצמה משמעותית את שפיכות הדמים באזורים הרב-אתניים והרב-לאומיים שבחסותה, במיוחד במזרח התיכון ובבלקן. צמיחת הלאומיות באזורים אלה, עליית האימפריאליזם האירופי, ושינוי מאזן הכוחות האסטרטגי במרחב כולו הביאו בסופו של דבר לנפילתה של מסגרת-על זו, אשר בעקבותיה נשפכו נחלי דם על מזבחו של מולך הלאומיות, שעדיין אינו יודע שובע. אולם, אין לערבב העדפות אינטלקטואליות עם ניתוח היסטורי המבקש להסביר את התנהגותם של בני-אדם, יחידים כקבוצות, במרחב ובזמן נתונים. אם לנרטיב שמייצרים היסטוריונים מקצועיים, ובכלל זה מזרחנים, יש איזו טענה לשקף אמת כלשהי, הרי שעליו להתמודד עם קיומה של מציאות היסטורית, שאותה הוא חייב להניח כ'עובדה'. בעולמו של היסטוריון מקצועי לא הכל הבניות, לא הכל ייצוגים, לא הכל יחסי, ולא כל ראייה היא בידוי. אשר על כן, ודווקא מתוך חוסר התלהבות מהלאומיות כדפוס חברתי-פוליטי נשגב, אני מציע שלא להתעלם מעוצמתה ככוח היסטורי מעצב, בכלל זה גם באזורנו.

להיברידיזציה עליה מדבר אייל לא היה מעולם סיכוי כלשהו בבואה להתמודד עם עוצמתה של הציונות, ולאחר מכן, עם עלייתן של תנועות לאומיות בארצות ערב, בהן התנועה הלאומית הפלסטינית. ככל שראייתנו משגת כיום, גם אין לה עתיד מבטיח במיוחד. ההיברידיזציה לא היוותה אף פעם חלופה ריאלית לשאיפות הלאומיות של הצדדים, לא אצל היהודים ולא אצל הפלסטינים. שעה שכוחות לאומיים ובין לאומיים אדירי כוח ומשאבים התמודדו על שליטה בארץ ישראל

המנדטורית, חלופות הביניים והגורמים שתמכו בהן נדחקו לשולי ההיסטוריה. את זאת צריך להבין גם מי שנפשו, קְזו של אייל, חפצה בכל מאודה לראות מציאות אחרת. סלידתו מהציונות ומישראל אומנם מביאה אותו לחפש הסברים חסרי שחר, אך אל לקורא לטעות בתקפותם של הסברים אלה: מדובר ב-wishful thinking יותר מאשר ב-thinking.

מבחינה זו, את נקודת האל-חזור עבר היישוב בארץ בתקופה מוקדמת הרבה יותר משמשער גיל אייל. עם התגבשותה של הציונות המדינית, ובמיוחד לאחר הצהרת בלפור, תפריט האופציות הפתוחות בארץ ישראל המנדטורית הצטמצם משמעותית. גם אם עדיין ניתן היה לחשוב על אפשרויות מְשֵׁתּוּת, המגמה האקסקלוסיביסטית (בשונה מהמגמה העוסמאנית האינקלוסיביסטית) בשני הצדדים כבר צברה מסה קריטית. את זאת ידעו ההיברידיים טוב אולי מכולם, מכיוון שהם חשו כיצד הקרקע בוערת מתחת לרגליהם, כיצד מרחב הנשימה שלהם הולך ומצטמצם. היברידיים, חשוב להבין, אינם נשארים לעד היברידיים. אייל מודע לכך שהלאומיות המתחזקת בשני הצדדים השפיעה גם על זהותם של ההיברידיים, מה שחיוק את הרצון ל'טהרם'. אולם המציאות הדינמית גם עיצבה את זהותם ותודעתם של ההיברידיים עצמם, והם שאפו לא פחות מהאליטות הלאומיות להתפרק מההיברידיות ולהפוך את הסֶפֶר למרחב מוגדר ולא היברידי. אין צורך ואין מקום להקטין אותם על ידי הטענה שלא היתה להם בחירה חופשית.

כך ה'מסתננים', שרצו לחזור לגבולות ישראל החדשה ולא להיות פליטים; כך ערביי ישראל שביקשו תחילה להיות פלסטינים יותר מישראלים ועתה מבקשים להיות ישראלים שווי-זכויות; וכך אף המזרחיים, שדחו את ההיברידיות אולי יותר מכל הקבוצות האחרות בהן מתמקד אייל. הנכבדים הספרדים ברובם הגדול שאפו להיות ציונים ויהודים-לאומיים, וחלופת הביניים מיצתה עצמה עבורם במידה רבה לאחר נפילת האימפריה העוסמאנית וכניסת המנדט הבריטי. כך גם העולים מארצות ערב, אשר חלק משמעותי מתהליך ה'הדתה' שלהם, לא היה אלא מאמץ להשיל את ספק-ההיברידיות שדבק בהם. בכל מקום שנפתח פתח להתקבלות על ידי הקבוצה הדומיננטית הוא נוצל במלואו, וגם כאשר היה צורך לפרוץ פתח כזה ('הפנתרים השחורים'), הוא לא שימש למיצוב היברידיות כלשהי, אלא להיפך, להדגשת ההשתייכות לזהות החד-תרבותית כבסיס לתביעת שוויוניות. במונחיו של אייל עצמו, ניתן כמעט לומר שיותר מאשר האליטות ביקשו 'לטהר' את ההיברידיים, ביקשו הללו 'לטהר' את עצמם, אולם הם עשו זאת לא מתחושת 'זיהום', אלא מתוך תהליך דינמי של עיצוב זהויות בחברת מהגרים רב-תרבותית. מדינת הלאום, כמעט על פי ההגדרה, היא אויבתה הגדולה ביותר של כל רב-תרבותיות, של כל היברידיות, והמכבש שהיא מפעילה הוא רב עוצמה ויעיל להפליא. בכך, לא ישראל היתה חריגה כלל וכלל.

הישראליות, לטוב או לרע, וכמוה האמריקאיות, היא אנטיטית לרב-תרבותיות ולהיברידיות. על אף השיח התומך ברב-תרבותיות, ולמרות התקינות הפוליטית המעודדת אותה, ספק רב אם מהותית, הלאומיות הישראלית וזו האמריקאית ויתרו על פירוק ההיברידיות ואימצו זהות רב-תרבותית על-לאומית אמיתית. ההיברידי הישראלי-אמריקאי (ועוד יותר ממנו הערבי-אמריקאי), כדוגמת מחבר 'הסרת הקסם מן המזרח', נדרש בחיי היומיום לקבל החלטות ולבחור בחירות המעמידות אותו בפני שאלת הזהות של הקיום על גבי 'המקף' שבין שני צדיו. במקום להזיל דמעות על חלופה פוליטית היברידיית שלא היתה קיימת כאן, ולא ממש קיימת שם, מוטב

להתרכז בהבנת המנגנונים התרבותיים המאלצים יחידים וקבוצות לאמץ דפוסי התנהגות ולהתמודד עם מרכיבי זהות בחיי היומיום שלהם. ההתרכזות בשלטון, באליטות, ובעיקר ב'מומחים' גורמת לאייל להחטיא את מהות התופעה שבהתגבשותה של החברה הישראלית לפני ולאחר קום המדינה: בכל המקרים בהם התקיים בידול בין קבוצות אוכלוסיה, המבדל הלאומי (ציוני מול פלסטיני) והדתי (יהודי מול מוסלמי) הוכיח שהוא חזק לאין שיעור מהמבדל האתני-תרבותי (ערביות מול 'מערביות'). לא היה כמעט דבר שהחריד את היהודים המזרחיים יותר מאשר להיחשב כערבים, את המסתננים יותר מאשר להיחשב כפליטים, ואת ערביי ישראל יותר מאשר להיחשב כאיריזנטה לא-לויאלית שניתן לשלול ממנה שוויון זכויות. מי שאינו מבין את הדרך בה התנהלה השדה הפוליטי-תרבותי הזה, יתקשה להסביר את התנהגותם של יחידים וקבוצות בארץ ישראל המנדטורית ובמדינת ישראל.

כאן גם נעוצה סיבת כשלוננו של אייל בניתוח המזרחנות כתחום ידע וכמקצוע. ראשית, עצם תפישתו את התחום מוציאה מהכלל אולי את הקבוצה החשובה ביותר מבחינה אקדמית בקרב הקהילה המזרחנית בארץ. תרומתם האקדמית של מרבית המזרחנים המוזכרים בספר אינה כלל בתחום הידע השימושי, בין הערביסטי ובין המחקרי-קונטמפורני, אלא בפיתוח גופי ידע העוסקים בחקר חברות ערביות ומוסלמיות מהמאה ה-7 לספירה ועד לעת החדשה, כולל המאה ה-20. אנשים כגויטיין, איילון, שנער, קיסטר ואחרים מדור המייסדים, או רבים מתלמידיהם המוזכרים על ידי אייל, תרמו בעיקר למחקר הקלאסי והמודרני; עיסוקיהם כחוקרי החברות הערביות בנות זמננו היו תמיד שוליים במכלול מחקריהם. הם היו ונותרו אנשי אקדמיה בראש ובראשונה. בהתעלמו מכך, מסיר אייל את הקסם לא מהמזרח אלא מהמזרחנות, שזה עולם תְּכָנִיָה האמיתי.

גם אם כבישתם של מזרחנים אלה אל תוך סד עבודת המודיעין והערביסטיקה מעוותת את התמונה הפרופסיונאלית, הרי שעיקר החטא הינו דווקא בייחוס משמעות וכוח בלתי סבירים לפעילותם של אנליסטים וערביסטים בעיצוב המציאות המדינית-פוליטית בישראל, אז ועכשיו. אומנם מזרחנים כאלה ואחרים הגיעו מעת לעת לעמדת השפעה אישית על קברניטי הממשל, ואכן לחטיבת המחקר באמ"ן נודע מעמד מיוחד בין גופי ההערכה, אבל בין מצב זה לבין תיאורי התמנון רב העוצמה המתפלג את כל מוקדי הכוח השלטוניים במדינה רב המרחק מאד. גם תהליך ההתבחנות הפנים-מודיעיני בין גורמי איסוף לגורמי הערכה מקבלת כאן חשיבות מנופחת, שכן אין תהליך התפתחותה של קהיליית המודיעין הישראלית שונה מהותית מתהליכי התפתחות דומים במרבית ארגוני הביון בעולם.

אולי החלק המעליב יותר מכל בניתוחו של אייל הוא תיאור הסימביוזה שהוא מדמה בין גורמי המחקר המודיעיניים לבין מכוני המחקר האוניברסיטאיים העוסקים בחקר החברות הערביות בנות-זמננו. להציג את האחרונים כצרכני חומרים המסופקים על ידי קהילת המודיעין, או כמשרתיהם של קבוצות פוליטיות, אולי נשמע מרתק ומזימתי, אך הוא רחוק עד מאד מהמציאות. המכוער שבטענה הוא כי יש בה כדי להטיל דופי בעבודה המחקרית הנעשית במוסדות אלה, לפגוע ביושרתם ובמקצועיותם של החוקרים, ולהציג את מסקנותיהם כמשרתות אינטרסים פוליטיים וצבאיים. בכך גם מתעלמים מכך שהאקדמיה הישראלית, כמו דומותיה בעולם החופשי,

מעמידה במות ופורומים להפרייה הדדית מחשבתית, ניתוחית ומחקרית, בין גורמים שונים בממשל ובחברה. בשונה מאנשי המחקר המדיני בקהילת המודיעין, הרי שאת תפוקתם המחקרית של חוקרי המכונים האוניברסיטאיים ניתן לשפוט ולהעריך אינדיבידואלית ושמית. ניתן היה להתייחס ברצינות לאמירותיו של אייל לו טרח לספק ראיות ספציפיות אודות מחקרים מוטים ומוזמנים, במקום להטיל רבב כוללני בארגונים עצמם.

כך או כך, לסיכום פרשת ה'מזרחנים', קשה שלא להביע תמיהה לגבי החשיבות שמייחס גיל אייל למאבקים המקצועיים שהוא מאתר בקרב קבוצה זו. יש משהו הזוי בטענה שההתבחנות הפנימית להתמחויות-משנה והמאבקים בין המשתייכים אליהן עיצבו את הנוף החברתי-תרבותי-פוליטי בישראל. בכלל, הקשר הנבנה בספר בין המזרח כתרבות, לבין המזרחנים כחוקריה, ולבין היהודים המזרחיים בישראל הינו מלאכותי ובלתי משכנע בעליל. קשה להשתחרר מהרושם כי המלאכותיות בטענה נובעת גם, אם לא בעיקר, מבעיית מבנה הספר. כלומר, מכך שלמעשה מדובר במספר מאמרים, אשר חלקם פורסם בעבר בנפרד, שעתה קובצו לחיבור כולל כספר. לצורך זה, הולבשה על המאמרים הנפרדים תיאוריית-על שנועדה למקם אותם ברצף קוהרנטי, במעין נרטיב היסטורי שיש בו, לדעת המחבר לפחות, הגיון תפישתי. לשם כך נמתח רעיון ההיברידיזציה ופירוקה מימי היישוב הישן והמפגש עם הערבים, דרך המאבק הציוני-פלסטיני והקמת המדינה, וכלה בתהליך גיבושה של חברה וזהות ישראליים בתקופת העליות ההמוניות ולאחריה. רושם זה מתחזק לנוכח העובדה שמדובר בעבודה שעיקרה פרשני – הצעת הסבר חדש, אחר ושונה מהנרטיב הציוני המוכר ואף מזה הפוסט-ציוני, שגם הוא כבר מוכר למדי. הטענות העיקריות בספר מבוססות על מחקר עצמאי מצומצם למדי בארכיונים שונים בארץ, ועיקרן עימות ופירוש מחדש של הספרות המחקרית והנרטיבית הקיימת לגבי היישוב הישן, מלחמת העצמאות, תולדות המודיעין, והשאלה העדתית. כאמור, הפרשנות החדשה איננה משכנעת, וספק אם תעורר דיון משמעותי בשדה שיח עמוס זה. למזרחנים הישראלים המעוניינים בחקר התפתחות תחום עיסוקם בארץ נותרה, אפוא, מלאכה רבה.

חזרה לתוכן העניינים

מצד אחד

ישראל—ירדן: ניתוח של יחסים אסטרטגיים עם מדינה שכנה

גדעון בכר*

ב-26 באוקטובר 2006 מלאו 12 שנה להסכם השלום בין ישראל לירדן, שנחתם בערבה בטקס חגיגי בנוכחות ראש הממשלה רבין, המלך חוסיין ונשיא ארה"ב קלינטון. הסכם השלום בין המדינות ומערכת היחסים המיוחדים שהתפתחה ביניהן במהלך השנים האחרונות הם עובדה מוצקה שהפכה זה מכבר לאחת מאבני היסוד של המערכת האזורית המזרח תיכונית. בפתח העשור השני להסכם אנו נדרשים להעריך את היחסים: היכן התקדמו והיכן לא, מה מידת שביעות הרצון של שתי המדינות מהיחסים ביניהן ומהם האתגרים הגדולים העומדים לפנינו.

טרם אפתח בהערכה ובניתוח אומר כי יחסינו עם ירדן הינם יחסים אסטרטגיים המושתתים על אינטרסים משותפים, שראשיתם בתקופה בה התבססה השושלת ההאשמית בעבר הירדן לאחר מלחמת העולם הראשונה. אז נרקמו הקשרים והונחו היסודות לברית בין בית האשם לבין התנועה הציונית, שאף היא הייתה כוח חדש יחסית באזור. ביסוד הקשר בין שני כוחות אלה עמדו אינטרסים בסיסיים שלמרות השנים והשינויים הדרמטיים שחלו באזור תקפים במהותם גם היום, וימשיכו להיות כך גם בעתיד הנראה לעין. כוונתי בעיקר לצורך המשותף להכיל את הבעיה הפלסטינית ולמנוע היווצרות כוח עוין לשתי המדינות דוגמת עיראק או סוריה; לקשר ולזיקה ההיסטוריים למעצמות המערב; וכיום גם למאבק המשותף בטרור, למציאת מקורות מים משותפים ולפיתוח כלכלי שיספק פרנסה ורווחה כלכלית לאזרחי שתי המדינות.

ניתוח היחסים בין שתי המדינות מעלה כי הם מבוססים על ארבעה עמודי תווך עיקריים: המדיני-אזרחי, הבטחוני, הכלכלי ושיתוף הפעולה בתחום המים. בתחום האזרחי-מדיני הכוונה היא לכל אותם שיתופי פעולה שגרתיים הקיימים בין מדינות שביניהן יחסים דיפלומטיים, כמו מפגשים מדיניים ברמה הבכירה ביותר בין ראשי מדינה ושרי חוץ, קשרים בין משרדי ממשלה שונים כמו חקלאות, בריאות, חינוך, תרבות ועוד; אך כאן הדגש הוא בעיקר על המגעים המתקיימים בין אזרחי שתי המדינות ללא תיווך ממשלתי, דוגמת הקשרים בין ארגונים לא ממשלתיים, היחסים בין השכנים והמכלול המכונה 'יחסי עם לעם' (people to people).

כדי לבצע הערכה מדויקת ככל האפשר של ההתקדמות בתחום המדיני-אזרחי כדאי לבדוק את מידת יישומם של מכלול ההסכמים שנחתמו ואושרו בין שתי המדינות. בתקופה שלאחר הסכם השלום נחתמו ואושרו אחד עשר הסכמים בילטרליים בתחומים שונים (מעבר לשיתוף הפעולה המתחייב מהסכם השלום עצמו). שלושה הסכמים שונים נחתמו אך לא אושרו מסיבות שונות. בחינה אובייקטיבית של יישום ההסכמים מצביעה על יישום משיע רצון של הסכמי

* גדעון בכר, שגריר ישראל בסנגל, היה סגן מנהל מחלקת ירדן במשרד החוץ בין השנים 2002—2006. רשימה זו נכתבה בשנת 2006.

התחבורה, החקלאות, האויר ושירותי האויר, הגבול הימי ואזורי התעשייה המיוחדים בירדן, עמידה בסיכומים בתחום המים, ויישום חלקי של הנספחים הרבים בהסכם השלום ושל 'הסכם אילת-עקבה'. לעומת זאת, ההסכמים בתחום התרבות והמדע, האנרגיה, הסמים והלחימה בפשע, הבריאות, הרפואה והתיירות לא יושמו או יושמו באופן מצומצם מאוד.

התחום המדיני עד למגעים רבים בין המדינות, ושרי החוץ של מדינת ישראל מעניקים חשיבות רבה ומיוחדת לקשר עם ירדן ומרבים להיפגש עם עמיתיהם הירדניים. משרד החוץ מקצה משאבים ומאמצים רבים לטיפול היחסים עם ירדן אולם ההישגים, לצערנו, חלקיים, והסיבות לכך יפורטו בהמשך. שרים ישראלים נפגשים עם עמיתיהם מירדן והמלך וראש הממשלה נפגשים גם הם, אולם יש להוסיף ולהרבות במגעים בדרגים הבכירים ובמגוון רחב של תחומים. כן היה רצוי שתנועת המבקרים, שהינה היום בעיקרה חד סטרית – מישראל לירדן, תהפוך דו סטרית וגם שרים ירדניים יבקרו בישראל. התמונה העולה, אם כן, היא מעורבת: בהיבט הרשמי הבין-מדינתי ניכרת הצלחה לא מבוטלת, אולם בהיבט האזרחי הפוטנציאל לשיתוף פעולה בתחומים משמעותיים איננו ממומש. כדי לחדד נקודה זו ראוי לעמוד, למשל, על חשיבות הקשר בין מערכות הבריאות של שתי המדינות; כל שנה עוברים את הגבול המשותף מאות אלפים רבים של תיירים, תושבי השטחים ואזרחים ישראלים, כמו גם בעלי חיים, כך שיש צורך ממשי בקשר הדדי לשם בקרה והעברת מידע על מחלות מדבקות (כמו מגיפת ה'סארס') וכדומה. למרות זאת, מערכת הקשרים והתיאום בתחום הבריאותי הינה רק בראשיתה.

עמוד היחסים השני הוא התחום הכלכלי-עסקי. בתחום זה נעשתה התקדמות גדולה ומרשימה ביותר, ובמהלך העשור האחרון הפכה ישראל לשותף הסחר החמישי בחשיבותו עבור ירדן. היקף הסחר בשנת 2004 הגיע ל-184 מליון דולר, מתוכם 133 מליון דולר יצוא ישראלי לירדן ו-51 מליון דולר יצוא ירדני לישראל (על פי נתונים ירדניים היקף הסחר בשנה זו היה גדול עוד יותר והגיע לכרבע מיליארד דולר). ירדן היא יעד היצוא הראשון במעלה של ישראל בעולם הערבי, וישראל היא שער יצוא חשוב ביותר לסחורות ירדניות המיוצאות לעולם הרחב, בעיקר לארצות הברית. נמל חיפה, עקב קרבתו למרכזי הייצור העיקריים בירדן וקרבתו היחסית לנתיבי התחבורה הימיים לארצות הברית ואירופה, הוא נמל עיקרי לייצוא ויבוא עבור ירדן. מעבר לכך אנו עדים לשימוש גובר בנמל חיפה למעבר סחורות טרנזיט מאירופה, דרך ירדן, לעיראק, תוך שהן מספקות פרנסה לסוחרים מירדן.

בהקשר הכלכלי חשוב גם לדבר על אזורי התעשייה המיוחדים, ה-QIZ (Qualified Industrial Zones). בשנים האחרונות הוקמו באזורים אלה עשרות מפעלים שמוצריהם, המכילים תשומות ישראליות ותשומות ירדניות, מיוצאים לארה"ב ללא מכס או מכסות. היקף היצוא מאזורים אלה הגיע בשנת 2004 למיליארד דולר – כארבעים אחוז מכלל היצוא הירדני. אזורים אלה הינם תוצאה ישירה של הסכם השלום בין ישראל לירדן, ובספקם עבודה לעשרות אלפי עובדים ירדניים הם מהווים הוכחה חד משמעית לכך שלשלום יש אכן 'פירות'. מסוף נהר הירדן ('גשר שיח' חוסין') ידע בשנים האחרונות פריחה חסרת תקדים; נפח הסחורות שעברו בו בשנת 2004 הגיע לכמיליארד וחצי דולר ובתוך מספר שנים צפוי שיעור זה לגדול פי שלוש. בכך הפוך מעבר הגבול הזה לאחד מנמלי המסחר הראשיים של ישראל.

התחום השלישי הוא היחסים הביטחוניים. אלה, שראשיתם הלא רשמית הייתה טרם הסכם השלום, התפתחו בצורה מרשימה מאוד בעשור האחרון. הדוגמא הבולטת והמוכרת לכל היא פעילותה הנחושה של ירדן בשמירת הגבול המשותף והארוך בין שתי המדינות ובסיכולים של פיגועי טרור.

התחום הרביעי הוא המים. ישראל היא ספקית מים מרכזית עבור ירדן, בה גדלה האוכלוסייה בקצב גבוה בזמן שהספק מקורות המים שלה קבוע ואולי אף מדלדל. בהתאם להסכמים בין שתי המדינות ישראל מספקת לירדן כ-50 מיליון מטר מעוקב מים שפירים בשנה, ומכיוון שמשק המים הירדני הוא קטן מדובר בתרומה משמעותית. אם מביאים בחשבון את העובדה שמים אלה מופנים לבירה עמאן ואיכותם גבוהה, הרי שחשיבות מרכיב זה ביחסים עם ירדן מובנת היטב. אציין כי ישראל עמדה במילתה וסיפקה מים שפירים לירדן גם בשנים שחונות שבהן סבלה ישראל עצמה ממחסור במים, דבר שהתקבל על ידי הירדנים בהערכה.

למרות כל האמור לעיל, בתחום הקשרים בין העמים נדרשת התקדמות גדולה הרבה יותר. ישנו קשר מצומצם יחסית בין ארגונים לא ממשלתיים ובין קהילות לאורך הגבול המשותף, כמו הקשרים המצוינים שנרקמו בין הקיבוץ יוטבתה לכפרים הבדואים המקבילים לו בירדן והיחסים בין אילת לעקבה, אשר זכו בשנה האחרונה לתנופה משמעותית עם כינוס 'ועדת אילת-עקבה' בראשות מנכ"ל משרד החוץ הישראלי ונציב האזור הכלכלי המיוחד בעקבה. אולם כל אלה אינם מסתירים את העובדה שיחסי 'עם לעם' בין ישראל לירדן לא המריאו. מזה שנים אנו טוענים כי שלום אמיתי בינינו לבין שכנינו ייכון רק אם השלום ישרור בין עמים ולא רק בין ממשלות, ובעוד שהשלום בין ישראל לירדן הוא טוב ברמת הממשלות, הרי שברמת העמים כמעט שאינו מורגש. הסיבות לכך מגוונות, והמהותית שבהן היא תנועת האנטי-נורמליזציה בירדן אשר פועלת בהתמדה למזער ולסכל כל קשר עם ישראל. עיקר כוחה הוא בתנועה האסלאמית ובאיגודים המקצועיים, המטילים חרם על כל מי שמקיים שיתוף פעולה עם ישראל.

המקרה המובהק בהקשר זה הוא של עו"ד טארק חמידי, איש עסקים ירדני שהוציא לאור עלון בשם 'קול השלום' ואף ניסה להתמודד על מושב לפרלמנט בראש רשימה שקידום היחסים עם ישראל היה חלק ממצעה. סופו שהוטל עליו חרם, שמו הופיע ב'רשימות השחורות' של האיגודים המקצועיים, והוא סבל נזקים כספיים קשים ונאלץ לחזור בו מכל יוזמותיו, בין היתר מכיוון שאגודת עורכי הדין בירדן הטילה חרם על ייצוגו ולא אפשרה הליך משפטי הוגן בעניינו. במשך מספר שנים ניהל לבדו את המשפטים לטיהור שמו כשמולו סוללה מרשימה של עשרות עורכי דין, וסופו שהפסיד. במקרה זה, כמו במקרים אחרים, לא התייצב הגורמים הממלכתיים בירדן לצדו ולא פעלו בצורה נחרצת דיה למיגורה, או לפחות לצמצומה, של תופעת האנטי-נורמליזציה, שהינה, לדעתנו, המכשול הגדול ביותר לפיתוח הקשרים בין המדינות. כהמחשה נוספת נזכיר כי בשל חרם אגודת עורכי הדין הירדנים נמנע ייצוג משפטי מישראלים בירדן, עובדה המקשה מאוד על פעילותן של חברות ישראליות בממלכה.

ישנם גורמים נוספים המקשים על הקשר שבין ישראל לירדן, ובראשם העדר העניין ההדדי וחוסר ההכרה של הפקידים העוסקים במלאכה בפוטנציאל של שיתוף הפעולה, וההבדלים בין המערכות הביורוקרטיות – ירדן, כממלכה, נהנית ממערכת ממשלתית ריכוזית יותר מזו של

ישראל, שבה הסמכויות ותחומי האחריות מבוזרים בין מספר גופים ומשרדים. תחרות פנימית הקיימת בין גורמים שונים בתוך ישראל ובתוך ירדן וחוסר תיאום בין-מערכתי בשתי המדינות, כל אחת בנפרד, מקשים גם הם על ביצוע פרויקטים משותפים וגורמים לעצירת יוזמות מבורכות. Bridging The Rift (הידוע בשמו המקוצר BTR) הוא דוגמא לפרוייקט גדול וחשוב המתקשה להגיע לכדי מימוש בשל קשיים ביורוקרטיים-משפטיים; מדובר במרכז מחקר בין לאומי ללימודים מתקדמים ולמחקרים משותפים בין מדענים משתי המדינות ומהאזור בכלל, אשר מתוכנן להיבנות בגבול המשותף בין ישראל לירדן. אוניברסיטאות אמריקאיות עתידות להיות שותפות בכירות בפרוייקט זה ומידה גדולה של נחישות ושל אמונה דרושה כדי שהוא יתממש.

ישראל מוטרדת במיוחד מבעיית השהות הלא חוקית של אזרחי ירדן בתחומה, שמספרם מגיע על פי ההערכות לכ-70 אלף איש. ירדן מסרבת לקבלם בטענה כי מדובר בפלסטינים, אולם ישראל מצפה כי ירדן תנהג בהתאם לכללי החוק הבין לאומי, המחייבים מדינה לקבל לשטחה את מי שמחזיק בדרכונה ואת כל מי שהגיע משטחה. בעיה זו הביאה את ישראל לנקוט מדיניות הענקת אשרות קפדנית ביותר, שגורמת לצמצום מספר הירדנים הנכנסים לישראל.

הבעיה הפלסטינית ממשיכה להיות גורם מכשיל מרכזי ביחסי ישראל-ירדן, והשנים האחרונות הביאו לקיפאון ולנסיגה משמעותית במגוון רחב של שיתופי פעולה. עם זאת, יש לשים לב שירדן וישראל מעוניינות בשיפור היחסים ביניהן ללא קשר לסוגיה הפלסטינית; לירדן עניין רב בפיתוח כלכלתה והדבר תלוי במידה רבה בקשריה עם ישראל, שמעניקים לה מנוף בין לאומי חשוב מול ארה"ב, אך גם מול האיחוד האירופאי וקנדה, לשם מעוניינים שני הצדדים להעתיק את מודל ה-QIZ.

השאלה המתבקשת היא מהו הגורם המסביר את העובדה שקשרים בתחומים מסויימים התפתחו יפה, ואחרים לא. מדוע ישנו שיתוף פעולה חיובי בתחום הביטחוני או הכלכלי אך העדר שיתוף פעולה בין הרשויות לשמירת עתיקות, משרדי החינוך או בין אוניברסיטאות ומכוני מחקר? מדוע לא התפתחו קשרים בין אזור עמק בית שאן לאזור הירדני המקביל לו ולעיר הירדנית הסמוכה לבית שאן, אל-שוּנָה? בחלק מהסיבות נגענו כבר קודם. עם זאת, בחינה כנה של המיזמים המשותפים המתפקדים היטב מלמדת כי שיתוף פעולה עלה יפה כאשר היה ברור לשני הצדדים כי יפיקו ממנו תועלת, או כאשר הוא נדחף קדימה על ידי אנשים בעלי חזון ואורך רוח. התועלת בתחומי הביטחון, הכלכלה והמים ברורה, וכך גם התועלת שבשיתוף הפעולה בתחום איכות הסביבה באזור הערבה, בקשר בין אילת לעקבה ובקשר בין משרדי החקלאות. בתחומים אחרים, עם זאת, התועלת איננה מובהקת, גם אם לכאורה יש אינטרסים הדדיים ברורים בשיתוף הפעולה בתחום הבריאות או בהרחבת שיתוף הפעולה בתחום איכות הסביבה לצפון עמק הירדן, שכן זבוב הבית והצרעה המזרחית אינם יודעים גבולות. חשוב לזכור גם כי שיתופי הפעולה דורשים ייסוד מנגנוני קישור ותיאום ישירים בין הצדדים, וכל עוד אלה נעדרים, או שהם חלקיים, הצדדים מתקשים לראות את התועלת ההדדית.

נקודה אחרונה בהקשר זה היא המסקנה ששיתוף הפעולה הצליח במקומות בהם התקדם לאט, בהדרגה ובצעדים מתונים, ושבהם היה מדובר בפרוייקטים צנועים יחסית. הפרוייקטים הגדולים נכשלו כמעט כולם מכיוון שהם מחייבים פתרון של בעיות משפטיות וביטחוניות סבוכות

ביותר ומצריכים מעורבות של גורמים חזקים מאוד, הן בישראל הן בירדן, שיקדמו אותם לאורך זמן תוך שהם מוכנים לשאת בעלויות הכלכליות המתבקשות. הניסיון לימד, בהקשר זה, שגישה פטרונית של ישראל מהווה מתכון בטוח לכישלון.

האם שתי המדינות שבעות רצון מההסכם ביניהן? כדי לענות על שאלה זו כדאי לדמיין את המצב לולא הסכם השלום: מבחינת ישראל הדבר היה מצריך השקעת תשומות גדולות מאוד בהגנת גבולה המזרחי וחשש מתמיד מהיווצרותו של איום קיומי עליה מכיוון זה. ירדן, מצדה, הרוויחה בתחומים הכלכליים ובתחום המים, ויחסיה עם ישראל מאפשרים לה מעורבות גדולה ומוכחת בתהליך השלום באזור. שתי המדינות, אם כן, הרוויחו מההסכם מבלי שנאלצו לשלם מחיר טריטוריאלי או אחר כבד מדי. עם זאת, ישראל מצפה לשלום ערני, מקיף ופומבי יותר עם ירדן. לטובת שתי המדינות חשוב גם שהעשור הבא של היחסים יושתת על יותר שותפות ושוויון, היוצרים בסיס חיובי ורצון הדדי לשתף פעולה באופן בילטרלי ואזורי.

הניתוח לא יהיה שלם מבלי שנבחן גם כיצד משפיעה המציאות האזורית על היחסים. המלחמה בעיראק וסילוקו של צדאם חסין מהזירה יצרו מציאות חדשה במזרח התיכון, המגדילה את חשיבותה של ירדן כגורם של יציבות אזורי. איראן פועלת באופן אינטנסיבי בקרב הרוב השיעי בעיראק והטרור וחוסר היציבות גוברים, וגם במדינות נוספות כמו סוריה וסעודיה עולה מפלס חוסר השקט. כל אלה מחזקים את תפקידה של ירדן כגורם מתון החוצץ בין איומים אלה לבין ישראל. בנוסף, נראה כי בעתיד יתחזק תחזוקת תפקידה של ירדן כגשר בין ישראל למזרח הערבי.

לסיכום, ניתן לאמר כי לאחר שנים עשרה שנות שלום בין ישראל לירדן, היחסים ביניהן טובים בסך הכל, מבוססים על אינטרסים משותפים מוצקים ואף עמדו במבחנים קשים ורבים בהצלחה מרובה. יחד עם זאת, יש בהם גם קשיים הנובעים מן הבעיה הפלסטינית ומחוסר רצון של השכבות העממיות בירדן לקבל את ישראל. פוטנציאל היחסים גדול וכולל תחומים רבים שעדיין לא פותחו מספיק כמו בריאות, תיירות, תרבות ועוד. חובה עלינו בישראל לאתר תחומים אלה ולנסות לפתחם למרות הקשיים כדי להרחיב את העמוד הימני-אזורי של היחסים, שבהיעדרו הופכת הקרקע פוריה למתנגדים לקיום מדינת ישראל ולתומכים בטרור נגדה. ירדן, מצידה, נדרשת להתייבב באופן חד משמעי נגד כוחות האנטי-נורמליזציה, אותם הכוחות שהזדהו עם צדאם חסין בשעתו ומזדהים כיום עם הגורמים המיליטנטיים המאיימים על האזור כולו.

יחסי ישראל-ירדן אינם מובנים מאליהם ועלינו להיות מודעים לכך; אל לישראל לקחת את ירדן כמובנת מאליה, ועליה להוכיח בעבודה רצינית ומתמשכת כי הקשרים עם ירדן חשובים לה. חשיבותה הגדולה של ירדן לישראל מצריכה השקעה תמידית, יוזמה ורגישות מדינית רבה. שימורם של היחסים וטיפוחם הוא אתגר מתמיד המצריך תחושת שליחות בקרב בעלי העניין וחפצי השלום; השלום איננו סיסמא אמורפית אלא עבודה קשה בשתי ידיים, וירדן היא שותף מצוין לכך.

חזרה לתוכן העניינים

מצד שני

הערות על התגובה הערבית למלחמת לבנון השנייה

יוסף סופר

מבין התגובות המגוונות בתקשורת הערבית לתוצאותיה ולהשלכותיה של מלחמת לבנון השנייה, נתעכב ברשימה שלהלן על מספר ניתוחים של המלחמה, אשר יש בהם כדי לתת לנו מושג מסויים על הנחות היסוד של הכותבים כלפי ישראל ועל תפישת מעמדו של ארגון חזבאללה בזירה הלבנונית ובזירה הערבית האזורית.

ח'יר אל-דין חסיב, ראש מרכז המחקר 'אל-נחדה אל-ערב'יה', הוא המועמד הטבעי לסקירת מצב מסוג זה. המרכז שבראשו הוא עומד נחשב לאחד המובילים בעולם הערבי בחקר החברה, הפוליטיקה והאסטרטגיה הערבית ופרסם בשני העשורים האחרונים מאות רבות של כותרים, ביניהם ספרים, מחקרים ודברי כנסים, בנושאים השונים שעל סדר היום הערבי. מאמרו של חסיב, תחת הכותרת 'על מלחמת ישראל בלבנון ועל השלכותיה', התפרסם בשני חלקים ביומון אל-קדס אל-ערבי (25—26 באוגוסט 2006), והוא מספק ניסוח חד וענייני להערכה הרווחת בקרב חוגים ערביים רחבים בדבר תוצאותיה של המלחמה.¹

חסיב קבע במאמרו כי חזבאללה זכה בנצחון אסטרטגי היסטורי על ישראל, בעוד שהאחרונה כשלה בהשגת המטרות שלשמה פתחה במתקפה על לבנון. לקביעה זו מספר טעמים פשוטים, לטענתו, שכן לחזבאללה היו ארבע מטרות בסיסיות בעימות רב השנים עם ישראל: שחרור חוות שבעא, שחרור הלבנונים הכלואים בישראל, השגת מפות המוקשים שהותירה ישראל בדרום לבנון והרתעת ישראל מפני הפרות חוזרות ונשנות של ריבונות לבנון. בעקבות המלחמה והחלטת האו"ם 1701 השיג חזבאללה חלק מן המטרות במלואן ואת היתר, גם אם לא השיג עד כה, הצליח לקדם לקראת פתרון מוצלח. חסיב מפרט את הישגי חזבאללה בארבעת הנושאים:

א. חוות שבעא טרם שוחררו. עם זאת, בהחלטת האו"ם האיצה מועצת הבטחון במזכ"ל האו"ם להגיש דו"ח בסוגיית הבעלות על החוות. בהתבססו על הודאתו של שר החוץ הסורי כי החוות הן שטח לבנוני טוען חסיב כי עם הגשת הדו"ח של מזכ"ל האו"ם אין ספק כי יתברר שעל ישראל להשיב את החוות ללבנון, כפי שדרשו ממשלת לבנון וחזבאללה כל העת.

ב. סוגיית חילופי האסירים והשבויים גם היא נמצאת לקראת פתרון לפי רוחו של מזכ"ל חזבאללה, חסן נצראללה. כיוון שהסוגיה מוזכרת רק בסעיפים המקדימים של החלטה 1701,

¹ יצויין, עם זאת, כי חסיב הדגיש כי הכתוב במאמר משקף את עמדותיו שלו בלבד ולא בהכרח את עמדותיו של מרכז אל-וחדה אל-ערביה. המרכז עצמו ארגן כנס בין ערבי רב משתתפים בבירות בין ה-31 באוגוסט ל-1 בספטמבר 2006 שבו נדונו השלכותיה של המלחמה מנקודות מבט שונות. דברי הכנס ראו אור בספר עב כרס שפרסם המרכז בסוף 2006 תחת הכותרת 'אל-חרב אל-אסראאיליה עלא לבנאן: אל-תדאעיא אל-לבנאניה ואל-אסראאיליה ותאית'יראתה אל-ערביה ואל-אקלימיה ואל-דוליה' [מלחמת ישראל בלבנון: השלכותיה על לבנון ועל ישראל והשפעותיה על הזירה הערבית, האזורית והבין לאומית] (לחצו כאן לעיון בתוכן העניינים של הספר [בערבית]). גם גיליון מס' 332 (אוקטובר 2006) של כתב העת המדעי של המרכז, אל-מסתקבל אל-ערבי, הוקדש כולו לעיסוק בהשלכות המלחמה בלבנון (לחצו כאן לעיון בתוכן העניינים שלו [בערבית]).

וכיוון שההחלטה מבוססת על סעיף 6 של אמנת האו"ם ולא על סעיף 7 (שבאמצעותו ניתן לכפות על חזבאללה לשחרר את שני החיילים הישראליים החטופים), אין מנוס מעסקת חילופי שבויים כפי שתכנן נצראללה מלכתחילה – שני החיילים תמורת אסירים לבנוניים ואולי אף לא לבנוניים.

ג. בנוגע למפות המוקשים יודע חסיב לומר כי ישראל העבירה אותן לידי האו"ם כבר עם ההכרזה על הפסקת הלוחמה.

ד. ההרתעה נגד ישראל הושגה בפועל מעצם ניהול המערכה המוצלח של חזבאללה: מחשבה רבה ואמונה חברו ליכולת לחימה מרשימה ועתירת מוטיבציה של מפקדי חזבאללה ולוחמיו, יכולת שאף הישראלים הודו בה, ואשר ראוי כי תשמש מופת לגורמים ערביים אחרים. לניהול המערכה תרמה גם אמינותו התקשורתית של חזבאללה, לפני המלחמה ובמהלכה, ובמיוחד נכון הדבר ביחס ליושרה של מנהיג הארגון. חסיב יודע להצביע על סקרי דעת קהל בקרב הציבור הישראלי במהלך המלחמה, שראו בנצראללה אדם אמין יותר מכל מנהיגיה של ישראל. להישג זה מצרף חסיב שבחים למנהיגותו של נצראללה ולכושר הניהול שלו.

חסיב סבור כל המטרות הנזכרות לעיל הושגו במחיר סביר. התשתית והיכולת המבצעית של חזבאללה עצמו לא נפגעה כלל: איש מן המפקדים הבכירים לא נהרג, יכולת שיגור הרקטות לא נפגמה כהוא זה לאורך כל ימי הלחימה, והוכח כי למודיעין הישראלי אין דריסת רגל בתוך הארגון. לתשתית האזרחית בלבנון נגרם אמנם נזק כבד, אולם גם כאן, לפי חסיב, אין מדובר בנזק חסר תקנה: היקפו, המוערך בכשבעה מיליארד דולר, עתיד להימחק בקלות באמצעות תרומות ובאמצעות מבול של השקעות בינלאומיות בלבנון, אשר עתה, לאחר הנצחון, יהיו רבות מבעבר; ובאשר לנזק בנפש, שהוערך בכאלף הרוגים, חסיב מזכיר כי אין מלחמות עצמאות ללא קורבנות, וממילא מדובר רק בכשליש מכמות הקורבנות בעיראק בחודש אחד.

לעומת ההצלחה המסחררת של חזבאללה כשלה ישראל לחלוטין בהשגת יעדי הלחימה: חזבאללה, שנתפש בישראל ובארה"ב כזרוע מבצעת של איראן, לא נפגע; ההרתעה, שהישראלים התאמצו להשיב באמצעות לחימה ברברית ונפשעת, לא הושבה; הישראלים ביקשו לשים קץ למצב שבו חזבאללה מתקיים כמדינה בתוך מדינה וחתרו לאלץ את ממשלת לבנון ליטול אחריות על הנעשה בגבולה בדרומי, אך גם מטרה זו לא הושגה; ולבסוף, כאמור לעיל, ישראל כשלה בנסיונה להשיב את החיילים החטופים ללא תשלום או לחילופין תמורת מחיר נמוך בלבד. למעשה, קשה לחסיב לומר האם שחרור החטופים נחשב בכלל יעד של ממש במהלך הלחימה, שהרי לדעתו לא היה זה אלא תירוץ למתקפה על לבנון שישראל תכננה מזה זמן רב, בידיעה ובשיתוף פעולה מלא של ארה"ב; מעשה ההתגרות של חזבאללה רק אפשר לישראל לפתוח במלחמה מוקדם מן המתוכנן. מטרתה האמיתית של המתקפה, לדעתו, היתה קידום פרויקט ההשתלטות הקולוניאלית של המערב על ארצות ערב.

את הצלחת חזבאללה משבץ חסיב במערכת אידילית של אחדות ערבית. לדידו, חזבאללה מגלם מופת לתגובה ערבית אסרטיבית נגד נסיונות ההשתלטות של המערב על המרחב הערבי. זהו מופת לא רק לתנועות התנגדות אחרות, כגון אלה אשר בעיראק ובפלסטין; הוא מגלם פוטנציאל

גדול הרבה יותר, שכן חזבאללה אינו רק ארגון צבאי אלא גם תנועה חברתית, ערכית ואף דמוקרטית יותר מהרבה התארגנויות אחרות בלבנון בפרט ובארצות ערב בכלל. אם ישכילו הערבים לאמץ את המודל החובק-כל של תנועת ההתנגדות הלבנונית, ניתן יהיה להיפטר אחת ולתמיד מן הגישה התבוסתנית והרופסת כלפי ישראל וארה"ב, והמשטרים הערביים יוכלו לזכות בעצמאות ובאיכות דמוקרטית טובה מבעבר. חסיב סבור, אל נכון, כי המלחמה גרמה לרעידת אדמה כלל ערבית, שאת תוצאותיה קשה אף לדמיין בעת הנוכחית.

כאן ראוי להעיר כי לשם הצגת תמונת מצב כה אידיאלית יש צורך להתייחס אל העובדות באופן סלקטיבי, שהרי החלטה 1701, עם כל תרומתה להשגת המטרות של חזבאללה, דווקא הביאה, לראשונה זה זמן רב, לנוכחות בינלאומית בלבנון ולבינאום הסכסוך הישראלי-לבנוני. חסיב מעדיף להתעלם מכך, עד כי הקורא עלול לחוש כי המחבר שוגה באשליות רומנטיות ברוח הפאן-ערביות, וכי מדובר בשובה של הרטוריקה הערבית הישנה המטילה דופי בעצם זכותה של ישראל להתקיים, במיוחד כל אימת שמתבררת נחיתותה בשדה הקרב. אולם לא כך הדבר. גם אם אין חולק על כך שרבים בציבוריות הערבית לגונויה מאמצים עתה מחדש את הרטוריקה הזו (אם בכלל זנחו אותה אי פעם), הרי שספק גדול אם חסיב הוא אחד מהם.

לחסיב תפישה מורכבת יותר של שני הצדדים בסכסוך הערבי-ישראלי. אשר לצד הישראלי, הוא מכיר היטב את העיתונות הישראלית ומודע למורכבותו של השיח הציבורי הישראלי. בהתייחסו להשלכות המלחמה על שיח זה הוא מפרט מספר נקודות: זוהי המלחמה הראשונה שבה הגיעה הלחימה, באופן משמעותי והרסני, אל לב מרכזי האוכלוסייה של ישראל, ולכך השפעה רבה על דעת הקהל הישראלית (שחסיב נמנע מלפרטה); הישראלים התאכזבו באופן גורף מן ההנהגה הנוכחית שלהם, והם חשים כי ארצם לא הצליח להשיג את מטרותיה הצבאיות; ובמישור המדיני הביאה המלחמה לביטול תכנית ההתכנסות בגדה המערבית, פתחה פתח מחודש למשא ומתן עם סוריה, ואף הביאה לריבוי הקולות הקוראים להפוך את ישראל לחלק מן האזור ולהפסיק להיות גרורה של ארה"ב. חסיב, אם כן, לא רק שאינו סותם את הגולל על משא ומתן עתידי בין ישראל לשכנותיה, אלא אף מצביע על האפשרות כי ישראל תשתלב במרחב הערבי, אולי אף במובן עמוק יותר מן המובן הפוליטי גרידא המסתכם בחתימת הסכמי שלום עם מדינות ערב.

אשר לצד הערבי, חסיב מציג את חזבאללה כארגון הפועל כחלק מיחידה לבנונית שלמה ומאוחדת, ולא כשלוחה צבאית של גורמים זרים שתפקידה לסלק את הישות הציונית האימפריאליסטית ממפת המזרח התיכון. ראשית, כפי שראינו לעיל, חסיב מחזיק בעמדה כי מטרותיו של הארגון הן הגנתיות, והן נועדו לשיפור מעמדה של לבנון – מולדתו. מבחינה זו אף החדירה לשטח ישראל לצורך חטיפת החיילים נחשבת בעיני חסיב כפעולה בעלת אופי הגנתי, אשר על פי מומחים לאמנת האו"ם אינה נחשבת התגרות שמאפשרת תגובה צבאית כה אלימה וקשה מצד ישראל. שנית, חזבאללה מעולם לא הפעיל את כוחו הצבאי על מנת להשיג הישגים בזירה הלבנונית הפנימית, ודומני כי חסיב לא היה מחשיב את הלחץ הפוליטי הכבד שמפעיל חזבאללה בימים אלה על ממשלת לבנון כהפעלת כוח החורגת מגבולות הדמוקרטיה. שלישית, פעילותו של חזבאללה מתאפשרת מתוך תיאום מלא עם ממשלת לבנון, שאישרה את קיומה של תנועת ההתנגדות כמכשיר לגיטימי להשגת המטרות הלאומיות. גם לולא היה בנמצא אישור רשמי כזה,

חסיב סבור כי בידי ממשלת לבנון אין כל אפשרות אחרת להשיג את מטרותיה, והנה נמצא כי חזבאללה מקריב לוחמיו למען לבנון כולה.

עמדתו של חסיב מתחזקת כשהוא בוחן את מידת התמיכה לה זוכה חזבאללה ברחוב הלבנוני. לטענתו, לא רק ממשלת לבנון עומדת מאחורי מעשיו של חזבאללה; שדרה רחבה בציבור הלבנוני על כל עדותיו תומכת בארגון השיעי. אם בתחילת המלחמה נשמעו קולות המוקיעים את מעשיו של חזבאללה, מציין חסיב, הרי שככל שנמשכה הלחימה צפה ועלתה על פני השטח אחדות לאומית לבנונית חסרת תקדים, ומאבקו של נצראללה נתמך בידי רוב מוחלט בקרב בני כל העדות בלבנון, מלבד 'עדה אחת' שחסיב אינו נוקב בשמה. חסיב אמנם מתאמץ להמעיט מערכם של חילוקי הדעות בזירה הלבנונית, אולם גם הוא אינו יכול להתעלם מן המתרחשות הפנימיות בלבנון וכבר בשלהי אוגוסט הודה כי לאיש אין מושג עד מתי תימשך האחדות הלאומית שהושגה בעקבות המלחמה. בנוסף לכך, לדידו יש צורך בגיבוש אסטרטגיית הגנה כלל לבנונית עתידית שחזבאללה ישולב בה, ומכאן ברור כי חסיב סבור שתפישתו של חזבאללה אינה חופפת במלואה את התפישה של ממשלת לבנון. קשה לפיכך לומר האם חסיב אכן מאמין כי הוא מתאר מציאות של אחדות ערבית אמיתית או שמא הוא מייחל למציאות כזו, לאור ההזדמנות הגדולה הטמונה במזרח התיכון שלאחר מלחמת לבנון השנייה.

את קשת התגובות הערביות למלחמה בחרנו להדגים תוך שימוש במקרה המבחן הירדני. דומה כי הירדנים, יותר מכל יתר שכנותיה של ישראל – אולי אף יותר מישראל עצמה – אינם יכולים להרשות לעצמם להותיר את המלחמה ללא ניסיון לעמוד על פשרה, וזאת משום שהשלכותיה עשויות ליצור 'אפקט דומינו' שיחדור לזירה העיראקית והזירה הפלסטינית ויאיים ממזרח וממערב על יציבות הממלכה ההאשמית.

גם אם רבים שותפים לאופוריה של חסיב בעקבות המלחמה, כאמור, אין פירוש הדבר שהם שותפים לו גם בהערכת משמעות העימות בין חזבאללה לבין ישראל. דוגמה טובה לכך הוא נאָד חתר, איש שמאל ירדני ופובליציסט פרובוקטיווי. בסדרת מאמרים שפורסמו ביומן אל-ערב אל-יום (27–29 באוגוסט 2006) חולק חתר עם חסיב את ההערכה האופטימית בדבר נצחונו של חזבאללה והאשראי הרב שהצליח להשיג בזירה הלבנונית ובזירה האזורית בכלל. אולם, להבדיל מחסיב, שבחר להותיר תמונה מעורפלת בדבר היחסים העתידיים בין הערבים לבין ישראל, חתר נחרץ הרבה יותר: חזבאללה, הוא קובע, התוודע במהלך המלחמה לא רק ליכולותיו אלא גם למגבלותיו, והן שאין ביכולתו להשמיד את ישראל. חתר גם רואה במלחמה הישג לבנוני שיבוא לידי ביטוי בעיקר בהקשר של משא ומתן עתידי עם ישראל ולא של עימות צבאי נוסף (שלא מן הנמנע, לדעתו, שיתרחש); באמצעות נצחון חזבאללה הושגו מטרותיה הלאומיות של לבנון, ועתה, אם וכאשר יתנהל מו"מ ישראלי-לבנוני, תהא לבנון חופשייה להתעקש על הסוגייה המרכזית היחידה שעוד נותרה על הפרק במסגרת היחסים בין שתי המדינות – שיבת הפליטים הפלסטיניים לתוך שטח ישראל. הערכתו של חתר אשר לעתיד היחסים בין לבנון לישראל היא, אם כן, מפוכחת ומציאותית.

גם בשאלת מעמדו של חזבאללה בזירה הלבנונית מציג חתר פרשנות שונה מזו של חסיב, שהתאמץ ליצור תחושה של אידיליה פן-ערבית. חתר ביקר בלבנון בסוף אוגוסט ונפגש עם בכיר בהנהגה הרוחנית של חזבאללה, שאת שמו סרב לחשוף. דווקא לאור שיחותיו עם אותה אישיות חתר מבין כי אינו יכול לטאטא את ההטרונגיות של החברה הלבנונית מתחת לסיסמאות של אחדות ערבית. אם חסיב הציג חברה לבנונית ערבית שבה המלחמה גרמה למטוטלת הלאומית לשוב מן הקצה של ההתרפסות בפני המערב בחזרה לעבר העמידה הנחושה על האינטרסים הערביים, הרי שחתר מציג תמונת מצב שונה, שלפיה חזבאללה הוא הוא הניצב בפני דיאלמה רצינית: מאז הקמתו התמקד בסוגיות 'אזוריות' – דהיינו, מאבק בישראל, בתמיכת גורמים חיצוניים (איראן וסוריה). לבדו נשא בעול המאבק, ועתה ניצח דווקא הודות לתמיכה הגורפת של הציבור הלבנוני. כעת על חזבאללה להחליט האם הוא נותר נאמן לחוקי המשחק האזוריים שבהם שיחק עד כה, או שמא הוא עובר 'לבנוניזציה', שתכניס אותו ביתר שאת למארג האינטרסים הלבנוני ותהפוך אותו לחלק מן החיים הדמוקרטיים והלאומיים בארץ הארזים. היכן שחסיב רואה אחדות שבה חזבאללה משתלב כמופת לחברה הערבית באשר היא, חתר רואה מציאות מורכבת ויודע לומר כי דרושים זמן ונכונות מצד הארגון עד שישתלב השתלבות מלאה במערכת הפוליטית הלבנונית וייפטר מן ההשפעה הזרה.

סוגיית ההשפעה הזרה על חזבאללה בפרט ועל גורמים בעולם הערבי בכלל זוכה להדגשה גדולה הרבה יותר בניתוחים אחרים של המזרח התיכון שלאחר המלחמה. שתי דוגמאות טובות לכך הן עמדותיהם של אחד הפרלמנטרים רבי ההשפעה והמוערכים ביותר בירדן, מַמְדוּחַ אל-עַבְאֲדִי, ושל הפובליציסט המוביל בממלכה, ד"ר פֶּהֶד אל-פֶּאןֶפ. השניים מציירים תמונה קודרת של חוסר אונים ערבי משווע עם תום מלחמת לבנון. הם מתארים את המרחב הערבי כזירת מאבק בין מעצמות לא ערביות – האמריקאים והישראלים מזה והאיראנים מן העבר השני – מאבק הניטש בארצות ערב ועל חשבונן. העולם הערבי עומד בפני נסיונות אכזריים לפצלו ולהפוך נתחים ממנו לגרורות של מעצמות לא ערביות. מן התיזה הזו משתמע כי חזבאללה – למרות הנצחון שהשיג – אינו מייצג אינטרסים ערביים, וכי הוא רחוק מן הדימויים שהדביקו לו חסיב וחתר כארגון ערבי למופת, או לכל הפחות כארגון ערבי הנמצא על פרשת דרכים. חזבאללה נתפש כשותף – אם לא כנציג – של ההשפעה האיראנית בלבנון, בעוד שמנגד נתפשים 'כוחות ה-14 במרס' האנטי-סוריים בלבנון כמייצגים אינטרסים מערביים. בתווך עומד הציבור הערבי, מבלבל וחסר זהות מגובשת ומאחדת. מבחינה זו, הנצחון על ישראל עלול להתברר כנצחון פירוס: הוא איננו נצחון אופטימי, שכן הוא רק מדגים את חוסר היכולת הטרגי של הערבים להשמיע קול משלהם וליטול אחריות על הנעשה על אדמתם. השאלה מהו אותו קול ערבי ייחודי עומדת, למעשה, במוקד של כל הניתוחים שנדונו לעיל; גם לאחר ההישג של חזבאללה, ואולי דווקא בעטיו, נותרה שאלה זו ללא מענה ברור.

חזרה לתוכן העניינים

תעודות

התנסות בדיאלוג עם 'האחר'

עריב אל-רנתאוי*

אנו מקיפים את העולם כשאנו מנהלים דיאלוגים בלתי פוסקים על פוליטיקה, תרבות, דתות וציוויליזציות. בכל כינוס ואירוע אנו רואים אותם פנים מוכרים, ערבים ואירופאים ואמריקאים; זה מדבר אתך על יוזמה מסויימת, והוא מסבר את אוזניך בפרטים על ועידות שונות. השתתפת בחלק מכינוסים אלה. את החלק האחר החמצתי.

אנו הולכים אל הוועידות הללו כדמוקרטים, אנשי שמאל וליברלים, וחוזרים אסלאמיסטים, לאומנים ואנשי המזרח. בארצותינו אנו מבליים את הזמן בהתקוטטויות עם האחים המוסלמים, חמאס, חזבאללה והבעת', ואת ימי הוועידות שלנו ושעותיהן הארוכות אנו מבליים בהגנה על חמאס, האחים המוסלמים, חזבאללה, האסלאם, המוסלמים, הערבים והערביות.

בן שיחך – האחר – לוקח אותך למקומות שאינך רוצה להימצא בהם; הם מדברים על הטרור של חמאס ועל הרג האזרחים הישראלים החפים מפשע. אתה מתנגד לרצח אזרחים בכל מקום שיהיו, אולם כשהעולם נמנע מלהזכיר את האזרחים שלך, עמך ואנשיך בעזה, בגינין, בנדאחיה ובאל-רמאדי, אתה קופץ ממקומך כמוכה שגוען: ומה על החפים מפשע שלנו? היש מי שמקונן עליהם? מה על דמנו הזורם ברחובות ובדרכים, האינו אדום כדמכם?

בן שיחך – האחר – מדבר אתך על האסלאם והחרב ועל הסתירה שבין השכל לבין האמונה באסלאם, משוחח אתך על השקפותיך כאיש שמאל או חילוני, מזכיר לך דברים שאמרת או כתבת או מה שענית לו מתי שהוא, עד שאתה נחפז מיד להעלות את עניין החרב והאלימות אצל האחר – מאז ימי האימפריה הרומאית, שלא הגיעה אל ארצותינו במסגרת מסע ספארי; דרך מסעות הצלב; וכלה בעידן הקולוניאלי והמודרני על ה'פרנקופוניה', חיבת הנצרות וה'אנגלופוניה' שלו. אתה מזכיר את רשימת מעשי הטבח שבוצעו נגד בני עמך כדי לקיים את הבטחתו של אללה לבני ישראל בפלסטין, ואתה יוצא מעורך ומתחיל לדבר כאילו היית בוגר אל-אזקה או שהגעת בזה הרגע מהערם הקדושות קם, משהד ואל-נג'ף.

בילינו שעות בפאריס כשאנו מדברים על אבן רשד כשם נרדף לשכל ולשכלתנות, והנה אנו סוגרים את הדיאלוג בינינו בציטוטים מנאום שנשא קיסר ביזנטי חמום מוח בעת שצר על קונסטנטינופול מכל עבריה בשיא עידן האחיזה בחרב למען הצלב.

אנו, החילוניים ואנשי השמאל, לא היינו רגוזים לו היה בא מישהו ומדבר אתנו על הקשר בין שכל לאמונה בכל הדתות, ועל תפקידה של החרב בהפצת האסלאם והנצרות ובבניית 'מדינת

* עריב אל-רנתאוי הוא פובליציסט ירדני ותיק. רשימה זו התפרסמה בטורו הקבוע 'מע אל-חיאית ואל-נאסי' ביומון הירדני אל-דסטור ב-18 בספטמבר 2006, בכותרת 'תג'רבה פי אל-חואר מע אל-אח'ר'. תרגם מערבית: אסף דוד.

כל יהודי? אלא שאתה נתקף בחילה כשהשכל שורה כולו על דתות מסוימות ונעדר כליל מדת אחרת.

חמתך גואה כל אימת אתה רואה מתמערבים ואבירי 'ארגונים' לא ממשלתיים מעצמך ובשרך נוהים אחר האמירות הללו, לעתים מתוך בורות ולעתים מתוך נצלנות המשוחה בריחו של הדולר והיורו. האיגוף נגדך הושלם במלואו ואתה סבור שהגיעה העת לומר את המילה האחרונה, גם אם הדיאלוג, הוועידות והיוזמות יילכו כולן לעזאזל.

מכתב לנשיא ארה"ב ג'ורג' בוש

מישל פילו*

תביעתו של נשיא ארה"ב בוש לשחררני מכלאי ראוויה להערות שלהלן:

1. זכותו של הנשיא בוש, כמו של אחרים, לנקוט עמדות ככל העולה על דעתו, אולם אין לו או לאחרים זכות להפוך עניין הנוגע לזכויותי או לזכויותיו של כל אדם אחר למכשיר גרדא במאבק שאין לאחרון כל קשר אליו, מאבק שתוכנו הוא אינטרסים מעצמתיים לא לגיטימיים במרחב הערבי, וצורתו שימוש ציני בזכותי הלגיטימית לחרות ולצדק.
2. בהזדמנויות רבות ומגוונות בעבר כתבתי והצהרתי כי התמיכה הטובה ביותר של ארה"ב בזכויות האדם ובדמוקרטיה במולדת הערבית עשויה לבוא לידי ביטוי בכך שתצא מעיראק; תפעל ברצינות להקמת מדינה פלסטינית, חופשית וריבונית; תכיר בזכותם של הפליטים הפלסטינים לשוב לבתיהם; ותאכוף על ישראל את סיום הכיבוש בגולן ובדרום לבנון. תמיכה כזו יכולה לבוא לידי ביטוי גם בכך שושינגטון תחדל מלהשתמש בדמוקרטיה כאמצעי לחץ שבאמצעותו היא משפרת את עמדותיה ביחס למשטרי העריצות הערביים, משטרים שהיא עצמה שיחקה תפקיד מכריע בהקמתם ובהגנה עליהם במשך למעלה מחצי מאה, וכעת היא מודיעה כי היא מבקשת לגרום להם שישנו מאורחותיהם ויירתמו למדיניותה, ובייחוד למאבקה בטרור. מדיניותה של ארה"ב טומנת בחובה סכנות חמורות לערבים, ביניהן נקיטת המשטרים במדיניות אלימה ודכאנית כלפי עמיהם, שתהיה שלב חדש בעריצות המכוערת שמוטטה את העולם הערבי והביאה את מדינות ערב ועמי ערב אל סף הקריסה הכוללת שהם חווים כיום בכל מקומות מושבותיהם.
3. למרות שאני מודה מקרב לבי לכל האינטלקטואלים בעולם – ובמיוחד לאינטלקטואלים ולפעילים בעולם הערבי – ולכל אנשי הציבור הדמוקרטיים, ההומניסטים והפוליטיקאים

* האינטלקטואל והסופר מישל פילו הוא מחשבי אנשי האופוזיציה בסוריה. כילו כלוא בכלא עדרא שבקרבת דמשק מאז נעצר על ידי שלטונות סוריה ב-14 במאי 2006 בעקבות חתימתו על 'הצהרת בירות'—דמשק', שבה קראו אינטלקטואלים סורים ולבנונים לסוריה למשוך ידה מלבנון ולכבדה בעצמאות ובריבונות מלאה. המכתב שלפנינו, שנכתב על ידי כילו בכלאו ופורסם [בעיתונות הערבית](#), הוא תגובה מתריסה של כילו לתביעתו של נשיא ארה"ב ג'ורג' בוש מנשיא סוריה בשאר אל-אסד, שפורסמה רשמית ב-20 בדצמבר 2006, לשחרר את האסירים הפוליטיים בסוריה, ובראשם כילו ועוד ארבעה אחרים שהזכיר בשמם, מכלאם. תרגם מערבית: אסף דוד.

שגינו את מעצרי הלא חוקי ומחו נגדו, ולמרות אושרי הרב למראה הסולידריות הכנה שכל אלה הפגינו כלפיי, הרי שחשתי מורת רוח כל אימת שענייני הפך למכשיר גרדא במאבקו של גורם זה או אחר במשטר הסורי; אני סבור כי אין קשר בין שימוש פסול כזה בענייני לבין התנגדותי למדיניות הפנים והחוץ של המשטר, או בינו לבין האופציה הדמוקרטית שאני מקדם, שמטרותיה העיקריות, בראייתי, הן חיזוק המדינה הערבית והחברה הערבית על בסיס חובק כל חדש והוא האזרחות, ריבונות העם, וכיבוד החוק, חרות הכלל ואישיותו של הפרט; ושילוב ידיים בין החברה האזרחית לבין החברה הפוליטית לטובת היציאה מעידן הפיגור והכישלון המקיף, שלו אחראיים משטרי העריצות העיוורת אשר הפגינו בשנים הספורות האחרונות איבה חסרת תקדים כלפי הדמוקרטיה ותומכיה; סרבו להנהיגה; השליטו עליה את מנגנוני הדיכוי שלהם והחשיבו אותה מזימה אימפריאליסטית נגד הערבים. כל זאת בזמן שאמריקה הלטינית משיבה לעצמה, באמצעות אותה אופציה דמוקרטית, את חרותה; בונה מחדש את מדינותיה; מחדשת את פני החברה בה; מתנתקת מהאימפריה האמריקאית וסוללת מחדש, ובכל מקום אפשרי, את דרכה, בנחישות ובהצלחה, לקראת קדמה חברתית ושחרור מדיני ואנושי.

4. לבסוף, חילוקי הדעות שלי עם המשטר הסורי אין משמעותם קבלתי כל מדיניות נגדו, או הסכמתי להפיכת מעצרי לחלק ממאמצים חיצוניים לחתירה נגדו, ובייחוד לא כאלה אשר פוגעים באינטרסים העליונים של המדינה והחברה הסורית. אינטרסים אלה מתרחקים יותר ויותר מהאינטרסים של המשטר הנוכחי בסוריה, שבהתאם יכול לייצגם ולבטאם פחות ופחות. עניין זה מצדיק את עמדותיי נגדו וגורם לי להחשיב את הדמוקרטיה לחלופה המקובלת היחידה לו; כל האפשרויות האחרות לא תהיינה אלא אדרות שונות לאותו משבר הרסני האופף את סוריה ואת המולדת הערבית.

חזרה לתוכן העניינים

ממקור ראשון

על עיון מחודש בהיסטוריוגרפיה של מפלגת הבעת' העיראקית,

קריאות להחייאת תפקידו של אש"ף ועוד

עידו זלקוביץ'

אחת מבנותיה הנבחרות של מכונת הדפוס, העיתונות, השתבחה בכך שמילאה תפקיד היסטורי חוצה זמן ומרחב ויצרה סדר יום תודעתי משותף. העיתונות הערבית בת זמננו, על גווניה השונים, מציעה לצרכניה ערך מוסף מעבר למימד החדשותי והנרטיב הפוליטי במרחב בו היא פועלת. עלעול בין דפיה חושף עבור ההיסטוריון עולם נפלא ועשיר במקורות ורעיונות הנחבאים אל בין השורות. כחלק אינטגרלי מ'אוטוסטרדת המידע' נהנית העיתונות הערבית כיום מחירות גבוהה יותר ומתשתית טכנולוגית מפותחת יותר בהשוואה לעבר, והארכיונים המקוונים של העיתונים השונים מאפשרים לחוקרים להרחיב את אוצר הידע שלהם בטקסטים תרבותיים, היסטוריים ובמחקרים אקדמיים שנמצאים בשולי המרקם החדשותי. מדור חדש זה הוא אֶסֶם עֵלָא מְסַמָּא [שמו הולם אותן]; מטרתנו היא להציג בפני קהל קוראינו רשימה של מקורות ראשוניים העוסקים בקשת רחבה של תחומים, אשר התפרסמו בעיתונות הערבית בתקופה החולפת בין מופע אחד של המדור למשנהו. ממצאי סקירת העיתונות הערבית יוצגו, אם כן, אחת לחצי שנה, על פי חתכים גיאוגרפיים, היסטוריים או תוך התמקדות בסוגות כתיבה מסוימות דוגמת ראיונות, נאומים, ניירות עמדה, זכרונות וכדומה.

המופע החונך את המדור הוא מתאבן שנועד להציג מקצת מן השפע הקיים בהקשר זה בעיתונות הערבית המודרנית. מהיסטוריה פוליטית בת זמננו, דרך תרבות חומרית ותרבות הפנאי, וכלה בהיסטוריה של 'האדם הפשוט' – כל אלה הופיעו בששת החודשים האחרונים באל-קַדְס אל-עַרַבִי, עיתון בעל תפוצה רחבה היוצא לאור בלונדון (<http://www.alquds.co.uk>). מדור קבוע, מְדִ'פְרָאָת וּפְתָב (ספרים וזכרונות), מוקדש לנושאים שונים ומופיע כמעט תמיד בעמ' 17 של העיתון, וניתן לעיין בגרסת הדפוס שלו כפי שהופיעה במקור על ידי שיטוט בארכיון המקוון (<http://www.alquds.co.uk:8080/archives/pdf>).

בשנים האחרונות הופיע המדור מְדִ'פְרָאָת וּפְתָב בדרך כלל באופן רציף, יומיומי, ולעתים אף פרס דיון בנושא מסוים במספר חלקים. סקירת מופעי המדור שפורסמו בחצי השנה האחרונה מעלה כי הנושאים העולים לדיון במדור חופפים בדרך כלל, אם כי בהחלט לא תמיד, לנושאים המרכזיים התופסים את מרכז סדר היום החדשותי-פוליטי, כאשר נושאים הקשורים לעיראק או לפלסטין תפסו מקום מרכזי במדור. מכל מקום, העיסוק בכל הנושאים הללו הוא בדרך כלל מזוית נינוחה, מחקרית-היסטורית או תרבותית, ולרוב לא בהתרחשויות האקטואליות והחדשותיות.

להלן, אם כן, מדגם לא מייצג של מופעי המדור בשנה האחרונה, על פי חתכים שונים. כל הפריטים הופיעו בעמ' 17 אלא אם כן צויין אחרת. הקטע הראשון סוקר תופעה מעניינת, והיא פתיחת ההיסטוריוגרפיה של מפלגת הבעת' העיראקית לדיון מחודש מעל דפי אל-קַדְס אל-עַרַבִי. בשאר הקטעים נסקרים ראיונות עם אינטלקטואלים, רשימות על אנשי רוח ותרבות, מחקרים על הפוליטיקה הפלסטינית ובכללם קריאה להחייאת אש"ף כמסגרת עליונה לפלגים ולגישות הפלסטיניות השונות ביחס לסכסוך, ועוד.

לקראת גיבוש מבנהו של המדור בעתיד נשמח לקבל משובים ורעיונות, הארות והערות.

אנו מאחלים לקוראינו עיון נעים ופורה.

עיון מחודש בהיסטוריוגרפיה של מפלגת הבעת' העיראקית*

בשנה האחרונה התנהל מעל דפי 'אל-קדס אל-ערבי' דיון סוער ומרתק סביב ההיסטוריוגרפיה של מפלגת הבעת' העיראקית, סיפור עלייתה ושנותיה הראשונות בשלטון. הגיבור הראשי של הרוויזיה ההיסטוריוגרפית הזו הוא חאזם ג'ואד, האיש שהוביל את הפיכת הבעת' בעיראק ב-8 בפברואר 1963.¹

ג'ואד, מזכ"ל המפקדה הארצית של מפלגת הבעת' העיראקית וראש המועצה הלאומית של הנהגת המהפכה לשעבר, החל לפרסם את זכרונותיו כבר לפני שנתיים, במסגרת ראיון מקיף שפורסם במספר חלקים בעיתון הערבי הלונדוני 'אל-ח'אט' בפברואר 2004. דומה כי הגילויים החדשים לא חוללו אז דיון ציבורי נרחב. תיבת פנדורה נפתחה לרווחה רק שנתיים מאוחר יותר, עת פרסם ג'ואד את זכרונותיו באל-קדס אל-ערבי ב-18 חלקים (8—26 בפברואר 2006), תחת הכותרת "'הנזק הוא במקסר ולא בסיפור': ממסמכיו של חאזם ג'ואד – תנועת ה-8 בפברואר הנבגדת: בין עובדות להכפשות'. ג'ואד ניצל את ההזדמנות להשיב מנה אחת אפיים למבקרי תפקידו ההיסטורי, דוגמת הגנרל נעמה פארס, שזכרונותיו פורסמו באל-קדס אל-ערבי ב-9 וב-10 בפברואר 2005, ועבד אל-אמיר מעלה, שהאדיר את תפקידו של צדאם חסין בהפיכת 1963 בספרו 'אל-א'אם אל-ט'וילה' תוך שהוא מגמד את תפקידם של אחרים, ביניהם ג'ואד עצמו. בזכרונותיו מפברואר 2006 ביקש ג'ואד לתקן את ההיסטוריוגרפיה של ההפיכה והציג סקירה נרחבת, לעתים פרובוקטיביות, של האירועים ההיסטוריים, הזרמים הפוליטיים והאישים הבכירים ששיחקו תפקיד בזירה הפוליטית העיראקית לאורך המחצית השנייה של המאה העשרים.

התיאור ההיסטוריוגרפי של ג'ואד עורר סערה אשר השתקפה בין דפי אל-קדס אל-ערבי. קצינים בכירים לשעבר בצבא העיראקי ובכירי בעת' לשעבר, חלקם מתגוררים במערב אירופה, התנצחו בשאלה האם ג'ואד עושה חסד עם תקופה מעורפלת בהיסטוריה של עיראק או שאיננו אלא חוליה נוספת בשרשרת של תועמלנים ומשכתבים של ההיסטוריה העיראקית.² מערכת העיתון החליטה בסופו של דבר לבחור את תגובתו של קורא שהזדהה בשם 'מחמד חסן צביח, פוליטיקאי עיראקי, ופרסמה אותה בהרחבה ב-10 במרס. המערכת, שהודתה כי ייתכן שימחמד חסן צביח' הוא שם בדוי, השמיטה מהתגובה הארוכה התבטאויות הפוגעות בטעם הטוב, אולם למרות זאת ניכרת שפתו החריפה של הכותב. 'חאזם ג'ואד, אביו הרוחני של צדאם חוסין, מודה בפשעים נגד עיראקים ונגד מנהיגם הנערץ, עבד אל-כרים אל-קאסם הסובלני והדמוקרטי, ששחרר אסירים מכלאס', כתב צביח, תוך שהוא משווה בין קאסם לבין עארף וחובט באכזריות

* קטע זה נכתב על ידי אסף דוד, עורך 'רוח מזרחית'.

¹ היסטוריה של מפלגת הבעת' העיראקית על קצה המזלג: ב-14 ביולי 1958 התחוללה הפיכה צבאית עקובה מדם נגד המשטר המלוכני ההאשמי בעיראק, שהעלתה לשלטון לראשונה את מפלגת הבעת' בראשות הגנרל עבד אל-כרים קאסם. שלטונו של קאסם ארך חמש שנים סוערות, במהלכן שררה יריבות קשה בין הפלג הרדיקלי לפלג המתון במפלגת הבעת', וב-8 בפברואר 1963 התחוללה הפיכה צבאית נוספת שהעלתה לשלטון את הגנרל ואיש הבעת' עבד אל-סלאם עארף. בהפיכת נגד שקטה של הבעת' ביולי 1968 הודח עבד אל-רחמן עארף, אחיו של עבד אל-סלאם (שנהרג בתאונת מסוק שנתיים קודם לכן), והגנרל ואיש הבעת' אחמד חסן אל-בכר עלה לשלטון. באותה תקופה החל צדאם חסין לטפס במדרגות ההנהגה של המפלגה ושל מועצת המהפכה עד שתפס את השלטון ביולי 1979.

² ראו לדוגמה תגובתו של עבד אל-חמיד אל-עבאסי, קצין עיראקי בגמלאות המתגורר בבריטניה, 'מע'אלטאת חול עבד אל-כרים אל-קאסם', אל-קדס אל-ערבי, 16.2.2006, עמ' 16.

באחרון על אישיותו החלשה, פזיזותו וחוסר השכלתו, כמו גם על היותו 'עבד נערץ של עבד אל-נאצר'.

השיח מעל דפי העיתון הלך והתגבר במהלך חודש מרס 2006. ידוע כי המנצחים הם אלה שכותבים, או לרוב מזייפים, את ההיסטוריה. אלא שהערבים המציאו לאחרונה תופעה חדשה, והיא כתיבת היסטוריה על ידי המפסידים, או המובסים. בספרים ובאוטוביוגרפיות רבות מן העשורים האחרונים ניסו עיראקים רבים, למשל, לכתוב את ההיסטוריה של עיראק מנקודת מבט של האדרה עצמית ושל הדיפת חשדות, עד כי נראה כי אף אחד מהם לא שגה בעוד כל האחרים שגו תמיד, כתב הקורא עבד אל-אמיר עלי, בעת ייסט לשעבר, בדואר אלקטרוני ששלח לעיתון (11 במרס, עמ' 16). מחסן ט'אפר ע'רי, סופר עיראקי שחי בהולנד, וד"ר עלאא אל-דין אל-ט'אהר, חוקר עיראקי שגר בהולנד, התגייסו לשבח את קאסם ולצאת להגנתו (ע'רי) או לתקוף, מן העבר השני, את ג'ואד, בטענה כי 'אינו יודע דבר וחצי דבר על מה שקרה בחטיבה 1 ב-14 ביולי 1958 וכי הוא כותב היסטוריה מגוייסת ותעמולתית (אל-ט'אהר, 11 במרס, עמ' 17). תגובה נוספת הייתה זו של ד"ר אימן אל-האשמי, מרצה באוניברסיטת בגדאד, שהגן על עארף וטען כי הגיעה העת לעשות עמו צדק, ארבעים שנה לאחר מותו. 'עארף היה דמות משפיעה וחשובה בהיסטוריה של עיראק ולא הוציא להורג אף את מי שזמם נגדו', טען אל-האשמי, בהאשימו את עבד אל-נאצר בבחישות רבות מאחורי הקלעים (16 במרס, עמ' 17).³

ד"ר עלאא אל-דין אל-ט'אהר התנצח ישירות עם ג'ואד מעל דפי העיתון. ב-7 באפריל פרסם ג'ואד תגובה ארוכה למבקרו; ב-8 וב-10 באפריל השיב לו אל-ט'אהר ברשימה בשני חלקים שכותרתה 'חאזם ג'ואד בעיון היסטורי מאוחר', תוך שהוא מאשים שנית את ג'ואד בכתיבה מגוייסת המזכירה את שפת המנשרים הפוליטיים של שנות השישים; וב-22 במאי הופיעו ג'ואד ואל-ט'אהר זה לצד זה בעמ' 17, כל אחד מציג את עמדתו ואת קריאת ההיסטוריה שלו.

במקביל נפתחה לדיון בעיתון גם דמותו של פואד אל-רכאבי, ממייסדי מפלגת הבעת' העיראקית. הארון מחמד, הפובליציסט העיראקי הנודע המתגורר בלונדון, פרסם רשימה בשני חלקים (4—5 באפריל, עמ' 17) בה סקר את עיקרי הספר האחרון שערך יחד עם מחמד עבד אל-חכים דיאב, 'אל-אעמאל אל-כאמלה לפואד אל-רכאבי' (קהיר: אל-מרכז אל-ערבי אל-דולי לל-אעלאם, 2005). גם במקרה זה לא נותרו הדברים ללא מענה; מנד'ר אל-ונדאני, קצין ושגריר עיראקי בגמלאות המתגורר בספרד, פרסם ב-10 ביולי תגובה על ההאשמות שהטיח בו הארון מחמד בסוגיית פואד אל-רכאבי. מאחר שג'ואד עצמו עסק באל-רכאבי בזכרונותיו, תגובות של קוראים לא אחרו לחבר בין שני העניינים; ע'אנס נורי אל-מתולי, עיראקי המתגורר בד'בי, שהיה לטענתו עד ראייה ללווייתו של אל-רכאבי, התייצב לצדו של ג'ואד וסיפר על מה שראו עיניו בלילה בו הובל רכאבי לקבורה (25 באפריל, עמ' 16).

חאזם ג'ואד המשיך, ואולי לא בכדי, להיות כוכב מבוקש במדור פתח ומדפ'ראת באל-קדס אל-ערבי. החוקר העיראקי אברהים דרויש ערך עמו ראיון מקיף בעניין זכרונותיו על אל-רכאבי (12—14 ביוני, עמ' 19). שלושה חודשים לאחר מכן פורסם בהרחבה, בשלושה חלקים, ראיון נוסף

³ לתגובות נוספות ראו עלי אל-שמרי, 'למאד'א אל-תגיני עלא נאצר ואל-בעת', שם, 17.3.2006, עמ' 16; ד"ר נורי כאטיס, 'תעקב עלא חי'אטר אל-סיד חאזם ג'ואד', שם, 20.3.2006, עמ' 16.

שערך דרויש עם ג'ואד, בו סיפר האחרון מזכרונותיו 'על הדגל העיראקי, הסוגיה הכורדית, וג'אלאל טאלבאני' (18–20 בספטמבר 2006). ראיון זה יוחד לעמדתו של ג'ואד ולזכרונותיו האישיים בעניין התנועה הכורדית, על שני זרמיה המרכזיים, ותפקידה במרקם החברתי בעיראק. ההיסטוריוגרפיה של מפלגת הבעת' העיראקית המשיכה להיחבט בין דפי העיתון עד לאחרונה. בסדרת מאמרים חדשה בת 14 חלקים (30 באוקטובר–14 בנובמבר), תחת הכותרת 'היכרותי עם בכר וצדאם: 35 שנים בשירות מפלגת הבעת'', סקר הארון מחמד את האוטוביוגרפיה של ד"ר פח'רי קדורי, אחת הדמויות הבולטות במפלגת הבעת' העיראקית, שהיתה עתידה להתפרסם בסוף שנת 2006 תחת הכותרת 'הכדי'א ערפת בכר וצדאם: רחלת 35 עאמן פי חזב אל-בעת' (לונדון: דאר אל-חכמה). קדורי פותח לקורא צוהר אל מאחורי הקלעים של הזירה הפוליטית של עיראק בשנות השישים והשבעים ומתאר את דרכו הפתלתלה מלימודי הכלכלה ועד צמרת מפלגת הבעת', תוך שהוא חושף פרטים מעניינים אודות אל-רכאבי ואישים בכירים אחרים במפלגה. השיח סביב גילוייו של ג'ואד לא שכך, עם זאת; כשבועיים לאחר מכן פרסם העיתון תגובה של נעמה פארס – הגנרל שרשימותיו משנת 2005 הולידו את תגובתו הראשונית של חאזם ג'ואד – בה תהה על מה ולמה יצא עליו קצפו של ג'ואד (2 בדצמבר).

תגובתו של פארס 'סגרה מעגל' ודומה היה כי תחתום את ההתנצחות ההיסטוריוגרפית באל-קדס אל-ערבי סביב מפלגת הבעת' העיראקית לשנת 2006, אלא שבין ה-13 ל-16 בדצמבר פרסם העיתון ראיון בארבעה חלקים עם ד"ר קאסם סלאם, חבר ההנהגה הפאן ערבית של מפלגת הבעת', המתגורר כיום בצנעאא שבתמן. בראיון האישי והמפורט עמו מדבר סלאם, בעתיסט נלהב עד היום, על תפקידה של ההנהגה הפאן ערבית (אל-קנאד'ה אל-קנמ'יה, דהיינו ההנהגה הפאן-ערבית של המפלגה, על סניפיה בסוריה ובעיראק, בשונה מההנהגה הארצית – אל-קנאד'ה אל-קט'ריה – א"ד] במהלך 35 שנות שלטונה של מפלגת הבעת' בעיראק ועל הלקחים שיש להפיק מנסיונה. קאסם מלא ביקורת, גם אם מאופקת, על צדאם חסין, על הפלישה לכויית בשנת 1991 ועל הסתמכותו של נשיא עיראק לשעבר על חוג מצומצם של נאמנים. את הראיון עמו ערך מחמוד מערוף, מנהל משרד אל-קדס אל-ערבי ברבאט שבמרוקו.

רשמים והרהורי מסע

סעיד אל-ע'זאלי, 'המבקר בעכו יתאהב בה ממבט ראשון: זיכרונות ומאבקים בעיר החולות', 2 באוקטובר 2006.

הכותב, איש אקדמיה המתמחה במחשבה אסלאמית, מציג את עכו מנקודת מבט פלסטינית וכשהיא מרחפת מעל ציר מדומיין המחבר בין הווה ועבר. לצד הצגת הרקע ההיסטורי של עכו ותוך כדי מסע באתריה ההיסטוריים מביא המחבר שורה של ראיונות עם תושבי העיר ועם דמויות פוליטיות, דוגמת חבר הכנסת מטעם בל"ד עבאס זכור. השיחה הולכת ומתמקדת סביב שאלת הזהות ומקומם של ערביי הארץ בתוך המרקם החברתי של מדינת ישראל. זקני העיר, שאירועי מלחמת 1948 חקוקים עדיין בזיכרונם, מביעים את חששם מההשתלבות ההולכת וגוברת של צעירי העיר בחברה הישראלית.

עלאא אל-דין אל-אערג'י, 'במלאת חמש שנים לאירועי ניו יורק (האחד עשר לספטמבר): זיכרונות ועדויות אודות האסון שזעזע את העולם', 15 בספטמבר 2006.

אל-אערגי, סופר עיראקי החי בניו-יורק, מתבונן לאחור על אירועי ה-11 בספטמבר ונוכח במראות ממרפסת ביתו. הוא מתמקד בנזק הרב שנגרם לעולם הערבי-אסלאמי בעקבותיו, תוך כדי התייחסות למתרחש בעיראק, אפגניסטן ופלסטין. כאדם המצוי בין שני העולמות הכותב עורך חשבון נפש, ובין היתר שואל את עצמו מדוע ארה"ב נכשלה במלחמתה בטרור. מאמרו נחתם בציטוט מתוך יצירתו של ג'בראן חליל ג'בראן, 'הנפשות המתמרדות': 'הנתמודד עם רוע ברוע גדול ממנו, ונאמר כי זוהי השריעה? הנתמודד עם השחיתות בשחיתות חובקת כל, ונקרא כי זהו חוק הטבע? הנגבר על פשע בעזרת פשע גדול יותר ונזעק כי זהו הצדק?'

הגות אסלאמית

פואד בן אחמד, 'הסתירות במפגש שבין הפילוסופיה והצופיות: בעקבות הספר "כן ולא: אבן ערבי וההגות הנאורה"', 29 בנובמבר 2006.

רשימת ביקורת זו עוסקת בספרו האחרון של החוקר הותיק מחמד אל-מצבאחי 'נעם ולא, אבן ערבי ואל-פכר אל-מנפתח', שיצא לאור בפאס בשנת 2006. הספר דן במפגש המפורסם בין הפילוסוף האנדלוסי אבן רשד (נפטר 1198) והמלומד האנדלוסי הצופי מחי אל-דין אבן ערבי (נפטר 1240). גישתו של בן אחמד, חוקר מרוקני ומרצה לפילוסופיה, היא ביקורתית, והוא טוען כי למרות השנים הרבות שצבר אל-מצבאחי בחקר הגותו של אבן אל-ערבי הוא נכשל במתודה ובאפיסטמולוגיה. חצי ביקורתו של בן אחמד מופנים, בין היתר, גם כלפי הנחות היסוד בהגותו של אבן ערבי עצמו.

אינטלקטואלים ואנשי רוח

ד"ר עצאם אל-טאהר, 'מחמד עלי אל-טאהר: אצילותו של סופר פלסטיני', 27—29 במרס 2006.

מסמך מרתק בן שלושה חלקים המגולל את סיפור חייו של האינטלקטואל הפלסטיני מחמד עלי טאהר (1909—1974) מתקופת ילדותו ביפו כבנו של סוחר, ומהשוק של חי'אן אל-ח'ילילי אל הזירה הפוליטית במצרים. סיפורו חוצה תקופות חשובות בהיסטוריה הערבית ודרכו ניתן לראות את התמורות הרבות שעברו על החברה הפלסטינית בשלהי התקופה העות'מאנית ובצילה של ההתעוררות הלאומית הערבית. כאינטלקטואל וסופר פיתח אל-טאהר זהות אידיאולוגית מורכבת הנשענת על פלסטיניות, ערביות ואסלאמיות.

פאצ'ל אל-מסעודי, 'לזכר הסופר, המשורר, ועורך הדין הלובי עלי אל-דיב', 1 בדצמבר 2006.

אל-מסעודי, איש רוח לובי, מבכה את מותו של עלי אל-דיב, אינטלקטואל לובי שנולד בשנת 1922. הרשימה מספקת הצצה אל החיים בלוב במהלך המאה ה-20 דרך סיפורו של אל-דיב, שבשלב מוקדם של חייו הגיע לתפקיד סגן השופט השרעי העליון בטריפולי. דיב, שחרג מהספירה הדתית אל פעילות לאומית, נחשב לאחד מתומכי ההתעוררות הלאומית והקריאה למאבק לעצמאות. הוא מילא תפקידים בכירים תחת שלטון המלך האדריסי ולאחר ההפיכה הצבאית של 1969 הסגיר עצמו לידי השלטונות וישב במאסר לצד חבריו להנהגה הקודמת. עם שחרורו החל לעסוק בעריכת דין וייצוג את האדם הפשוט אל מול השלטונות.

ד"ר סהיר אבו עקצה דאוד, 'ראיון עם בסאם ח'ליל פרנג'יה', 29—30 במאי 2006.

דאוד, מרצה למדעי המדינה באוניברסיטת קליפורניה, משוחחת עם בסאם ח'ליל פרנג'יה, מבקר הספרות ומתרגם השירה הערבית לאנגלית. פרנג'יה, בן למשפחה בורגנית מיפו, עקר לבירות לאחר מלחמת 48. חווית הפליטות עיצבה את דרכו האמנותית של פרנג'יה, שהספר האחרון האותו תרגם לשפה האנגלית הוא 'אהבה, מות, וגלות' של עבד אל-והאב אל-ביאתי. בין השורות של הראיון, המשדר תחושה של אינטימיות בין המראיינת למראויין, ניתן לדלות פרטים מעניינים על עיצובה של זהות אישית פלסטינית בגלות.

פאטמה עטפה, 'ראיון עם הוגה הדעות ברהאן עיליון על מצב ההשכלה, סוריה, והאופוזיציה הסורית', 13 ביולי 2006.

'הלחצים האמריקאים על סוריה פוגעים בתקווה להתקדמות ולשחרור משום שהם קשורים באגינדה קולוניאלית ובהטלת שררה על האופוזיציה הסורית החלשה [...] שלושת רבעי העם התומך באופוזיציה נמצאים ללא ארגון [...] והאליטה הפוליטית רוצה כי העם יפשוט יד'. בראיון זה דן ד"ר עיליון, אחד מחשובי האינטלקטואלים הערבים הליברלים הגולים, המלמד באוניברסיטת סורבון שבפריז, בסוגיית רבות המעסיקות את הוגי הדעות בעולם הערבי. זאת, כמובן, לצד דיון בעניינו האישי בנעשה בסוריה.

עיון מחודש בדמויות מן ההיסטוריה של המאה ה-20

פרנסואה באסילי, 'רבע מאה למותו: סאדאת ורציחתה של התחייה המצרית האחרונה', 30 באוקטובר 2006.

באסילי, עיתונאי מצרי החי בלונדון, רואה ברצח סאדאת משל לרצח התקווה הפוליטית האחרונה של מצרים. מאז תחילת חייו הפוליטיים, עת נעצר באשמת מעורבות בחיסולו של אמין עת'מאן, ועד רציחתו על ידי אנשי היג'מאעה אל-אסלאמיה, נתפס סאדאת כגיבור המלחמה והשלום. באסילי סבור כי רצח סאדאת היה גם חיסול הסיכוי האחרון לתחייה ולהתחדשות במצרים. באסילי מונה את הישגיו של סאדאת בתקופתו ומנגידם להתחזקות הדתית ולעליית הכוחות הפונדמנטליסטיים, כחומר למחשבה בין מה שהיה לבין מה שעלול להתרחש.

נג'דה פתחי צפוח, 'אל-ח'אתון – גב' בַּל בעיראק', 16—17 בינואר 2006.

מאמר בשני חלקים המבוסס על הרצאה של המחבר, דיפלומט עיראקי ותיק ובכיר, שנישאה בלונדון. גרטרוד בל, 'האישה שהצליחה להכניע את המדבר', הייתה אחת מהנשים הבודדות שהצליחו לחדור אל החברה הפטריארכאלית בראשית המאה שעברה. היא זכתה להערכתם של אנשי דת שיעים וסונים ושל ראשי שבטים ערבים וכורדים ושיחקה תפקיד מרכזי במערכת הפוליטית של עיראק בזמן המנדט הבריטי ואחריו. המחבר מעסיק עצמו בשאלה האם הייתה אל-ח'אתון ידידתה של עיראק באמת ובתמים.

פוליטיקה פלסטינית

ד"ר פאיז רשיד, 'השוואה בין שתי התנגדויות מזוינות: הפלסטינית והלבנונית', 11—12 בדצמבר 2006.

רשיד, חוקר פלסטיני היושב בירדן, משווה בין הישגיו של ארגון חזבאללה במאבק עם ישראל החל בשנת 2000 לבין כשלונותיה של תנועת חמאס, הותיקה יותר מחזבאללה, במאבק המזוין נגד ישראל, ויורד לשורשי ההבדל בין שתי תנועות האופוזיציה הללו. במחקר ביקורתי במוצהר, המתעכב על נקודות התורפה של ההתנגדות הפלסטינית מן הבחינה הפוליטית, הדתית ועוד, טוען המחבר בין השאר כי אחת הטעויות הקשות שנעשו בזירה הפלסטינית היא דחיקתו של אש"ף, כארגון הגג המייצג את העם הפלסטיני על כל פלגיו, בידי הרשות הלאומית הפלסטינית. רשיד סבור כי אחת מדרכי ההתמודדות עם המבוי הסתום הפלסטיני תהיה החייאת תפקידו של אש"ף.

ד"ר פאיז רשיד, 'אש"ף: כינונו, מבנהו והשינויים בתוכניתו הפוליטית', 3—6 ביוני 2006.

תמליל הרצאתו של ד"ר פאיז רשיד, אותה נשא בדמשק תחת הכותרת: 'אש"ף: ההווה, והעתיד'. רשיד מחשיב את כינוס המועצה הלאומית הפלסטינית הראשונה ואת הכרזתה על הקמת אש"ף כשלב מעבר היסטורי ביחס לפלסטינים. לדידו, 'האמנה הלאומית הפלסטינית

התמזגה בצורה מושלמת עם חזון פתרון [הבעיה הפלסטינית] בקרב כל שכבות העם הפלסטיני.

אברהים דרויש, 'הדו"ח האסטרטגי הפלסטיני לשנת 2005', 9 ביוני 2006.

הדו"ח האסטרטגי הפלסטיני יוצא לאור מדי שנה על ידי 'מרכז אל-זיתוניה' בבירות שבראשו עומד ד"ר מחסן מחמד צאלח. הדו"ח לשנת 2005 חובר על ידי ד"ר צאלח וד"ר בשיר מוסא נאפע. דרויש מציג תמצית של הדו"ח המקיף, העוסק בכל המרכיבים הקשורים לסוגיה הפלסטינית בשנת 2005: השיח הפלסטיני הפנימי, ניתוח כלכלי של הרשות הפלסטינית, מצב רשויות החינוך והמוסדות האזרחיים ועוד. מבחינה פוליטית שולחים חוקרי המרכז את ידם בניית מערכת הקשרים הפלסטינית עם המדינות הערביות והאסלאמיות, בניית מערכת היחסים מול ישראל, פעולות ההתנגדות הפלסטינית, ובאפשרויות השונות להגיע להסדר.

אחמד יוסף, 'מדיניות "הרגו את יוסף או השליכוהו אי שם בארץ"', 18 בדצמבר 2005. ד"ר אחמד יוסף, יועצו המדיני של ראש הממשלה הפלסטיני אסמאעיל הניה, ברשימה אפולוגטית שנכתבה ימים ספורים לאחר הודעת אבו מאזן על כוונתו להקדים את הבחירות. יוסף מבקש להסביר את הסיבות לעלייתה של חמאס וכוונתיה הטובות להתמודד עם השחיתות והכאוס הבטחוני ברשות הפלסטינית, אשר נכשלו לנוכח הקונספירציה הבין לאומית נגדה, העמדה הערבית האדישה לה, ובעיקר ההסתה הפנים-פלסטינית נגדה בכל המישורים.

מדינות ערב: מלחמת האזרחים בעיראק; פוליטיקה וחברה בתימן

פאז'ל אל-רביעי, 'הברוטאליות שלנו בעיראק: האמת אודות יחידות המוות', 11 בספטמבר 2006.

המאמר מנסה לשפוך אור על 'יחידות המוות' העושות ברחובותיה ובעריה של עיראק כבשלהן. הכותב, חוקר עיראקי, טוען שהיחידות הללו הן למעשה הדרך של ארצות הברית לנקוט אכזריות בלתי ישירה תוך כדי שמירה על ניקיון כפיים. לפי המאמר היחידות מונות בין 17,000 ל-20,000 לוחמים מאומנים שמרביתם שיעים או כורדים. הן נתונות לשליטתם של משרד ההגנה ומשרד הפנים ואחראיות בין השאר על הרושם המטעה בנוגע להתרחשותה של מלחמת אזרחים עדתית.

ד"ר פואד אל-צאלחי, 'האתגרים החברתיים העומדים בפני תימן בעשור הקרוב', 25—26 באוקטובר 2006.

אל-צאלחי, סוציולוג פוליטי מאוניברסיטת אל-צנעא, דן בהשפעות החדירה הקפיטליסטית לתימן ובצורך ביצירת תוכנית שתעסוק בארגון פריסת האוכלוסין תוך כדי התמודדות עם המבנה המסורתי של החברה. אל-צאלחי מנסה לבדוק את המצב החברתי בתימן במבט פנורמי, וסבור כי הבחירות האחרונות במדינה לא היו רק כלי תעמולתי בידי השלטונות אלא התמקדו גם בזכויותם הפוליטיות והחוקתיות של אזרחי תימן.

[חזרה לתוכן העניינים](#)

קולנוע

סקירת הסרט 'עמארת יַעֲקוֹבִיאַן'

שריאל בירנבוים

שם הסרט : עמארת יעקוביאן (2006)

במאי : מרואן חאמד

שחקנים : עאדל אמאם, נור אל-שריף, יסרא, אחמד ראטב ועוד

הסרט 'עמארת יַעֲקוֹבִיאַן' מבוסס על רומן מאת עלאא' אל-אסואני, המספר על דייריו של בניין אמיתי הנמצא ברחוב טלעת חרב בקהיר הקרוי על שם יעקוביאן, הארמני העשיר שבנה אותו. הספר הפך לרב-מכר אדיר עם פרסומו בשנת 2002, הופץ בכל פינה במצרים, והציב את אל-אסואני כממשיכו של נגיב מחפוז בתפקיד אמן הסיפורת המצרית, שכתבו מציגים את 'רוח התקופה' במצרים. המחבר כתב את ספרו באופן שהפך מקובל ברומן הערבי: כתיבה על בניין ותושביו ודרך כך תיאור תמורות במצב המדינה (קדם לו בכך הרומן הלבנוני 'בניין מאתילד' מאת חסן דאוד). לטובת הסרט – ההפקה היקרה בתולדות הקולנוע הערבי – קובצו מיטב שחקני הקולנוע המצרי, והוא זוכה להצלחה מוחץ לגבולות העולם הערבי: מוצג בבתי קולנוע בפריס ומועמד לפרס האוסקר האמריקאי.

עצם מצבו של בניין יעקוביאן מסמל את הדרדרותה של מצרים. הבניין תוכנן כמגורים לאוכלוסיה אמידה בימים שקהיר הייתה כרך אירופי נאה, ועל הגג נבנו כמה צריפונים לטובת המשרתים. עם השנים, יחידות הדיור בגג קבלו קיום עצמאי משל עצמן ומצטופפים בהן עניים שהיגרו לקהיר בהמוניהם. דיירי הבניין שיתוארו להלן מרכיבים פסיפס חברתי מגוון, מיקרוקוסמוס של החברה המצרית דהיום.

טה אל-שאד'לי הוא בנו של השוער בבניין העושה חיל בלימודיו וחולם להתקבל לתפקיד קצין משטרה, למורת רוחם של השכנים הרוצים שבן השוער יישאר במעמד נמוך. טה אינו מתקבל למכללה המשטרתית לאחר שועדת הקבלה מגלה שאביו הוא בסך הכל שוער של בניין. חברתו של טה, בַּתִּינָה, מתחילה לעבוד כדי לפרנס את אמה האלמנה ואת אחיה הקטנים. לאחר ששיננו באזניה מגיל צעיר את נורמות הצניעות, היא מגלה לתדהמתה את הנורמה הרווחת בכל מקומות העבודה: המעסיק מנצל מינית את העובדות הצעירות, הצריכות לסבול את ההטרדות (אך להישאר בתולות) תמורת תשלום משפיל של עשר לירות. כאשר היא עוזבת מקום עבודה בשל כך היא נזופת על ידי אמה, שאומרת לה 'להסתדר' עם המעסיקים בעלי הידיים הארוכות.

טה מתחיל ללמוד באוניברסיטה, ולנוכח אכזבתו מכך שנדחה בידי האליטה המצרית הוא מתקרב לאסלאם פונדמנטליסטי. התפתחות זו גורמת לבתינה, הממורמרת על הצביעות שהיא מגלה בתוך ערכי המסורת, לסיים את הקשר ביניהם. טה נעצר כאשר הוביל הפגנה נגד המשטר. על פי הספר, ההפגנה הייתה על רקע מעורבות מצרים במלחמת המפרץ של 1991 (במסגרת עמנום

המסרים האנטי-ממסדיים בעיבוד הקולנועי, הרקע היחיד בסרט הוא שריפת דגלי ישראל).
במעצרו הוא עובר עינויים ואונס, אך לא מסגיר את השיח' שלו.

על פי הרומן, לאחר שחרורו אומר טה לשיח' שאילו היה נופל לידי היהודים לא היו מתעללים בו כך. בסרט, לעומת זאת, הוא אומר ש'כופרים לא היו עושים לו כך'. כמו בסרט הקודם בו כיכב עאדל אַמאם, 'אל-ספאָכה פי אל-עמאָכה' (2005), היוצרים מעדיפים להשאיר מחוץ לסרט הן אנטישמיות הן התבטאויות חיוביות כלפי היהודים; מן הסתם הדבר מסייע למנוע אנטגוניזם משני הצדדים, ובכך למקסם את הצלחת הסרט. בשל רצונו העז לנקום, טה מצטרף למחנה אימונים של הפונדמנטליסטים בלב המדבר, ושם גם מחתנים אותו עם אלמנתו של 'שהיד'. סופו שהוא יוצא לפעולה, הורג את הקצין שעינה אותו, וגם מוצא את מותו שלו.

דמות נוספת בבניין היא עשיר בשם חאג' עזאם, המעוניין להיבחר לפרלמנט ולשם כך מתבקש לשלם מיליון לירות. הכסף מועבר לידי ה'מאכער' הראשי של הפרלמנט, אדם בשם כמאל אל-פולי, שהקפיד להימנות על האידאולוגיה הנכונה לאורך כל הקריירה העשירה שלו. הבחירות, כרגיל, מזויפות; השוחד יענה את הכל במצרים, מקבלה למכללה משטרית ועד לכניסה לפרלמנט ולעסקאות ענק. אולם בשל רגישות העניין, מערכת הבחירות הסוערת והמזויפת איננה עניין מרכזי ומודגש בסרט, בניגוד לרומן.

גם עזאם וגם אל-פולי שייכים לאריסטוקרטיה החדשה של מצרים – שניהם מצחצחי נעליים שעלו לגדולה ולעושר. הספר מציג אותם כבני אשפתות מחוספסים וחסרי תרבות שמנהלים את מצרים המושחתת כיום; עזאם נושא לאשה אלמנה ענייה, ועל פי תנאי הנישואין אסור לה לראות את בנה כלל. כמו כן מותנה שהנישואין יישארו בסוד, ובעיקר בלי ילדים. כאשר היא נכנסת להריון, עזאם שוכר בריונים שיחטפו אותה לבית חולים, שם תעבור הפלה נגד רצונה. עזאם מקבל זכיון ליבוא מכוניות יפניות, ועל פי הרומן מחוייב לשלם רבע מהרווחים ל'איש הגדול' המסתורי הגר באחוזות ענק ושולט בכל העסקאות הגדולות במצרים. כאן הסרט שונה מהותית מהספר: 'האיש הגדול' הושמט, ותחת זאת עזאם נעצר במשרדו על ידי משטרת הסמים.

למרות שבהפקת הסרט אין איום מידי על המשטר, שכן הספר על מסריו החתרניים הפך לרב-מכר והציבור המשכיל במצרים כבר נחשף אליו, הרי שבעצם הצגת השחיתות הפושה במצרים יש הישג. עזאם איננו אלא המייצג של כל הרע במצרים בת זמננו – אדיקות דתית מתחסדת, שמתחתיה לא נמצאים אלא רדיפת בצע וניצול. היוצרים מלהקים לתפקיד עזאם דווקא את השחקן נור אל-שריף, בעל הפרסונה הקולנועית ההומניסטית, וכך נאלצים הצופים להישיר מבט אל המציאות הלא-מלבבת.

שחקן הקולנוע הבולט ביותר בעולם הערבי, עאדל אמאם, מגלם את דמותו של אחד הדיירים הותיקים בבניין, זַפִּי אל-דסוקי, המייצג את האריסטוקרטיה הישנה שירדה מגדולתה. דסוקי מבטא ברומן שלילה מוחלטת למשטר שעלה במהפכת 1952 ושולט במצרים עד היום, שאפשר לאנשי אשפתות מסוגם של עזאם ואל-פולי לעלות לגדולה ולשלוט במצרים. לטעמו, עבד-אלנאצר הוא השליט הגרוע ביותר בתולדות מצרים, 'ראש כנופיית השודדים' שדרדר את המדינה. מסר זה של געגועים למשטר המלוכני, ובמשתמע שלילת המשטר הנוכחי, הוא חתרני, אך ניתן למצאו בקרב זקני מצרים (בדעה זו החזיק גם נהג מוניית מבוגר, מותיקי מלחמת 1948, איתו

נסעתי בקהיר). בסרט, לעומת זאת, מסר זה מעומעם, שכן שיקולים מסחריים מונעים מהיוצרים להרגיז את קהל הצופים יתר על המידה. מעבר לכך קיימת בעייה של מגבלות המדיום הקולנועי בהצגת העבר, שהרי בספר הכותב יכול לעבור בכל עמוד לדיון בארועים שקרו בעבר, אך מעברים תכופים כאלה בסרט הם בעייתיים מבחינה קולנועית ועלולים לבלבל את הצופה.

דָּלַת, אחותו המרירה של דסוקי, זורקת אותו מדירתם המשותפת ומשתלטת על הדירה. הוא מסרב לעצה לשכור בריונים שיפרצו לבית וייטלו את החזקה מאחותו; כאדם שהניף את דגל הכניעה כבר משנת 1952, השלים עם חורבנו של עולמו הישן והסתגר בעולמו הפרטי, לא נותר בו עוד כוח להפגין אקטיביזם. מאותה סיבה הוא בחר שלא להינשא ולא להביא ילדים לעולם, דבר שעלול היה לחייב אותו לצאת מעולמו הסגור. אלא שבת'ינה הופכת לעוזרת בית; לראשונה בחייה היא מוצאת גבר הגון שמתעניין ברגשותיה ולא רואה בה כלי למימוש צרכיו, ומתאהבת בו. בחשבון אחרון מצאו בת'ינה וטה, שני בני הזוג שנפרדו, זוגיות שוויונית ומאושרת בנסיבות מאוד מוזרות ולא צפויות בעבורם. אלא שטה, כאמור, נהרג זמן לא רב לאחר נישואיו, ובשל גילו המבוגר של דסוקי נראה שגם הזוגיות של בת'ינה לא תימשך שנים רבות.

עאדל אמאם העניק ראיון מקיף לערוץ הלוויני 'רוטאנה סינמה', ונראה כי הוא מזדהה עם היבטים מסויימים בדמותו של דסוקי. ממרום מעמדו וגילו הסביר אמאם לדור הצעיר כי יש להחזיר כמה דברים לאחור ולהוציא את המטיפים הדתיים, הדת הפוליטית והטרור מהחיים הציבוריים והפוליטיים במצרים. בכך הוא מתחבר לדמותו של דסוקי באחת הסצנות המרגשות בסרט, שבשכרותו זועק ברחוב את זכרונותיו ממצרים הישנה: אני הדייר הותיק ביותר בבניין הזה! אז החנויות היו מפוארות! הרחובות היו נקיים, כל יום שטפו אותם! והאנשים היו מחונכים! עמארת יעקוביאן מספר גם על הסצנה ההומוסקסואלית במצרים. ההומוסקסואלים הנשיים והפאסיבים נקראים 'קודיאנה' והאקטיביים והמחוספסים נקראים 'בורגול' (גם הסופר לא יודע את מקור הכינויים), וכולם נאלצים לחיות את חייהם בצל בוז חברתי ולרפד את המשטרה בשוחד כדי שלא תתנכל להם. האתם, למשל, הוא עורך עיתון בצרפתית שנולד לאב מצרי חילוני, פרופסור למשפטים, ולאשתו הצרפתייה. להוריו של האתם מעולם לא היה זמן עבורו ואת ילדותו הוא בילה עם המשרתים, שאחד מהם עשה בו מעשי סדום. האתם הפך להיות 'קודיאנה', שבלילות מנסה לצוד למיטתו בחורים גסים ומחוספסים. אחד מהם הוא עבד-רַבֵּה, כפרי נבער ממצרים עילית; האתם לוקח אותו תחת חסותו, מביא אותו ואת אשתו לקהיר ודואג להם לפרנסה ולמגורים. כאשר בנו הפעוט של עבד-רבה מת ממחלה אביו רואה בכך עונש שמימי, ומנתק את קשריו עם האתם. על פי הרומן, האתם מסרב להשלים עם הפרידה מאהובו, מחזר אחריו בפיתויים ואיומים וסופו שנרצח על ידי עבד-רבה, אחוז החרדות, הזעם והבלבול. בסרט, לעומת זאת, מאהב צעיר אחר שודד את האתם ורוצח אותו.

למרות הסיפורים הקשים, שרק את חלקם גוללנו, הסרט מסתיים בתמונה אופטימית – טקס כלולותיהם של זכי ובת'ינה, הנערך במעין 'מיקרו קוסמוס' אירופי, בניחוח צרפתי: הדור הצעיר של מצרים, שאותו מסמלת בת'ינה, שב ומגלה את המורשת האירופית-ליברלית שנזנחה בסערות המהפכה הנאצרית והטרור האסלאמי.

חזרה לתוכן העניינים

כנסים

'נג'יב מחפוט': האדם והיוצר' – יום עיון במכללת אורנים, 9 בנובמבר 2006

שלומית גרשון-קניאל*

ביום חמישי, יח חשון התשס"ז, 9 בנובמבר 2006, ערך החוג לערבית במכללת 'אורנים' יום עיון שהוקדש לנגיב מחפוט. מחפוט, הסופר הערבי הראשון שזכה בפרס נובל לספרות (1988) ואשר הלך לעולמו ב-30 באוגוסט 2006, היה דמות נערצת ובעלת מעמד מיוחד במצרים, בעולם הערבי ובקרב חובבי הספרות בעולם. הוא נחשב בעיני הציבור הרחב כאיש שלום בעל עקרונות מוסריים וחברתיים שדגל בחופש העיתונות, בטיפול ערכים חינוכיים ובסובלנות בין הדתות.

יום העיון נחלק לשני מושבים בהם נטלו חלק משתתפים רבים, אשר הציגו את ההיבטים השונים של הסופר – דמותו, אישיותו, פועלו, השפעתו בחברה הערבית וכן מעמדו בתוכניות הלימודים בבתי-הספר העבריים, הערביים והדרוזים.

ד"ר יעל פויס, הרכזת האקדמית של מכללת אורנים, פתחה את האירוע תוך ציון חשיבות יום העיון. אחריה בירכה ד"ר הדס הירש, ראש החוג לערבית במכללת אורנים, אשר הדגישה את חשיבות דמותו של מחפוט כאדם, את מכלול יצירתו הענפה ואת השפעתה.

המושב הראשון, שנשא את השם 'עולמו הספרותי של מחפוט', נפתח בדבריו של ד"ר בסיליוס בוארדי מן החוג לערבית במכללה, שהביא ציטוט מאמרתו של מחפוט, 'מה יפה שהאדם שיכור ולא מייך, כדימוי לתחושת היופי, הקסם והעוצמה שחש מי שקורא את יצירותיו של מחפוט. לאחר מכן דן יו"ר המושב ד"ר חביב בולוס מן החוג לערבית במכללה בעולמו הספרותי של מחפוט ובהומניזם שלו, שאותם בחן דרך סקירת הביוגרפיה שלו, יצירותיו החשובות ומגוון הנושאים שבהם דן בכתבתו: הרומנים ההיסטוריים שעסקו בתקופת הפרעונים; הרומנים הריאליסטיים שעסקו בתיאור החברה המצרית ותחלואיה בתקופתו שלו, תוך התמקדות בקהיר; וכן נושאים פילוסופיים שונים הדנים בין היתר באדם, בקשר שבין דת למדע ומודרנה וכן דברי הביקורת שכתב כלפי המשטר במצרים. בולוס סיים את דבריו בהדגישו את המעמד הנכבד לו זכו יצירותיו של מחפוט בעולם הערבי ובעולם כולו.

ד"ר יאסין פֶּתְאֵנָה ממכללת 'אל-קאסמי' הקדיש את הרצאתו לשינוי שחל בכתבתו של מחפוט לאחר 'הטרילוגיה הקהירית'. שלושת חלקיה, הנקראים בעברית 'בית בקהיר', 'כמאלי' ו'דור שלישי', עוסקים בתקופה המשתרעת מפרוץ מהפכת 1919 עד מלחמת העולם השנייה ועוקבים בפירוט רב, בהתאמה, אחר קורות חייהם של שלושה דורות במשפחה מן המעמד הבינוני-נמוך בקהיר. כתאנה ציין כי מחפוט בחן את התפתחות החברה המצרית, מנהגיה והאידיאולוגיות שאימצה במהלך התקופה שבין שתי מלחמות העולם, תוך סקירת האירועים ההיסטוריים והפוליטיים ויחסי הגומלין ביניהם ובין גורלן של הדמויות השונות. הוא הדגיש

* שלומית גרשון-קניאל (dange85@013.net) מלמדת בחוג לערבית במכללת אורנים.

שכאמן מחפוז לא הסתפק בתיאור המציאות ההיסטורית בלבד אלא השכיל לבנות דמויות משכנעות ובשלות מבחינה אמנותית. המרצה הזכיר את טענתו של פרופ' ששון סומך על פיה קיים דמיון רב בין הדמויות בטרילוגיה לבין הדמויות ביצירותיו הקודמות של מחפוז, והמחיש דברים אלה במספר דוגמאות, ביניהן דמותו של יאסין, שהיא פיתוח ושכלול דמותו של מחגיוב עבד אל-דאים ב'קהיר החדשה', או דמויותיהן של מרים וזנובה, אשר ניתן למצוא להן הדים בדמויות קודמות כמו אחסאן ב'קהיר החדשה', נפיסה ב'התחלה וסוף' וחמידה ב'סמטה בקהיר'.

בְּתֵאנָה התייחס בדבריו, בין היתר, לשינויים שחלו בסגנונו הספרותי של מחפוז וברומן הערבי באופן כללי, וטען כי הם נובעים מכך שהרומן המסורתי לא הצליח להדביק את צרכי התקופה המשתנים ולא יכול היה למלא תפקידו כבעבר, נוכח תהליכי השינוי המואצים והתנאים הפוליטיים והחברתיים החדשים שנוצרו. לדבריו, החברה המצרית תחת שלטון או השפעת האימפריאליזם הבריטי (עד שנת 1952) התאפיינה בתחושת סולידריות ואחדות מטרה נגד האויב החיצוני, אך לאחר קבלת העצמאות המלאה נבעו בה סדקים עמוקים והתחולל פיצול פנימי בקרבה. שינויים אלה מצאו את ביטויים גם בכתיבתו של מחפוז, כאשר המספר היודע כלי ובעל הראיה הרחבה, המתאר את המציאות החיצונית בקול בוטח ומוביל את הקורא לערכים ה'נכונים', פינה את מקומו לקולו של הפרט המנוכר; היחסים הסיבתיים-האובייקטיביים התחלפו ביחסים בלתי ודאיים; והאירועים החיצוניים נזנחו בהדרגה לטובת חקר נבכי הנפש. כתאנה הסביר כי מחפוז התרחק מהצגת המציאות החיצונית והתמקד בספריו המאוחרים במשמעויות סמליות הקשורות, בין היתר, לתפיסתו שלו את המציאות. מחפוז, שהיה מעורה בתרבות המערב, הושפע מהשינויים שהתרחשו בכתיבה הספרותית העולמית, וניתן למצוא ביצירותיו המאוחרות הדים לשיטות הכתיבה האמנותית של גדולי המחדשים במערב, ובראשן טכניקת 'זרם התודעה'.

לאחר מכן נשאו דברים שני המפקחים במשרד החינוך, ד"ר שלמה אלון ומר סלמאן פראג', אשר סיפרו על מקומו של מחפוז בתוכניות הלימודים בבתי-הספר העבריים, הערביים והדרוזים. אלון התייחס גם להיותה של השפה הערבית שפת בחירה בבתי-הספר העבריים ולא שפת חובה, ובמהלך דבריו קרא קטע מסיפורו של מחפוז גִ'יַת אל-אֶטְפָּאל (גן העדן של הילדים) המופיע בספרי הלימוד, ובו מתנהל דו-שיח בין ילדה מצרית-מוסלמית לאביה בעניין חברתה שהינה מצרית-קופטית; הקורא מתרשם שבדו-שיח זה באה לידי ביטוי גישתו הפתוחה והסובלנית של מחפוז לגבי היחסים בין בני הדת המוסלמית לבני הדת הנוצרית, ואלון הציע לשלב טקסט מעין זה כדרך לדיון בנושאים חינוכיים מורכבים כמו התנהגות אנושית מוסרית, יחס בין בני אדם, פתיחות כלפי דתות ואמונות שונות וכו'.

האמן עצאם קאדרי סיים את המושב הראשון בקטע מוסיקלי שהקדיש למחפוז. שמו של הקטע 'הנהר הנצחי' (המתייחס לנהר הנילוס) וחיבר אותו הזמר והמלחין המצרי הנודע מחמד עבד אל-והאב.

במושב השני, שכותרתו 'אשלייה ומציאות', ניתח ד"ר נביה אל-קאסם מן המכללה האקדמית הערבית לחינוך בחיפה את הרומן ההיסטורי של מחפוז על היבטיו השונים, תוך הבלטת התמקדותו של מחפוז באדם, בחברה המצרית ובתחלואיה ובשאיפה לצדק חברתי. הדובר ציין שני אירועים מרכזיים בחיי מחפוז – הצטרפותו בגיל 15 למפלגת 'אל-ופד' במצרים

והתוודעותו לדמותו של סעד זעילול, ממייסדי המפלגה, ולעשייתו הפוליטית. אל-קאסם הדגיש כי תפיסת עולמו של מחפוז נותרה יציבה ולא ניכרו בה שינויים לאורך השנים. לדבריו, מחפוז, כצ'ארלס דיקנס, נהג כאיש רוח שהשכיל לשלב בכתיבתו ביקורת סמויה על הקיפוח בחברה ועל תחלואי השלטון וזאת מבלי להזכירן מפורשות. לטענת אל-קאסם, לא היה זה מתפקידו של מחפוז, כסופר, לצאת בקריאה פוליטית גלויה נגד השלטון.

אחריו דן העיתונאי והסופר מר סאלם ג'בראן בדמותו של מחפוז איש הרוח והסופר. כתלמידו של הסופר המצרי-קופטי סלאמה מוסא, וכליברל, דמוקרטי ושוחר שלום, מחפוז דגל בפלורליזם רעיוני ותרבותי, בחופש העיתונות ובשחרורה מכל תלות שלטונית או אחרת. ג'בראן הדגיש כיצד באים עקרונות אלה לידי ביטוי בכתיבתו ובעשייתו של מחפוז והדגיש שדברים שסלאמה מוסא אמר וכתב באופן ישיר הופיעו ברמיזה ובעקיפין בספריו של מחפוז.

את יום העיון חתם הסופר סמי מיכאל, אשר סיפר בנימה אישית, שריגשה את הקהל, על היכרותו הקרובה עם מחפוז ועל המפגשים השונים שקיים עמו בקהיר. מיכאל תאר את תכונת הדייקנות שאפיינה את מחפוז, את העירנות שהפגין ביחס לסביבתו את בקיאותו הרבה במתרחש. כן שיתף מיכאל את הקהל בחוויותיו מעבודת התרגום שלו, שארכה כשמונה שנים, לטרילוגיה של מחפוז. גם מיכאל, כאחרים, הבליט את תכונות הצניעות והביישנות שכה אפיינו את מחפוז ואת אנושיותו וקריאתו לכל לקבל את האחר ולהתייחס באופן שוויוני לכל אדם. הוא גם הדגיש את היותו של מחפוז איש שלום, אשר סירב להצטרף למקהלה המלבה את השנאה בין הערבים לישראל וסירב להיות חלק מתרבות המלחמה. את דבריו סיים מיכאל במילים אישיות: 'כאשר נודע לי על מותו של נגיב מחפוז חשתי שאיבדתי אח, בדיוק כפי שחשתי עם מותו של אמיל חביבי.'

חזרה לתוכן העניינים

מקדם

במדור זה אנו מפרסמים ככתבו חומר שיש בו עניין אינטלקטואלי לזמננו ואשר התפרסם בכרכי העבר של כתב העת הותיק של החברה המזרחית, 'המזרח החדש', שנוסד בשנת 1949. הפעם בחרנו להביא את רשימתו של יעקב יהושע המנוח, מראשוני הערביסטים והמזרחנים בישראל, אשר התפרסמה בעמ' 218—222 בחוברת 3 של כרך יט של 'המזרח החדש' (תשכט, 1969). הרשימה מובאת להלן ככתבה וכלשונה.

תל אביב בראי העיתונות הערבית

בחמש השנים הראשונות להווסדה (1909—1914)*

יעקב יהושע

עם פרוץ מהפכת התורכים הצעירים ביולי 1908, החלה להתפתח העיתונות הערבית בארץ, בעריה הראשיות: ירושלים, יפו וחיפה. נדמה היה כאילו ציפו מושכי העט הערביים בארץ, אשר נזונו מהעיתונות הערבית שגונבה מהארצות השכנות לארץ, לשעה זו, כדי להעלות על הנייר את הבעיות אשר הטרידו אותם: העזובה בשלטון ובעיריות, שלטון האלמנט היווני בעדה היוונית-האורתודוקסית, וההזנחה בהנהלת ההקדשות המוסלמים בארץ.

עיתונות זו נלחמה בעיקר בעלייה היהודית ובהתישבות החדשה. אל-כּרמל החיפאי נלחם בהתישבות בגליל ו-פּלֶסְטִין היפואי התקיף את המושבות שקמו בשפלת יהודה. ואכן הצליחה עתונות צעירה זו, כבר בשנים הראשונות להופעתה, לגייס חלק גדול מדעת הקהל הערבית בארצות השכנות לגלות עניין בתנועה הציונית.

מראשית דרכה של עיתונות זו השתדלה להוכיח לממשלה התורכית כי התנועה הציונית נתמכת על ידי מוסדות זרים ושואפת לחתור תחת אשיותיה של הממשלה התורכית. העיתונות הערבית תפסה את הציונות במשמעותה הרדיקלית ביותר, ונמצאו כמה סופרים ערבים אשר חזו את הקמת המדינה היהודית, כתוצאה מהתהליך שהתרחש לנגד עיניהם.

עובדה היא כי 'בעלי החזון' הללו, ראו את 'המדינה היהודית' בזעיר אנפין, שהתפתחה באותן שנים בין דיראן (רחובות), עיון קארה (ראשון לציון), מלבס (פתח תקוה), כשבמרכזה של מדינה צעירה זו עמדה המְסַתְעֶמְרָה (המושבה), החי (השכונה) או כפי שגם קראו לה בַּלְדִיַת (עירית) תל אביב.

לא בגליל, לא בירושלים ואף לא בחיפה, ראו את המדינה. אלא דווקא כאן, בשפלה. במושבותיה ראו את השומרים היהודים, שהיו מצוידים ב'מארטינים' וב'מאוזורים', כשהם דוהרים על סוסיהם בלבושם הבדוי; לנגד עיניהם ניכרו ונתגלו האירגון העצמי וועדי המושבות, בתי משפט השלום העבריים, קנאות הנוער לשפה העברית ו'הגמנסיה העברית הישראלית',

* עם יובל הששים ליסוד תל אביב.

שלפעמים קראו לה גם 'בית הספר העותמאני', אשר שימשה באותן השנים מרכז רוחני ותרבותי לא רק לישוב העברי הקטן הארץ, אלא גם פינת תרבות מערבית לקיבוץ האירופי שהיה ביפו, מקום מפגש לפקידים התורכים הבכירים, שבילו לפעמים את מוצאי השבתות בנשפים, קונצרטים וכיוצא בזה.

בתקופת הווסדה של תל אביב סבלה יפו ממינהל קלוקל ומקיפאון כלכלי. אולם קשייה אלה היו כאין וכאפס לעומת המצוקה שנגרמה בעקבות הביטחון הציבורי הלקוי, השוד, הגניבות ומעשי הרצח. בני העיר הפכו לכלי משחק בידי שומרי הפרדסים המרוקנים והאפגאנים שעשו בפרדסים הנתונים לשמירתם כבתוך שלהם, ופגעו במקור מחייתה העיקרי של העיר.¹ כאשר מצב כזה שרר ביפו, החלה צמיחתה של תל אביב.

אף עיר מערי הארץ לא 'חזתה מבשרה' את התמורות שהתחוללו בקרב הישוב היהודי בארץ כשם שחזתה בכך יפו הערבית. כאן עברו העולים היהודים שבאו לארץ, וספניה הורידו אותם מהאניות; ערבי יפו היו הראשונים 'שגמגמו' עברית, וראשוני המתרגמים מעברית לערבית בעיתונות הערבית היו מבני יפו. הם ראו את השכונה העברית המוקמת בקרבתם והיא שונה בדמותה ובחיייה התרבותיים המערביים משאר השכונות היהודיות החדשות אשר הוקמו בירושלים ובשאר ערי הארץ. הם ראו טיפוסים חדשים של יהודים, אשר לא היו רגילים לראותם לפני כן. הם לא יכלו להאמין כי יהודים חדשים אלו דומים הם בהשקפותיהם ובהליכותיהם ליהודי יפו, 'בני המקום' (הנְטִינִין) שבשכנותם גרו עשרות בשנים, ואם נלחמה העתונות הערבית בציונות הרי נלחמה לדעתה בגוף זר, ואילו ליהודי הארץ היא רחשה לטענתה אהדה וכבוד. וטענה זו היא שעמדה לבעלי פֶּלְסְטִין, במשפט שהגישה התביעה הכללית נגדם באפריל, 1914, בגלל כמה משפטים חריפים שכתב העיתון נגד העם היהודי. העיתונות הערבית קיוותה כי היהודים המקומיים יתנכרו ליהודים החדשים הללו ולא יתמזגו אתם שכן שונים הם מהם בכל דרכי חייהם ומהלך מחשבותיהם, אבל העיתונות הערבית הופתעה לראות כי דווקא יהודי הארץ יצאו חוצץ כדי להגן על העולים היהודים והשיבו מלחמה שעה.

העיתונות הערבית תקפה את הפְּנִדְוִין (אנרכיסטים, רוולוציונרים) הרוסים שבאו לכבוש את הארץ מידי תורכיה, והאשימה אותם בהכרזת חרם על יהודים, אשר שכרו דירות וקרקעות מהערבים, כיוון שאינם רוצים בערבים כשכנים בבתיהם, ובהחרמת העיתון פֶּלְסְטִין. לנוכח מדיניות זו, שואל העתון פֶּלְסְטִין, אם הם אינם רוצים אותנו כשכנים בבתיהם, האם יסכימו לקבלנו כשותפים בממלכתם הציונית העתידה? אולם 'נחמתנו היא כי לא כל אחינו הישראלים [שם התואר המכובד יותר ליהודים בעת ההיא, בהשפעת התואר Israélite המקובל בצרפתית] דוגלים ברעיון הציוני, שכן האמין כי לא כל יהודי הוא ציוני.² העתון האשים את הציונים בהטלת אימה על היהודים בני הארץ, שהביאה להתבטלותם בפני הציונים, עד כדי כך שהציבור חדל להבחין בין ציונים וישראלים. העולים היהודים נוקטים בשיטה של לית דין ולית דיין וכי הכל שריר ומותר להם במדינה הזאת. שומרי המושבות, המצויידיים בנשק, מדכאים את הפלאחים

¹ ראה, למשל, פֶּלְסְטִין, 4.3.1912, 22.5.1912, 5.8.1912, 13.11.1913.
² פֶּלְסְטִין, 15.3.1914.

ומתאנים להם במקרים הפעוטים ביותר, וזאת כדי להצר צעדיהם, להגלותם מעל אדמתם, ולזכות באדמותיהם לעיני השלטונות.³

העיתונות הערבית האשימה את העולים החדשים בהקמת שכונות ושווקים מיוחדים וכיבוש 'מחסניהם וחנויותיהם של שוקי הערים'. יתר על כן, הם אילצו את בני עמם לקנות את כל צרכיהם אך ורק מסוחריהם ומבעלי המלאכה שלהם, ולא מזולתם. כתוצאה מכך לא זו בלבד שאין התושבים מרוויחים אלא נושאים לבדם בנטל יוקר החיים, השורר בארץ. כל רכישת קרקע עוררה רעש גדול בעיתונות, שהאשימה את הקונים הציונים בהעברת הקרקעות במשרדי האחוזת בירושלים במקום ביפו, כדי לא לעורר רעש ותשומת לב.

אף הסטודנטים הערבים מבני הארץ שלמדו בקושטא, וביחוד הסטודנט עארף אל-עארף, עקבו אחר המתרחש בארץ, והביעו את החשש כי לאט לאט ישתלטו הציונים על פלסטין יקרה לאימפריה העות'מאנית מה שאירע לה במלחמת הבלקנים וטריפולי.

הערבים ידעו גם על מציאותם של בתי משפט שלום עבריים בתל אביב ובמושבות, 'מוסדות משפטיים כאלה שיש בידם כל הצרכים הדרושים לשלטון, לרבות סמכות הוצאה לפועל, ואין הם נזקקים לבתי המשפט של הממשלה'. היהודי, אומר אדם שחתם בשם 'יִטְיִי בִּפְלֶסְטִין מיום 25.10.1913, מעדיף לקבל פסק דין מעוות מבית המשפט שלו, מאשר פסק דין צודק מבית משפט ממשלתי. זו היא אמת מרה שעלינו להודות בה. ועל שום מה נרמה את עצמנו ונעמיד פנים כאילו אותם בתי משפט אינם קיימים. אכן הבינה העתונות הערבית, כי הקמת בתי משפט עבריים ואי-תלותו של הישוב היהודי בבתי המשפט הממשלתיים הם אות וסימן למגמת העצמאות היהודית בארץ.

אין ספק כי 'המשרד הארצישראלי' [נציגותה של ההסתדרות הציונית בארץ באותם הימים] ועוד מוסדות יהודים שהיו בתקופה ההיא עקבו בחרדה אחר כל דברי העתונות הערבית, ומושכי העט' היהודים בשפה הערבית, שמספרם לא היה רב באותן השנים, פרסמו דברי הסבר בכמה מהעתונים הערביים שבארצות השכנות שעוד נהגו במידת הכנסת אורחים, ונתנו לסופרים יהודים אלו לטעון את טענותיהם. ויזכרו לטובה הסופרים ד"ר שמעון מויאל והעתונאי ד"ר נסים מלול ז"ל, הראשון בעיתונו צֶ'ת אל-עֶת'מַאנִי שהוציא לאור יחד עם אשתו הגב' אסתר מויאל, והאחר בעיתונו אס-סֶלַאם, שיצא לאור אף הוא ביפו, ובכתבותיו אשר פרסם בעתון המצרי אל-מֶקְטַס ששימש אז ככתבו בארץ.⁴

העיתונות הערבית לא הסתפקה בהבעת מחאותיה על הפעולה הציונית אלא אף ניסתה להניע את הממשלה העות'מאנית, המקומית והמרכזית, לבלמה. סכסוכים ותגרות בין ערבים ליהודים שימשו בד"כ הזדמנות נוחה להצגת תביעות כאלה.⁵ היא תבעה ממושלי מחוז ירושלים, שהתחלפו חדשים לבקרים, להקפיד על ביצוע הוראות 'הפתקה האדומה', שהפכה ללעג ולקלס,

³ פלסטין, 21.3.1914.

⁴ ראה מאמרי כותב שורות אלה: 'תעמולה נגד התקפות העתונות הערבית לפני מלחמת העולם הראשונה', מחברת, חוברת 4—6, מארס 1957; 'הסופרת אסתר מויאל ותקופתה', הד המזרח, חוברות יז, יח, יט—כ ו-כא; 'ד"ר שמעון מויאל והבעיה העברית היהודית', הד המזרח, כרך ג, חוברת כה.

⁵ על סכסוכים כאלה ראה, למשל, פלסטין, 18.2.1914, 21.2.1914.

ולמנוע מהיהודים לחזק מעמדם בארץ. השיח' סליימאן את-תאג'י אל-פארוקי מרמלה בלט במסע זה.⁶

אולם, המושלים העות'מאניים לא נטו לנקוט במדיניות אנטי-ציונית דרסטית ולדעת העתונות הפלסטינאית, נבע אי רצון זה מהשפעתו הרבה של אלברט ענתבי, בא כוחה של חברת 'כל ישראל חברים' (אליאנס) בארץ ישראל, על המושלים. לפיכך, החלו חוגים פלסטינאים שונים לפנות בתביעות כאלה אל הממשלה המרכזית. משרד התובע הכללי נדרש לשים קץ לפעילותם העצמאית של בתי משפט השלום העבריים.⁷ לאחר מכן ב-1 באפריל 1914, שלח חלק גדול של הנוער הערבי 'מקרב אחינו המוסלמים', אומר פֶּלְסְטִין הנוצרי, מברק ארוך אל הממשלה המרכזית באסתאנבול ובו מחה על כך כי הציונים כוננו בתל אביב ממשלה בתוך ממשלה וכי קבעו שני חדרי מעצר, אחד במשרדי העיריה ואחד בגימנסיה, כדי לעצור ערבים, כל אימת שפורצת תגרה בין יהודים לערבים. המברק מסתיים במלים הבאות: 'ואם הממשלה מגלה אוזלת יד ואיננה מייסרת ומחנכת את הציונים, הרי מחובתה להגיד גלויות, ולהכין מקומות מקלט למהגרים הערבים. מחובתה לגלות יד חזקה ולשים קץ להתנפלויות הללו ולזלזול שהם מזלזלים בשלטונה. רואים אנו בסבלנות כיצד עוברים המסחר והשירותים הציבוריים לאט לאט לידיהם, צעד אחר צעד, אולם היתכן כי נסבול גם את המכות והמאסרים ואובדן חופש הפרט?'

יש לציין שהיו גם גילויים אחרים בעיתונות הערבית. היו כמה עתונאים ערבים אשר השתמשו בהזדמנות זו של החרפת היחסים בין הציונים והערבים, והציעו את שירותם לעסקנים היהודים, תמורת דמי חתימה או תמיכה. שני העתונאים הללו היו איליא זכא, עורך אנ-נפיר, ובנדלי גראבי בעל אל-אֶחְ'יָאר, שהיו רגילים להסתובב במושבות היהודיות וברחובותיה של תל אביב, ורוכשים דמי חתימה מאלה אשר האמינו בתום לב כי הם עומדים בפרץ ולוחמים את מלחמתה של הציונות. עתונאים אלה ועתוניהם לא זכו לאהדה מצד העתונות הערבית הלאומית שהביטה עליהם כעל 'מכורים לציונות'.

למרות ההתקפות, היו לפעמים נשמעים גם דברי הוקרה ואהדה 'לאלה העמלים להחייאת העבר המפואר'⁸ ועל 'הציונים הרוצים לאחד את הישראלים, ולחפש להם מולדת באיזה מקום שהוא, וכי אין הם בוגדים בדגל התורכי'.

העתונות הערבית ראתה גם במתיישבים היהודים הללו דברים חיוביים. התערוכה החקלאית שהתקיימה בדיראן (רחובות) 'הרחוקה מרמלה מהלך שעה וחצי', באחד במאי, 1913, הועלתה על נס והמוצגים החקלאיים שהוצגו בה הוכיחו את התקדמותה והתפתחותה של המושבה. 'תוצרת חקלאית זו שלעומתה נחשבת התוצרת החקלאית של הפלח האומלל כאין וכאפס', עשתה רושם נאה על העיתונות הערבית, שהתפעלה גם מהתרגילים הצבאיים שערכו

⁶ פֶּלְסְטִין, 16.10.1913, 8.11.1913, 12.11.1913. סולימאן את-תאג'י אל-פארוקי הקים באותם ימים את אל-חֶזְב אל-וֹטְנִי אל-עֶתְ'מַאנִי ששמה לה כמטרה להגן על איי מפני הציונות. בתקופת המנדאט היה לאחד מעמודי התווך של חוגי האופוזיציה הנשאיבית ובשנת 1923 נבחר לנשיא אל-חֶזְב אל-וֹטְנִי אל-עֶרְבִי אל-פֶּלְסְטִינִי, מפלגתם של חוגים אלה בשנות העשרים. בראשית שנות ה-30 ייסד את העיתון היומי אל-ג'יאמעה אל-אֶסְלַאמִייה שהמשיך את המדיניות האופוזיציונית של מייסדו. כן בלט סולימאן את-תאג'י אל-פארוקי בתמיכתו במלך עבדאללה ובאוקטובר 1948 ישב בראש ועידת פליטים פלסטינאים שנתכנסה ברבת עמון ושהיתה שלב מכין לקראת כינוס 'ועידת ירחיו' בדצמבר אותה שנה (הערת העורך).

⁷ פֶּלְסְטִין, 22.10.1913.

⁸ אל-מונאדִי, 25.6.1912.

צעירי המושבה, תרגילים מרהיבי עין בלבושם הבדוי עד 'שהיית חושב אותם לפרשים בדויים'. מהגרים אלו הם גם בעלי אמצעים חומריים ומוסריים, והם נתמכים על ידי אגודות, ושפתם העברית שבה הם מדברים תהיה במרוצת השנים הרשמית בארץ.⁹

עורכו של העיתון המוסלמי הראשון בארץ אל-מונאדי (1912), שיצא לאור בירושלים, הודה כי המתיישבים היהודים החדשים שבאו לארץ עמדו על סודותיה, ושמרו לעצמם את הקמעות והסגולות לכיבוש. קמעות אלה הם ההון והמדע, ואת אלה רוצה העתון לקבל מידי הממשלה התורכית, על ידי יסוד בתי ספר משוכללים בכפרים ובערים, ובתי ספר חקלאיים ומקצועיים.¹⁰

עלילת הדם שהוטחה בבייליס ברוסיה ומשפטו עוררו הד בארץ. בשנת 1913 הגיע ביייליס לביקור בארץ וכתב לסאן אל-חאל בביירות בא כדי לראיונות עבור עיתונו. עבור העיתונות הערבית בארץ היתה זו פרשה חדשה והיא גילתה עניין בעלילה ובמשפט. פֶּלְסְטִין העיר על הפרשה בכתבו כי עלילת הדם שהוטחה על ביייליס היא חרפת המאה העשרים. 'אנו אומנם מבקרים קשה את הישראלים כאומה אשר לבדד תשכון, ואף נלחמים באלה אשר אנו מכנים אותם ציונים, השואפים להשמידנו במובן חומרי ולשעבדנו במובן מוסרי בארץ זו הנקראת פלסטין, אולם אין האלהים רוצה כי נקריב את הצדק על מזבח השאיפות, או שנשתוק מלהזים עלילה ודבר שקר, אף אם הם מיוחסים לאויבינו. אנו מכבדים את היהודים כבני דת אשר ירדה מן השמים, ואין אנו מאמינים, ושום בעל שכל לא יכול להאמין, שהם מסוגלים לעשות דבר כזה. דת אשר אוסרת על מאמיניה לאכול נבלות וטרפות (בהמות חנוקות), דם עופות, ובהמות המותרות לכל אדם, הרי לא יתכן כי דת זו תצווה לשפוך דם אדם למטרה דתית, אף אם יהיה אותו אדם כופר בעיני המאמינים באותה דת'.¹¹

שמותיהם של רבים מעסקני הישוב נזכרו מזמן לזמן בעיתונות הערבית. היא הכירה את ד"ר א. רופין, אשר כיהן כחבר עיריית יפו וכראש 'המשרד הארצישראלי' ומר ש. טולקובסקי, הפרדסן עתיר הנכסים, אשר השתתפו בקונגרסים הציונים. אולם את מאיר דיזנגוף הוקירה וכיבדה מאוד, שכן לדעת העתונות הערבית שימש כנציגה ומושלה של 'מדינת השפלה', אותו נפגשו עיתונאים ערביים מבני הארץ וכתבי העתונות הערבית, שיצאה לאור במצרים ובסוריה. הוא נחשב כימוֹדֵיר תֵּל אֶבְיב, אשר פעל ועבד לטובת המושבה תל אביב ולא עסק במדיניות ציונית גבוהה. דיזנגוף היה בעיני העיתון פֶּלְסְטִין סמל למושל המסור והנאמן לענייני עירו.

בפברואר 1914 נתפרסמה ידיעה בעיתונות הערבית בארץ כי החכם-באשי (הרב הראשי) של תורכיה פנה לטלעת ביי, שר הפנים, בבקשה כי ימנה מושל יהודי באחת מערי א"י, שרוב תושביה יהודים. הערים שבאו בחשבון למינוי מעין זה היו חיפה או יפו (אומנם גם בירושלים היו היהודים את רוב האוכלוסיה, אך אי אפשר היה להעלות על הדעת שניתן אפילו לבקש מינוי של יהודי למושלה של העיר הקדושה לכל הדתות המונותאיסטיות). פֶּלְסְטִין הביע את הסברה כי יש להגשים את בקשתו של ראש רבני תורכיה וזאת משני טעמים, האחד כי 'אנו שונאים להכנס לתוך מערכה שמראש יודעים אנו כי ניכשל בה', ואילו הטעם השני הוא שאם תתגשם בקשה זו ויתמנה

⁹ פֶּלְסְטִין, 3.5.1913.

¹⁰ אל-מונאדי, 15.10.1912.

¹¹ פֶּלְסְטִין, 25.10.1913.

מושל ישראל, כי אז מושל זה יגלה מרץ רב בעבודתו, ישליט סדר, ימלא את חובותיו כראוי, ישמור על הביטחון, ישפר את דרכי התחבורה, ויעבוד לטובת התפתחותה של הארץ, כאם שאנו רואים זאת בפעולותיו ובמעשיו של דיזנגוף ראש עיריית תל אביב.¹²

הדבר היחידי שהטריד את עורך פֶּלְסְטִין היה, שמושל זה יהיה שומר דת ומצוות (באותם ימים לא תיארה לעצמה העיתונות הערבית כי ישנם יהודים שאינם שומרי דת ומצוות). מושל יהודי זה, אומר פֶּלְסְטִין, בטון של הומור ארסי, לא יוכל להסב על שולחן אחד עם מי שאינו בן ברית, לפי הדת לא יוכל לגעת ביין (מחמת 'יין נסדך'), אולם למרות הגבלות אלו, אין ספק שפלסטין תפיק תועלת רבה ממינויו של מושל מעין זה, אך בתנאי, מסיים העתון את הערתו, כי כל מי שאינו ישראלי יעזוב את הארץ כדי שהמושל יהיה אחד לעם אחד.

עד העליה השנייה ראו הערבים בערים ובמושבות היהודיות הוותיקות יהודים שומרי דת ומסורת. ראו אותם משתטחים על קברי קדושים, מבקרים בבתי כנסת ונוהגים כציבור דתי לכל דבר. הערבים היו סבורים כי עלייתם של היהודים לארץ תהיה דומה לעלייתם של אותם יהודים, שעלו כדי להיקבר בהר הזיתים ולהשתטח על קברי צדיקים. אולם 'המהפכנים הרוסים' הללו, כפי שהעיתונות הערבית כינתה אותם, לא הלכו להשתטח על קברי קדושים, אלא אחזו באת ובמחרשה והקימו מושבות חקלאיות ונהגו באורחות חיים השונות מאלה של אבותיהם שהקדימום בעלייה לארץ. הישוב הערבי היה סבור כי מאחורי צעירים אלו, שהתהלכו יחפים עם סנדלי עור לרגליהם ולבושים 'רובשקה', עומדים אילי הממון היהודים בעולם וביחוד הברון רוטשילד. הישוב הערבי היה סבור כי צעירים אלו נשאו בחיקם 'קמיעות נפלאות' שבעזרתן חוללו את כל הנפלאות בארץ ואת הקמיעות האלה ביקשו הערבים לקבל מהממשלה התורכית על מגש של כסף.

תוך תקופה קצרה של חמש שנים בלבד זכתה תל אביב הקטנה להעסיק את העיתונות הערבית הפלסטינאית, שעינה היתה צרה בהתקדמותה, בהתפתחותה ובצביונה האירופי. גם לפני תל אביב נוסדו מושבות רבות, שצורת חייהן ודרכי הנהלתן משכו את תשומת לבם של העסקנים הערבים. אולם תל אביב שהוקמה על יד יפו הערבית שונה היתה מהשכונות היהודיות החדשות שקמו בירושלים ובחיפה. היא היתה שונה אף משכונות הטמפלרים הגרמנים שקמו בקרבת הערים ירושלים, חיפה ותל אביב. האינטליגנציה הערבית והפקידות הממשלתית הבכירה וכן נציגיהן של קונסוליות שונות שהיו ביפו ראו בתל אביב, בתקופה שקדמה למלחמת העולם הראשונה, מעין נווה מדבר במרחב הישימוני; בבחינת פינת תרבות אירופאית משיבת נפש לאלה אשר קצה נפשם בחיי המזרח, ששררו בסמטאותיה החשוכות והמלוכלכות של יפו, בסדרי השלטון המקומי והשחיתות בקרב פקידי העיריות והממשלה.

במשך התקופה הקצרה הזאת, זכתה תל אביב להתפרסם לא רק בעיתונות הערבית המקומית אלא גם בחלק מהעיתונות הערבית, שיצאה לאור בארצות השכנות. כתבים של עיתונים גדולים, שיצאו לאור במצרים, בסוריה ובלבנון, נהגו לבקר לעיתים קרובות במושבות הארץ ובתל אביב שהיתה מעין 'פנינת המזרח'. בין העיתונאים שביקרו בתל אביב נזכיר את כתבו של העיתון

¹² פֶּלְסְטִין, 21.2.1914.

ליסאן אל-חאל הברותי, שבא לראיין את בייליס וכן את העתונאי והסופר הנודע ג'ורג'י זינדאן, עורך הירחון הספרותי הנודע באותן שנים אל-הלאל, שיצא לאור בקהיר ושהיה נפוץ בין המשכילים הערבים שבארצות המזרח. ג'ורג'י זינדאן ראה ביפו ובשאר ערי פלסטין את 'הגון היהודי' שלדבריו התבלט בשוקי הערים, במיבנים, ובשמות העבריים שעל בתי המסחר והחנויות היהודיים.

בקיץ של שנת 1914 ביקר בארץ העתונאי הערבי אברהים סלים נג'אר, אשר שימש ככתב נודד של העתון הערבי המצרי אל-אֶהְקָאם, ובשנים 1921—1923, הוציא לאור בירושלים את העתון הערבי היומי הראשון בארץ, ליסאן אל-עֶרֶב. הוא ביקר במושבה תל אביב, הנחשבת לרובע מרובעי יפו לפי דוגמת המושבה הליופוליס אשר בקהיר. את המושבה הזאת, ציין העתונאי, בנה דיזנגוף, אחד העשירים הישראליים, יחד עם כמה מאחיו. עיתונאי נוצרי זה, ממוצא לבנוני וחניך התרבות הצרפתית, ביקש במאמריו שפירסם בעיתון אל-אֶהְקָאם ושהועתקו לאחר מכן בעתון פֶלְסְטִין, מאת בני העם הערבי בארץ, לבל יילחמו ביהודים 'כי המלחמה הורסת גם את מי שנלחם בה'. דעתו היתה כי הערבים חייבים ללמוד מבני המערב האלה המצויידיים באמצעים טכניים משוכללים ולהשתדל ליצור כמותם. ואילו מהיהודים ביקש לבל יתרחקו מהמזרח וישתדלו ללמוד את שפת הארץ ולהתקרב לעם הערבי.¹³

בימי מלחמת העולם הראשונה פסקה העיתונות הערבית מלצאת לאור ובני תל אביב הלכו בגולה. בעיצומה של מלחמת העולם הטיל מושל מחוז בירות, עזמי ביי, על שני צעירים ערבים, מחמד רפיק ביי את-תמיימי תושב שכס ומחמד בֶּהְגִ'ת ביי מחלב, לערוך סקר בפלך (ולאֶיֶת) בירות. בספר שפרסמו על המצב במחוז הקדישו המחברים פרק לתולדותיה של התנועה הציונית ולתיאור חייה של המושבה פתח תקוה הקרובה לתל אביב. בתל אביב לא ביקרו, שכן תל אביב 'לא היתה קיימת למעשה באותה תקופה'.

את הפרק על הציונות סיימו המחברים בפסקה זו שנכתבה לפני למעלה מחמשים שנה האומרת דרשני: 'ההצלחה שהשיגו הציונים בזמן הנוכחי היא אמיתית ואין להכחישה. מוסדותיה של התנועה ברוסיה וברומניה עומדים על רמה ציבורית גבוהה. הם, הציונים, מאלצים את המתישבים בפלסטין ללמד את בניהם את השפה העברית. ואכן, נוכחנו לדעת כי שפת הלימוד בכל בתי הספר היהודים, אשר ביקרנו בהם, היא השפה העברית. ואילו בשפה הספרדית והאשכנזית מדברים הזקנים בלבד. כן התברר לנו כי הרגש הלאומי בבתי הספר חזק הוא וכי הציונים הקנאים עושים כל שלאל ידם כדי להשיג את מטרתם העיקרית. אולם אין אנו יודעים אם המיעוט הזה מהאומה היהודית, המתברבר והפזרן, יגיע למטרתו היהודית הודות למליונים של הברונים ואילו הכסף, אשר להונם אין סוף'.¹⁴

חזרה לתוכן העניינים

¹³ פלסטין, 6.6.1914.

¹⁴ מחמד רפיק ביי את-תמיימי ובהג'ת ביי, וילאית בירות, (א) אל-קסם אל-גינובי (ביירות 1335 ה. – 1333 מ.), עמ' 435.

ביכורי מחקר

שינוי זיכרון קולקטיבי של סכסוכים בלתי נשלטים

רפי נץ-צנגוט*

סכסוכים בלתי נשלטים (להלן 'סכסוכים') מאופיינים בהיותם, בין היתר, ארוכים, אלימים ביותר ונוגעים לנושאים המרכזיים בחשיבותם עבור הצדדים המעורבים. הצדדים לסכסוכים אלו יוצרים במהלכם זיכרון קולקטיבי של הסכסוך המתאפיין בחד ממדיות ובגישה חיובית ביחס לצד האֶחָד בסכסוך ושילית ביחס לצד היריב. לזיכרון כזה נודעת חשיבות רבה בקשר לסכסוך, מאחר שהוא מהווה את הבסיס הפסיכולוגי של היחס האנטגוניסטי ליריב; ככל שישתנה הזיכרון הקולקטיבי של הסכסוך ודמותו של היריב תהפוך לרב-ממדית, כך יגברו הסיכויים להתפייסות בין הצדדים ולפתרון הסכסוך.

הנושא של זיכרון קולקטיבי ככלל, ושל סכסוכים בפרט, זכה בשנים האחרונות לתשומת לב רבה בספרות המחקרית. זיכרון קולקטיבי באופן כללי מוגדר כאוסף ייצוגים של אירועי העבר אשר מאמצים באופן קיבוצי.¹ יש סוגים שונים של זיכרון קולקטיבי, ושניים מהמרכזיים שבהם הם זיכרון קולקטיבי פופולרי, המאומץ על ידי הציבור וניכר באופן הישיר ביותר באמצעות סקרי דעת קהל;² וזיכרון קולקטיבי רשמי, המאומץ על ידי המדינה וניכר בפרסומים רשמיים של המדינה, ספרי לימוד ושידורים בערוצי הטלוויזיה הממלכתית.³ ככל שהזיכרון הקולקטיבי של סכסוך ישתנה – כאשר יש בסיס עובדתי לכך – והיה פחות דיכוטומי, כאמור לעיל (למשל, יכלול פחות מידע שלילי לגבי הצד היריב), כך ירבו הסיכויים להתפייסות בין הצדדים.⁴ אולם למרות חשיבות הנושא של שינוי בזיכרון קולקטיבי של סכסוכים לא קיים בספרות מודל המתאר שינוי כזה.

ברשימה זו אציג פיתוח של מודל תיאורטי לשינוי זיכרון קולקטיבי של סכסוכים, ואדגים אותו ביחס לזיכרון הקולקטיבי הישראלי הרשמי על הנושא ההיסטורי המרכזי בחשיבותו במסגרת הסכסוך הישראלי-ערבי (להלן 'הסכסוך') – הגורמים להיווצרות בעיית הפליטים הפלסטיניים במלחמת 1948.

* רפי נץ-צנגוט (rafi.nets@gmail.com) הוא דוקטורנט בחוג למדע המדינה באוניברסיטת תל אביב ועמית 2006-7 במרכז מקמילן באוניברסיטת ייל, ארה"ב. עבודת הד"ר שלו, שינוי וקיבעון של הזיכרון הקולקטיבי הרשמי בישראל לגבי אירועי הסכסוך הישראלי-ערבי (1948—2004), נכתבת בהנחייתם של פרופ' גד ברזילי ופרופ' דניאל בר-טל.

¹ Wulf Kansteiner, 'Finding Meaning in Memory: Methodological Critique of Collective Memory Studies', *History and Theory*, 41, 2002, pp. 179-197

² David Middleton & Derek Edwards, *Collective Remembering*, London: Sage, 1997

³ Valerie-Barbara Rosoux, 'National Identity in France and Germany: From Mutual Exclusion to negotiation', *International Negotiation*, 6, 2001, pp. 175-198

⁴ Rafi Nets-Zehngut & Daniel Bar-Tal, 'The Israeli-Palestinian Intractable Conflict and Possible Pathways to Peace', in J. Kuriansky (Ed.), *Psychotherapy in a Region in Turmoil: Reconciliation between Palestinians and Israelis from a Psychological Perspective*, Westport, CT: Praeger, in press

הזיכרון הקולקטיבי הישראלי של הסכסוך הישראלי-ערבי

באופן כללי, לפחות עד סוף שנות ה-80 של המאה הקודמת, הזיכרון הקולקטיבי הישראלי (המכונה לרוב 'הציוני') של הסכסוך התנהל בהתאם למוכר בספרות, והציג את היהודים-ישראלים באופן חיובי מאוד ואת הערבים באופן שלילי מאוד. לגבי המקורות להיווצרות בעיית הפליטים הפלסטינים נטען כי הפליטים עזבו את יישוביהם ביוזמתם שלהם, בין השאר בגלל קריאות של מנהיגיהם ושל מנהיגי מדינות ערב כי יפנו את יישוביהם כדי שלא להפריע במהלך המערכה לצבאות מדינות ערב הפולשים. עוד נטען, כנגד האשמות הערבים – וכמרכיב מרכזי במסגרת הזיכרון הקולקטיבי הציוני – כי הכוחות היהודיים, ולאחר קום מדינת ישראל – הישראלים, לא גרשו את הפליטים.⁵

גישה זו החלה להשתנות בהדרגה מסוף שנות ה-80 של המאה הקודמת, עם פרסומיהם הראשונים של החוקרים המכונים לרוב 'ההיסטוריונים החדשים'.⁶ אלה ביקרו באופן כללי את ההיסטוריה הציונית של הסכסוך בהציגם את היהודים-ישראלים באור פחות חיובי ואת הערבים באור פחות שלילי. החוקר המרכזי מבין חוקרים אלו הוא בני מוריס וממצאיו המפורסמים ביותר הינם בנוגע למקורות היווצרות בעיית הפליטים. לדבריו היו סיבות שונות להיווצרות בעיה זו, לרבות עזיבה ביוזמת הפליטים עצמם, אולם חלק מהפליטים גורשו על ידי הכוחות היהודים-ישראלים.⁷

אפנה כעת לתיאור עיקרי המודל של שינוי הזיכרון הקולקטיבי של סכסוכים, תוך כדי הדגמתו על התהליך שהתרחש בישראל בנוגע לטענותיו של בני מוריס לגבי גירוש חלקי של הפליטים.

שינוי זיכרון קולקטיבי של סכסוכים: המודל ויישומו על היווצרות בעיית הפליטים

המודל המוצע מתאים באופן כללי לתיאור שינוי זיכרון קולקטיבי פופולרי ורשמי, בהתאמות מתבקשות, אך הדגמת המודל תעשה בהתייחס לזיכרון הקולקטיבי הישראלי הרשמי בנוגע לגורמים להיווצרות בעיית הפליטים. המודל כולל שישה שלבים של תהליך שינוי הזיכרון, שישה סוגי מוסדות הלוקחים חלק בתהליך ושש קטגוריות של משתנים רלוונטיים המשפיעים על תוצאות התהליך, אם כי התיאור שלהלן יתמקד בעיקר בשלבי התהליך, מפאת קוצר היריעה.

תהליך שינוי זיכרון קולקטיבי לא יכול להתחיל ללא קיום תנאי מקדמי (שלב '0' בתהליך) של קיומו של מידע חדש, אלטרנטיבי לאופן ההתייחסות לנושא הנדון במסגרת הזיכרון הקולקטיבי הרווח. למשל, המידע שבני מוריס חשף במחקריו לגבי גירוש חלקי של הפליטים. אם מידע חדש כזה קיים אך לא מתגלה (למשל, המידע נמצא במסגרת ארכיון הסגור לקהל הרחב) הרי שתהליך שינוי הזיכרון לא יחל. אם, לעומת זאת, המידע מתגלה במסגרת מחקר אקדמי,

⁵ דניאל בר-טל, לחיות בסכסוך: ניתוח פסיכולוגי-חברתי של החברה היהודית בישראל, ירושלים: כרמל (בדפוס).

⁶ דוד אוחנה ורוברט וויסטרין, 'מבוא: נוכחות המיתוסים ביהדות, בציונות ובישראליות', אצל אוחנה וויסטרין (עורכים), מיתוס וזיכרון: גלגוליה של התודעה הישראלית, ירושלים: הקיבוץ המאוחד ומכון ון ליר, 1996, עמ' 11–37; אילן פפה, 'סדר יום חדש ל"היסטוריה החדשה"', תיאוריה וביקורת, 8, 1996, עמ' 123–137.

⁷ Benny Morris, *The Birth of the Palestinian Refugee Problem, 1947 – 1949*, Cambridge: Cambridge University Press, 1988

דוגמת זה שנערך על ידי בני מוריס בתחילת שנות ה-80, הרי שהתהליך מתקדם לשלב [א] – הגילוי.

אם המידע החדש מתגלה אך לא נחשף בפני הציבור הרחב (למשל, במסגרת ספר היוצא לאור), הרי שהתהליך לא ימשיך. אם, לעומת זאת, המידע החדש נחשף לציבור, הרי שהתהליך יעבור לשלב [ב] – החשיפה לציבור. כך קרה ביחס לממצאיו של מוריס, שפרסם בין השנים 1985–1986 חמישה מאמרים, ובשנת 1988 ספר באנגלית – שכולם תיארו גירוש חלקי של הפליטים.⁸

אם המידע החדש שנחשף לא נדון באופן משמעותי במרחב הציבורי, הרי שהתהליך לא יתקדם. חמשת מאמריו של מוריס, אכן, כמעט שלא זכו לתהודה במרחב האקדמי או בתקשורת. אם לעומת זאת המידע זוכה לתשומת לב ציבורית, תהליך השינוי יתקדם לשלב [ג] – ההפצה. כך ארע ביחס לספרו של מוריס משנת 1988 (שתורגם לעברית ב-1991), כאשר כל העיתונים בישראל פרסמו מספר רב של מאמרים שתיארו את ממצאיו החדשים של מוריס, בעיקר לגבי הגירוש החלקי של הפליטים.⁹

תהליך השינוי ייעצר אם מוסדות המדינה יתעלמו לחלוטין מהמידע החדש. אם, לעומת זאת, יאומץ המידע, ולו על ידי קבוצת מיעוט בקרב מוסדות המדינה, כייצוג אותנטי ונכון של מהלך האירועים, יתקדם תהליך השינוי לשלב [ד] – קליטה חלקית, קרי – שינוי חלקי של הזיכרון הקולקטיבי הרשמי. כך ארע ב-1990 עם פרסומו של ספר הלימוד 'מגלות לעצמאות' במסגרת מערכת החינוך הישראלית, שהיה הספר הראשון ללימוד היסטוריה שתיאר, תוך התייחסות למחקרו של מוריס, גירוש חלקי של הפליטים.¹⁰

קבוצת המיעוט של המוסדות שאימצו את המידע החדש, או גורמים בתוך קבוצת המוסדות שלא אימצו את המידע החדש, עשויים להיות מעוניינים להרחיב את היקף קליטת המידע. מנגד, קבוצת המוסדות שלא אימצו את המידע החדש, או גורמים במסגרת קבוצת המיעוט של המוסדות שכבר אימצו את המידע החדש, עשויים להיות מעוניינים להקטין את היקף קליטתו. כך נכנס התהליך לשלב [ה] – התחרות, במסגרתו נדונה נכונות כל גרסה ונערך מאבק בנוגע להרחבת או הקטנת היקף קליטת המידע החדש במסגרת הזיכרון הקולקטיבי הרשמי. בנוגע למידע החדש בעניין גירוש הפליטים הדבר התרחש בערוצים ובאופנים שונים: עשרות מאמרים בעיתונות,

⁸ Benny Morris, 'The Crystallization of Israeli Policy Against a Return of the Arab Refugees: April-December, 1948', *Studies in Zionism*, 27, 1985, pp. 98-119; idem, 'Operation Dani and the Palestinian Exodus from Lydda and Ramle in 1948', *The Middle East Journal*, 40, 1986, pp. 82-109; idem, 'The Causes and Character of the Arab Exodus from Palestine', *Middle Eastern Studies*, 22, 1986, pp. 9-21; idem, 'The Harvest of 1948 and the Creation of the Palestinian Refugee Problem', *The Middle East Journal*, 40, 1986, pp. 73-95; idem, 'Yosef Weitz and the Transfer Committees, 1948-49', *Middle Eastern Studies*, 22, 1986, pp. 65-82; idem, *The Birth of the Palestinian Refugee Problem*, 1988

⁹ ראו למשל 'הפליטים – האם היה תכנון מוקדם?', *ידיעות אחרונות*, 10.5.1991; 'זו היסטוריה הטרנספרי', *דבר*, 19.2.1988; 'מסמך אינו הכל', *מעריב*, 19.4.1991; 'מעבר למחסומים הפסיכולוגיים – האם ישראל נולדה בחטא?', *הארץ*, 4.10.1991; 'על לידת בעיית הפליטים הפלסטינים', *על המשמר*, 13.5.1988.

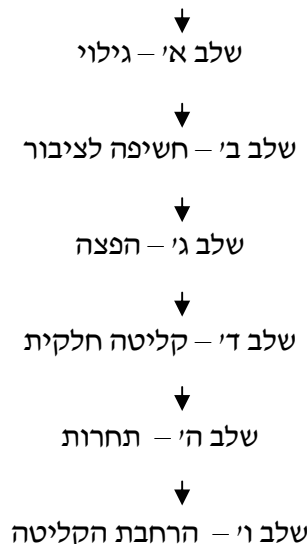
¹⁰ דוד שחר, *מגלות לעצמאות*, תל אביב: דקל, 1990

עשרות רבות של פרסומים אקדמיים (מאמרים, ספרים ופרקים בספרים), וכנסים ודיונים פנימיים במוסדות המדינה כגון משרד החינוך והכנסת.¹¹

אם תומכי המידע החדש נכשלים בתחרות, הרי שלא תתרחש הרחבה של קליטת מידע זה במסגרת הזיכרון הקולקטיבי. אם, לעומת זאת, הם מצליחים, ולו חלקית, במטרותיהם, התהליך ייכנס לשלב 'ו' – הרחבת הקליטה', קרי – הרחבת השינוי של הזיכרון הקולקטיבי הרשמי למוסדות אחרים של המדינה. כך ארע בישראל החל בשנות ה-90 ביחס לממצאיו של מוריס; במהלך שנות ה-90 יצאו לאור עוד ועוד ספרי לימוד בהיסטוריה ובאזרחות שתארו את הגירוש החלקי של הפליטים,¹² ובתוכנית התעודה היוקרתית 'תקומה', שהופקה בשיתוף עם משרד הביטחון לרגל מלאת 50 להקמת מדינת ישראל וסקרה אירועים מרכזיים בהיסטוריה הלאומית, צוין כי חלק מהפליטים גורשו בעת מלחמת העצמאות.¹³ כמו כן, בשנת 2005 פרסם גנזך המדינה ספר הכולל מבחר מסמכים הנוגעים לראש הממשלה המנוח יצחק רבין. בהתייחס לאירועי מלחמת העצמאות תוארה בספר גרסתו של מוריס על פיה תושבי הערים רמלה ולוד גורשו, ואף פורסם עותק ממברק שנשלח על ידי רבין למפקדים הישראלים המקומיים ובו הורה להם לגרש את תושבי שתי הערים הללו.¹⁴

תרשים המודל:

שלב 0 – תנאי מקדמי: קיום מידע חדש/אלטרנטיבי

¹¹ אוחנה וויסטרין, שם, עמ' 21; פפה, שם, עמ' 123; אייל נווה ואסתר יוגב, היסטוריות – לקראת דיאלוג עם האתמול, תל אביב: בבל, 2002, עמ' 189–196.

¹² Elie Podeh, *The Arab-Israeli Conflict in History Textbooks (1948-2000)*, Westport, CT: Bergin & Garvey, 2002; R. Firer & S. Adwan, *The Israeli-Palestinian conflict in history and civics textbooks of both nations*, Hanover: Verlag Hahnsche, 2004

¹³ אביעד קליינברג, תקומה – חמישים השנים הראשונות, ירושלים: רשות השידור הישראלית, משרד הביטחון, כתר, 1998.

¹⁴ ימימה רוזנטל, יצחק רבין: ראש הממשלה של ישראל 1974–1977, 1992–1995: מבחר מסמכים מתקופת חייו, ירושלים: גנזך המדינה, 2005.

להלן אפרט בקצרה על המוסדות המעורבים בתהליך והמשתנים הרלוונטיים לו. ששה מוסדות מרכזיים מעורבים בתהליך שינוי הזיכרון וקובעים את תוצאותיו: האקדמיה, התקשורת, מוסדות המדינה, ערוצי תרבות (כגון ספרות, קולנוע, שירה), ארגונים לא ממשלתיים והציבור. חלק מהמוסדות מעורבים בכל שלבי התהליך וחלקם רק בחלקו. לחלקם יש תפקיד חשוב יותר בשלבים מסוימים. למשל, לאקדמיה תפקיד חשוב בשלבי הגילוי, החשיפה והתחרות (במסגרת ויכוחי היסטוריונים), לתקשורת יש תפקיד חשוב במסגרת שלב ההפצה, ופחות מזה לערוצי התרבות. למוסדות המדינה תפקיד חשוב בשלב התחרות.

מעבר לכך זוהו במודל תשעה עשר משתנים הרלוונטיים לתהליך השינוי ומשפיעים על חלק משלבו או על כולם. משתנים אלה חולקו לשש קטגוריות: מאפייני המידע החדש (למשל, עד כמה הוא סותר את המידע הישן); מאפייני תהליך השינוי (למשל, מידת האמינות והמומחיות של הגורם המגלה ו/או החושף); מאפייני המדינה בה מתרחש התהליך (למשל, האם המשטר בה הוא דמוקרטי או סמכותני); מאפייני הצד היריב לסכסוך (למשל, האם התרחש במסגרתו שינוי של הזיכרון הקולקטיבי שלו של הסכסוך); מצב הסכסוך (למשל, האם נחתם הסכם שלום); ולבסוף ההקשר הבינלאומי (למשל, עמדת הקהילה הבינלאומית לגבי פיוס והיסטוריוגרפיה ביקורתית).

לסיכום, שינוי של זיכרון קולקטיבי של סכסוכים הוא מרכיב חשוב בקידום יכולת הצדדים לסכסוכים להגיע להסכמי שלום ולהתפייס ביניהם. המודל שהוצע לעיל יכול לשמש מסגרת לניתוח שינויים בזיכרון קולקטיבי של סכסוכים. מעניין לראות, בהקשר זה, כי החל בשנות ה-90 של המאה הקודמת הזיכרון הקולקטיבי הישראלי הרשמי השתנה, בחלקו לפחות, ביחס לבעיה הסבוכה ביותר על סדר היום הישראלי-פלסטיני והישראלי-ערבי בכלל, הלא היא בעיית הפליטים. בכל הנוגע לגורמים להיווצרותה של בעייה זו הזיכרון הקולקטיבי הישראלי הרשמי כיום הוא רב ממדי בהשוואה לעבר, באמצעו באופן חלקי את העמדה כי חלק מן הפליטים גורש.

חזרה לתוכן העניינים

יומן מסע

'בית הלל והאבן': רשמים משליחות בקטר, דצמבר 2005—פברואר 2006

אמיר ויסברוד*

'שכונה קטנה בלב קהיר'? קטר כמשל לשינוי מרכזי הכוח בעולם הערבי

'מהאוקיאנוס עד המפרץ – אומה ערבית אחת'. זו הייתה, כזכור, אחת ממטבעות הלשון המפורסמות ביותר שטבע נשיא מצרים ג'מאל עבד אל-נאצר. אולם למרות קיומם של סממנים תרבותיים משותפים בין ערביי המערב והמזרח, קיימים ביניהם הבדלים מהותיים הנובעים מתנאים גיאוגרפיים שונים, היסטוריה תרבותית ופוליטית שונה וסיבות נוספות.

בקריירה הקצרה שלי בינתיים במשרד החוץ הספקתי להכיר מקרוב מדינה מרכזית במזרח (מרוקו, בה שירתתי בין השנים 1997—1999), וכן את ירדן, בה שירתתי במשך שלוש שנים (2001—2004), אולם בקצהו השני של המערב – המפרץ הפרסי – לא יצא לי לבקר. קריאה בספריהם של עבד אל-רחמן מניף 'מדן אל-מלח' (ערי המלח) ושל העיתונאי הלבנוני ריאד אל-ג'יס עוררה אמנם את תאבוני לגבי המפרץ, אולם את ריאד ודוחה ראיתי רק בדיווחים בעיתונות הערבית, מעל מסכי הטלוויזיה ובמברקי משרד החוץ. לכן קפצתי בשמחה על ההזדמנות שניתנה לי לשרת כממונה זמני בנציגות ישראל בדוחה, בירת קטר, במשך חודשיים (דצמבר 2005-פברואר 2006). כידוע, המגעים הדיפלומטיים בין ישראל לקטר החלו באמצע שנות ה-90 בעקבות הסכמי אוסלו, והחל בשנת 1996 ישראל מחזיקה נציגות דיפלומטית בדוחה – היחידה במפרץ הערבי לאחר שהנציגות הישראלית במסקט, בירת עומאן, נסגרה עם תחילת האינתיפאדה באוקטובר 2000.

'אתה נוסע לקטר?' אמר מישהו במשרד, 'אני זוכר שאחד ממורי ורבותי, מבכירי המשרד, אמר לנו שקטר איננה יותר משכונה בלב קהיר'. אולם משהות של חודשיים בקטר אני יכול לומר כי מדינה זו, למרות שטחה הקטן ואוכלוסייתה המצומצמת, הופכת בהדרגה למרכז פוליטי, כלכלי ותקשורתי עולה באזור המפרץ. הרושם הראשוני של המבקר בקטר הינה שזו מדינה הנמצאת בתנופת פיתוח אדירה. אם עד שנת 1995 היו מעט אנשים ששמעו על קטר או ביקרו בה, כיום מדינה זו מעוררת עניין רב בקרב גורמים שונים במערב, באסיה ובעולם הערבי. המשיכה הראשונה היא כמובן על רקע כלכלי, בשל שדות הגז והנפט הגדולים של קטר ובשל מיזמי התשתית העצומים בשטחה הקורצים לגורמים עסקיים. עובדה זו גרמה לכך שבשנים האחרונות מדינות רבות פתחו נציגויות דיפלומטיות ומסחריות בקטר – ביניהן דרום אפריקה, הולנד ורומניה – למרות מגמת מדינות אלה לצמצם את נציגויותיהן הדיפלומטיות.

אולם העניין בקטר חורג מהנושא הכלכלי. קטר הפכה גם למרכז התקשורת המרכזי בעולם הערבי, משום שדוחה הינה מקום משכנו של ערוץ אל-ג'זירה שהפך לכלי פוליטי רב עוצמה בידיהם של שליטי קטר. בשנים האחרונות קטר הפכה גם מקור משיכה לאוניברסיטאות

* אמיר ויסברוד (amir.weissbrod@mfa.gov.il) הוא דיפלומט במשרד החוץ הישראלי.

אמריקאיות ואירופיות, כאשר כיום כבר פועלות בה חמש שלוחות של אוניברסיטאות אמריקאיות (קורנל, קרנגי מלון, טקסס, ג'ורג'טאון ווירג'יניה-טק) שרובן מתמקדות בלימודי מנהל עסקים. אם לאחר פיגועי ה-11 בספטמבר הפכה הכניסה לארה"ב קשה הרבה יותר לסטודנטים ערביים, הרי שקטר מצאה את הנוסחה המנצחת: 'נביא את המערב הביתה'. כך, סבורים הקטרים, ניתן יהיה להתגבר על בעיית האשרות ובהזדמנות זו למנוע את חשיפת הסטודנטים הקטרים להשפעות לא רצויות אותם הם יכולים לספוג במהלך לימודיהם במערב. זהו מקור הכנסה טוב לאוניברסיטאות הזרות ופתרון פרקטי ויוקרתי שמעלה את קרנה של קטר בעולם, ועד שמאמר זה ירד לדפוס סביר שמספר האוניברסיטאות ומכוני המחקר בקטר יהיה כבר גדול הרבה יותר. על התזמורת מנצחת אשתו של האמיר, השיחה מוזה, שהקרו שבראשותה (הנקראת Qatar Foundation) הינה האכסניה לאוניברסיטאות הזרות הללו. מעבר לכל אלה, מקור עוצמה נוסף של קטר הוא העובדה שהיום נמצאים בה רוב הבסיסים האמריקאים במפרץ, דבר שמקנה לה יחסים ייחודיים מול וושינגטון ומקנה לה עוצמה פוליטית במפרץ עצמו. עיקרו של דבר, המקרה של קטר מוכיח אולי בצורה הטובה ביותר את העובדה שכיום אין כבר 'מרכז פוליטי' ערבי מרכזי אחד וכי מקורות העוצמה הפוליטיים בעולם הערבי השתנו. השפעתה של קטר על הפוליטיקה הערבית אינה רחוקה כיום מהשפעה של מדינות גדולות ובעלות היסטוריה פוליטית עשירה בהרבה ממנה, כגון מצרים וסעודיה; קטר רחוקה מלהיות 'רק שכונה בקהיר', ומכל מקום מצרים רבים היו מייחלים לעבוד בשכונה זו. להלן אתאר מעט מרשמי המרכזיים משהותי בקטר ביחס למספר עניינים: הדמוקרטיזציה, מעמד האישה, סדר העדיפויות של הקטרי הממוצע ושאלת איראן.

עם הפנים לאסיה ולמערב יותר מאשר למזרח התיכון

הרושם הראשון של המבקר בקטר הוא של מדינה שנמצאת בתנופה כלכלית עצומה, הבאה לידי ביטוי במספר התחלות הבנייה העצום של בנייני משרדים ובתים פרטיים. מכל מקום, דוחה הבירה היא המרכז העירוני האמיתי היחידי של קטר, וכל הערים האחרות משמשות מגורים לעובדים בתעשיות האנרגיה או מהוות פרבר של דוחה עצמה. מעבר לבנייה העצומה בדוחה נעשות גם עבודות תשתית רחבות שגורמות לפקקי תנועה קשים בעיר. הסיבה היא משחקי אסיה שעתידים להיערך בקטר בדצמבר 2006 ואשר לקראתם דוחה משנה את פניה. קטר נאבקה קשות, בין השאר עם מלזיה, לארח את המשחקים הללו, ועניין זה נתפס כאירוע מכונן מבחינת הקטרים. שעון גדול המוצב בטיילת של דוחה מראה את מספר השעות שנותר עד ליום פתיחת המשחקים. המאבק על אירוח משחקי אסיה יכול ללמד משהו על סדר העדיפויות של קטר.

כמדינה שנמצאת בשכנות למדינות אסיה, שכוח העבודה העיקרי בה מגיע ממדינות אסיה (הודו, סרילנקה, פקיסטאן, אפגניסטאן, בנגלדש ועוד), וכספקית מרכזית של צרכי האנרגיה הגוברים של מדינות אסיה, קטר מציבה את אסיה לפני הלבנט בסדרי העדיפויות שלה. אמנם אין זו מדיניות מתריסה כגון 'המדיניות האפריקאית' של קד'אפי, וקטר משחקת תפקיד מרכזי בטיפול בסוגיות שונות שעל סדר יום העולם הערבי (איראן, סוריה ולבנון), אולם מבחינה פרקטית העניינים נשואות לאסיה כצרכן גובר של אנרגיה וככוח פוליטי בין לאומי עולה. בזמן שהותי

בדוחה, למשל, נערך 'מסע התרמות' למען נפגעי רעידת האדמה בפקיסטאן שאורגן על ידי ארגון בלתי ממשלתי בשם Reach Out to Asia שבראשו עומדת השיחיה מיאסה, בתו של האמיר ועובדת האגף לארגונים בין לאומיים במשרד החוץ הקטרי; לא ראיתי מסעות התרמה דומים למען גורמים ערביים והתחושה היא שקטר מסתכלת יותר על סביבתה הקרובה ועל אינטרסיה הכלכליים.

קטר מנסה לעודד את 'תיירות הכנסים' וכן למצב את עצמה כמעין 'סינגפור' מפרצית שמהווה נקודת מעבר מרכזית מאירופה למזרח הרחוק. כחלק ממגמה זו המדינה מפתחת מאוד את חברת התעופה שלה, Qatar Airways, ובימים אלה נבנה נמל תעופה אדיר ממדים בדוחה, שבנייתו אמורה להיות מושלמת ב-2015 והוא עתיד להכיל מיליוני נוסעים ביום. חברת התעופה הלאומית גם מפתחת את צי המטוסים שלה והרחיבה מאוד את רשימת יעדיה, והגידול בהיקף פעילותה הוא מרשים. למרות שהקטרים לא יאמרו זאת, או אף יכחישו, הם בוחנים בהערכה את מודל הפיתוח המואץ של שכנתן הליברלית יותר, דְבֵי, ומבקשים לאמץ חלקים ממנו.

דמוקרטיה ומודעות פוליטית

העיסוק ברפורמות פוליטיות בעולם הערבי, הנדחף על ידי הממשל האמריקאי הנוכחי, לא פסח על מדינות המפרץ השמרניות. כוית הינה החלוצית במפרץ בכל הנוגע לחיים פרלמנטריים, אולם גם בקטר ניכרת התעוררות רפורמיסטית. בשנת 2007 אמורות להיערך במדינה בחירות למועצת השווא, שבהן ייבחרו לראשונה חצי מחברי המועצה על ידי האזרחים והחצי השני ימשיך להיות ממונה על ידי האמיר. בעת שהותי בדוחה הזדמן לי להשתתף במספר הרצאות בנוגע ל'דמוקרטיזציה במפרץ' שיכולות להעיד במשהו על התפיסה הקטרית של קידום הדמוקרטיזציה בארצם. כך, למשל, נכחתי בהרצאה של יו"ר הפרלמנט הכווייתי לשעבר אחמד אל-סַעֲדוֹן שנערכה במועדון הדיפלומטי בדוחה בדצמבר 2005. עדות ראשונה לכך שהנושא איננו בעדיפות ראשונה מבחינת הקטרי הממוצע מצאתי בעובדה שלהרצאה הגיעו בקושי 30 איש, למרות פרסומים מוקדמים רבים באמצעי התקשורת. גם שאלות המשתתפים בחלק השאלות והתשובות העידו על תפיסת הדמוקרטיה בקרבם; רבים שאלו 'מדוע אנחנו צריכים בכלל פרלמנט שיקשה על אישור פרויקטים כלכליים ותהליכי ההפרטה?', 'האם הפרלמנט מביא להנצחת השבטיות ולא להקמת מפלגות בעלות אידיאולוגיה על-שבטית?', וכן 'האם הפרלמנט לא עלול להביא להגברת המתח ביחסי השבטים במדינה?'

הקטרי הממוצע לא מתעניין במיוחד בדמוקרטיזציה ואף חושש שהיא עשויה ליצור קרעים לא נחוצים בחברה הקטרית ולעורר קשיים בירוקרטים שיקשו על פיתוח הכלכלה ועל צבירת העושר האישי. קטר נהנית גם מהומוגניות אתנית ודתית (כ-90 אחוז מהאוכלוסייה הם סונים), כך שבניגוד למקומות אחרים במפרץ – בחרין למשל – אין גורמים 'מקופחים' פוליטית שיש להם סיבה משמעותית לקדם אג'נדה של דמוקרטיזציה, מלבד אולי כמה שבטים שחשים מקופחים על ידי המערכת (למשל שבט בְּנֵי מֶרְה). אלה, מכל מקום, אינם מייצגים את הקטרי הממוצע שנהנה מרווחה כלכלית ואישית רבה; נתונים שהתפרסמו לאחרונה מלמדים כי ההכנסה הלאומית לנפש

בקטר היא הגבוהה ביותר במפרץ ומגיעה ל-40 אלף דולר לשנה, כאשר ישנם הטוענים שהסכום בפועל הוא אף גבוה הרבה יותר.

עדות נוספת לחוסר העניין בדמוקרטיזציה ובפוליטיקה בכלל מצאתי ביריד הספרים של דוחה שנערך בדצמבר 2005. ביריד, בו השתתפו הוצאות ספרים מרחבי העולם הערבי, נערכו מדי ערב הרצאות בנושאי השעה. הנוכחות בהרצאות הפוליטיות הייתה דלה ביותר, ולעומת זאת כאשר שר המסחר הקטרי הגיע כדי לשאת הרצאה על הפרטת מניות (אֶפְתָּאב) של חברות בקטר האוהלה היה מלא מפה לפה ונשאלו שאלות רבות. הדבר בא לידי ביטוי גם בקריקטורות שהופיעו בעיתונות הקטרית באותה תקופה, למשל קריקטורה בה נראים כל הקטרים הולכים ל'אֶפְתָּאב' כאשר אף אחד לא הולך ל'מַעְרַד אל-פְּתָאב' (יריד הספר).

עדות אחרונה, ואולי החזקה ביותר, למה שבאמת מעניין את הקטרי הממוצע ניתנה לי בעת הפרטת בנק בשם 'אל-בַּיְאן' שהתרחשה בינואר 2006. מדובר בפעם הראשונה שבה ניתנה לאזרחי מדינות מועצת שיתוף הפעולה של המפרץ (משפ"ס) אפשרות לרכוש מניות של בנק קטרי. במשך יותר מעשרה ימים הסתופפו בתור הארוך שליד אצטדיון הכדורגל בדוחה גברים ונשים מכל מדינות המפרץ, רובם סעודים, שבאו לקנות אופציות או מניות של הבנק. כ-800 אלף איש, לפי דיווחי העיתונות הקטרית, הגיעו לקטר באותם ימים כדי לרכוש את המניות של בנק אל-ריאן.

שחרור האישה בסגנון והאבי

סעיף קידום מעמד האישה הינו אחד הסעיפים המרכזיים באג'נדת הדמוקרטיזציה של הגורמים המערביים, ובשנים האחרונות עומד נושא מעמד האישה במרכז הדיון הציבורי הערבי.

בקטר התחולל דווקא בעשר השנים האחרונות תהליך של 'שחרור עצמי' – רפורמה נוסח המפרץ, שהגורם העיקרי מאחוריה הייתה אשתו רבת העוצמה של האמיר, השיח'יה מוזה; השיח'יה הסירה באופן פומבי את הרעלה מעל פניה ובעקבותיה עשו זאת נשים קטריות רבות. היא אף העזה לפני מספר שנים להופיע בתצלום פומבי כשהיא נושאת בחגורתה פגיון – סמל הגבריות הקטרי. אולם הרפורמה של השיח'יה מוזה לא התבטאה בשינוי המראה החיצוני של הנשים בלבד, אלא ברפורמה עמוקה יותר לקידום מעמד האישה בקטר שכללה ארגון קורסים ללימוד קרוא וכתוב לנשים, הכנסת נשים למעגל העבודה במגזרים הציבורי והפרטי ועוד. בעת שהותי בקטר הבחנתי כי נשים מכהנות בעמדות רמות השפעה במדינה, ביניהן שרת הבריאות ושרת החינוך; ד"ר עאישה אל-מַנְאֵעִי, העומדת בראש הפקולטה ללימודי שריעה באוניברסיטת קטר; והשיח'יה הַנְאֵדִי בְּנַת נַאצַר, העומדת בראש קרן ההשקעות החשובה 'אַמְנֵאל'.

כדי לעשות צדק עם החברה הערבית עלינו להימנע מהשוואות לסטנדרטים מערביים, ודיינו שנציין כי אם נשווה בין קטר לבין סעודיה, שתי חברות והאביות שמרניות-דתיות הדומות מאוד באופיין, נבחין כי הנשים בקטר נעות באופן עצמאי וללא חובה במלווה גבר (מַחְרַם), בשונה מהנוהג המקובל ב'אחות הגדולה' מסעודיה. שוני בולט נוסף בין החברה הקטרית לבין הסעודית, הממחיש את השיפור היחסי שחל במעמד האישה בקטר, בא לידי ביטוי בכך שהנשים הקטריות נוהגות במכוניות מזה כעשר שנים. בתחילה היה צורך בַּפְתָּא (פסק הלכה) שפרסם חכם הדת הקרוב לשלטונות ד"ר יוסף קַרְדָּאוי, שהתיר נהיגה של נשים בטענה שהן צריכות להגיע

לאוניברסיטה/מרפאה – כלומר שימוש בעקרון הדרוּכָה (ההכרח) במשפט המוסלמי. מאז נפרץ הסכר וכיום אפשר לראות בכל מקום בדוחה נשים רעולות שנוהגות לבד או בלויית חברותיהן. למותר לציין כי המצב בסעודיה שונה לחלוטין.

למרות זאת אין להכחיש כי החברה הקטרית שמרנית למדי; תופעת הפוליגמיה עדיין נפוצה, וכל הנשים הקטריות עוטות רעלה, אם כי הרושם שלי הוא שרובן עוטות כיסוי ראש שבו הפנים גלויות (חַג'אב) ולא רעלה מלאה שמסתירה כל הפנים מלבד העיניים (נְקאב), כך שדומה כי קיימת מגמה של הנשים בקטר להגדיל את חשיפת הפנים. מכל מקום, גם הנשים עוטות הרעלה מוצאות דרכים להפגין את נשיותן בצל המגבלות. כך, למשל, איפור כבד מאוד על העיניים והשפתיים לאלו שהולכות בפנים גלויות הוא מראה שגרתי, ונשים רבות גם מתהדרות בתיקי יד ובשעונים מהמותגים הנחשבים ביותר בעולם.

השינוי במעמד האישה שמובילה השיחיה מוזה הוא אותנטי ומקורו איננו בהכתבה מערבית כלשהי. השיחיה אף מכשירה לה יורשת: בְּתָה, השיחיה מיאסה, שסיימה את לימודיה בארה"ב בשנת 2005 וברוב התמונות מופיעה בלבוש מערבי, מקבלת לידיה יותר תפקידים וסמכויות ואף מלווה את אביה, שליט קטר, לנסיעותיו בחו"ל. הרושם שלי הוא שרוב הקטרים מקבלים את השינוי ההדרגתי במעמד הנשים, בנוסח 'בית הלל והאבי', וסביר להניח כי מצבם הכלכלי הטוב מקל על קבלת השינויים.

הזהות הלאומית ועובדים זרים

מאז ומתמיד עמדה שאלת העובדים הזרים בראש סדר יומן של מדינות המפרץ. מצד אחד, העובדים הזרים ממלאים צורך חיוני בעובדי כפיים ובעובדים אחרים הדרושים לפיתוחן הכלכלי של מדינות אלה, אולם מצד שני עומדות בעיות כבדות משקל כגון הצורך בפרנסה לבני המקום עצמם, חשש מתלות יתר בעובדים הזרים ושאלת זכויותיהם לרבות האפשרות להתאזרחותם. שאלה נוספת, לא פחות חשובה, היא הערכים התרבותיים והאחרים שמביאים עימם העובדים הזרים והאתגר שהם יוצרים לזהות השמרנית המקומית של מדינות המפרץ.

בקטר עצמה מונים העובדים הזרים כ-70 אחוז מהאוכלוסייה, המוערכת בכ-863 אלף איש. הקהילות הגדולות ביותר הן האסיאתיות: הודים, סרילאנקים, פקיסטאנים, אפגאנים, נפאלים ואחרים. קהילה חשובה נוספת היא זו של העובדים ממדינות ערב – מצרים, ירדן, לבנון, סוריה, פלסטינים ועוד. מעניין לציין כי בכוחות הביטחון של קטר יש שיעור גבוה של ערבים ומוסלמים שאינם קטרים: תימנים, מאוריטנים ועומאנים מהווים חלק גדול ממשטרת התנועה והצבא הקטרי מורכב ברובו מירדנים, מתימנים, מסומאליים, מפקיסטאנים ועוד. לצד זאת קיימת הקהילה המערבית המגוונת ובה נוכחות גדולה של אמריקאים, בריטים, צרפתים ועוד. ממשלת קטר מנסה לקדם 'קטריזציה' של שוק העבודה ולעודד קטרים ללמוד מקצועות שכיום עובדים בהם זרים, כמו רפואה. אולם מאחר שמצבו החומרי של הקטרי הממוצע טוב והוא מקבל הטבות רבות מהמדינה, אין לו מניע לעסוק בעבודת כפיים, ולו הפשוטה ביותר. מרבית הקטרים מבקשים לעבוד בסקטור הפרטי – בבנקים, ובעיקר בחברות הנפט והגז הגדולות.

העיתונות בקטר היא דוגמה טובה לבעיית הזהות המקומית. רובם המכריע של הכותבים בעיתונים (כתשעים אחוז להערכת) הינם זרים: פלסטינים, סורים, לבנונים, סודאנים ועוד, ומספרם של העיתונים הקטריים זעום. כפועל יוצא מכך התכנים משקפים פעמים רבות את האג'נדה והזהות של העיתונאים הזרים יותר מאשר את האג'נדה הקטרית. לממשלת קטר יש אמנם אמצעים לפיקוח על העיתונות ולשליטה בתכני העיתונים – כל עורכי העיתונים הינם קטרים והבעלות עליהם קטרית – אולם המדינה מתחילה להידרש לסוגיה זו יותר ויותר.

המצאות קהילת הזרים יוצרת גם צורך של התמודדות עם נורמות לבוש, התנהגות ודת שהזרים מביאים אתם. בשנים האחרונות, למשל, קהילת הזרים הגדלה דרשה מהמדינה להקים כנסיות נוספות מאחר שהקיימות אינן עונות על הביקוש. האמיר אישר את הבקשה אולם הקמת הכנסיות לא מתקדמת בקלות וישנם המרימים גבה לנוכח המתרחש. דוגמה נוספת היא חג המולד, אז הקניונים הגדולים בקטר מקושטים בעצים גדולים ומוארים בדומה לעצי האשוח של הנוצרים (קריקטורות ביקורתיות בעיתונות הקטרית מחו על כך שהצעירים הקטרים יודעים יותר על סנטה קלאוס מאשר על מנהגי דת האסלאם). גם במקרה זה מצאו השלטונות פתרונות בנוסח 'בית הלל והאבי', ובתשובה לחג המולד פיתחו דגם של עיד אל-אד'חא שמושפע מאוד מהמנהגים הזרים (למשל תחרות של בניית ארמונות חול, מופע זיקוקים, מופעי בידור שונים ועוד).

פתרון מעניין אחר המסייע במשהו לפתרון הקונפליקטים התרבותיים המתעוררים מנוכחותם של העובדים הזרים הוא אסלומם (בעיקר של אלה המגיעים ממדינות אסיה) בעידוד ובתמיכה של המדינה. בעת שהותי בקטר נתקלתי במספר פרסומים בעיתונות המודיעים על טקסי התאסלמות של עובדים זרים שלהם אחראי גוף ד'ענה מקומי הפועל בחסות המדינה. נראה שקיים כאן שילוב של אינטרסים: העובדים הזרים הללו מקבלים תמורת התאסלמותם הטבות כספיות וזוכים כמובן להארכת אשרות העבודה שלהם, ואילו הקטרים זוכים לעובדים בעלי נורמות התנהגות אסלאמיות נאותות. קשה לי להעריך את היקפה של התופעה, אולם היא קיימת.

ביחס לקהילת העובדים הזרים הערבית-מוסלמית קיים חשש נוסף, והוא שחלקם יימשכו לפעולות טרור ולקבוצות קיצוניות. העובדים הנכנסים למדינה עוברים אמנם סינון קפדני, אולם מאז אירוע הטרור הראשון בדוחה במרס 2005, כאשר עובד מצרי ניסה לפוצץ את התיאטרון הבריטי, הוגבר הפיקוח על העובדים הזרים. לפי מה ששמעתי ישנו ניסיון להפחית את מספר העובדים המצרים ועובדים ממקומות 'בעייתיים' אחרים ולהחליפם בעובדים ממקומות 'בטוחים' יותר, אם כי לא מדובר במדיניות מוצהרת והקטרים מנסים לשדר 'עסקים כרגיל'.

לסיום אציין כי להתרשמותי הקטרי הממוצע אינו יודע רבות על ישראל. בהיעדרם של חוגים ללימוד יחסים בין לאומיים באוניברסיטאות הקטריות, שני מקורות הלימוד העיקריים של הקטרים על ישראל הם מצד אחד המסגד (מדובר כזכור בחברה דתית מאוד) ומצד שני שידורי אל-ג'זירה. אין לשכוח כי המטיף האסלאמי הידוע אל-ק'נדאני מתגורר בקטר ומשמש דרשן באחד מהמסגדים הגדולים בעיר, כך שישנה עוד עבודה רבה בחשיפת הקטרי הממוצע אל ישראל על כל גווניה'.

חזרה לתוכן העניינים

חדש על המדף

ערן שיסון

אחת הבשורות של מדור זה היא הוצאתו בעברית של ספרו של לורנס איש ערב, 'שבעה עמודי חוכמה'. במרכז הספר חוויותיו ממקור ראשון של קצין בריטי בזמן מרד השבטים הבדוים בחצי האי-ערב בשלטון העות'מאני במהלך מלחמת העולם הראשונה.

התחככותו של לורנס עם אישים שתרמו לעיצובו של המזרח התיכון המודרני הפכו את הספר לקליסיקה ולמקור היסטורי ראשון במעלה למזרח התיכון בעת החדשה. מבין אישים אלה ראוי להזכיר את פיצל בן חסין שריף מכה – לימים מלך עיראק; אחיו עבדאללה – לימים אמיר ומלך ירדן; נורי סעיד – לימים ראש ממשלת עיראק; ואדמונד אלנבי, המצביא הבריטי המפורסם. התיאורים בספר על שליטתו של לורנס בשפה הערבית והיטמעותו בחברה הבדוית של חצי האי-ערב הציתו את דמיונם של רבים בשעתו והיוו את הבסיס לאחת מיצירות הקולנוע ההוליוודיות המפורסמות ביותר.

בעניין אחר, נראה שרומן הביכורים המצליח של הסופר ח'אלד חסיני, רודף העפיפונים, עורר עניין הולך וגובר בספרות מעולם האסלאם. לנוכח הצלחתו מתחילה להסתמן במערב ובישראל מגמה ברורה של תרגום יצירות ספרותיות נוספות מעולם האסלאם. בגיליון זה ליקטנו מספר יצירות ספרותיות מתורגמות של סופרים משוב, פקיסטאן, אפגניסטאן, טורקיה ועוד.

במהלך איסוף הכותרים לגיליון זה הפתיעה אותנו ההתקלות בפריטים רבים העוסקים בהיסטוריה המוקדמת של ארץ ישראל/פלסטין. בנוסף לפריטים הרבים שעוסקים במלחמת 1948 – נושא כתיבה פופולרי שנסקר בכל מופע של מדור זה עד כה – בגיליון הנוכחי אנו מביאים גם פריטים רבים שעוסקים בהיבטים תרבותיים, חברתיים ופוליטיים של ארץ ישראל/פלסטין בתקופת האימפריה העות'מאנית והמנדט הבריטי.

כבכל גיליון, עשינו מאמץ לכלול את כל הכותרים הרלוונטיים לתחומי האסלאם והמזרח התיכון שהגיעו לידינו.

להלן הרשימה שנבחרה על-ידינו בחלוקה נושאת.

ארץ ישראל/פלסטין עד מלחמת 1948

מנחם שטרן, **בין הכרזת כורש להצהרת בלפור**, הוצאת ש' פרידמן, 334 עמ' (2006). מחקר השוואתי בין שיבת ציון הקדומה, זו שהחלה עם הכרזת כורש בשנת 538 לפנה"ס והמשיכה בעליות שבאו בעקבותיה, לבין שיבת ציון המאוחרת שהחלה, לדעת המחבר, עם עליית תלמידי הבעש"ט בשנת 1777 ועליית תלמידי הגר"א בשנת 1808.

יצחק פונדק ואחרים, **גדוד 53 (הפרברים) בחטיבת גבעתי במלחמת העצמאות**, ירון גולן, 384 עמ' (2006). סיפורם האישי של שלושת מפקדי הגדוד משמש כמנוף לספור תולדות חטיבת גבעתי אשר לחמה וצברה הישגים מרשימים וכואבים בלחימה מול האויב.

עודד שי, **ראשית המוזיאונים והאוספים בארץ-ישראל בשלהי התקופה העות'מאנית, 1848—1917**, (חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה), אוניברסיטת בר אילן, 274 עמ', 2006. תיאור וניתוח הרקע ההיסטורי, ייסוד אוספים מוזיאוניים פרטיים, דתיים ומדעיים, והקמתם של המוזיאון הלאומי 'בצלאל', ובית הנכות הפדגוגי, לאור ערכי הזיכרון ההיסטורי והקולקטיבי בחברה. להזמנות ניתן לפנות לד"ר עודד שי בדוא"ל oded600@walla.co.il.

בת שבע מרגלית שטרן, **גאולה בכבלים: תנועת הפועלות הארץ-ישראלית 1920—1939**, יד יצחק בן צבי, 451 עמ' (2006).

מחקר העוסק בתנועת הפועלות הארץ-ישראליות בין שתי המלחמות ובוחן אותה מבחינה היסטורית ופמיניסטית-מגדרית תוך שימוש בשיטות מחקר מגוונות.

אסנת שירן (עורכת), **יהודים וערבים במאבק על ארץ ישראל: מחקרים ותעודות**, משרד הביטחון, סדרת 'עלי זית וחרב', 351 עמ' (2006).

אסופת מאמרים שעניינם המאבק בין שתי הקהילות בארץ ישראל בתקופת המנדט, במלחמת 1948 ולאחריה. פרשיות קרב מהמלחמה; מיומנו של מפקד פלוגה; מחקרים: גיוס הדרוזים לצה"ל, מבצע 'תופת' ועוד.

תמיר גורן, **חיפה הערבית בתש"ח**, משרד הביטחון – ההוצאה לאור ביחד עם: מכון בן גוריון לחקר ישראל, הציונות, מורשת בן גוריון, 526 עמ' (2006).

שאלת סיבות חורבנה של הקהילה הערבית בחיפה בשנת 1948 היא סוגיה השנויה במחלוקת במשך שנים בשיח האקדמי והציבורי בארץ. כמענה לשאלה זו הוצעו עד כה מספר גרסאות, אך טרם פורסם מחקר יסודי בנושא. הספר שלפנינו הוא המחקר המקיף הראשון שעוסק בתהליך התמוטטה של הקהילה הערבית בחיפה.

המחקר מתאר ובוחן את פעילותיה של ההנהגה בערבית בחיפה מפרוץ המלחמה ועד להשתלטות 'ההגנה' על חלקיה הערבים של העיר באפריל 1948. הוא מתבסס על מגוון רחב של מקורות ארכיוניים ואחרים, ומתמקד בנושאים שהעסיקו את ההנהגה הערבית, בראש ובראשונה בתחומי הביטחון והכנת האוכלוסייה הערבית לשעת חרום.

יואל בן דב, **נבי סמואל**, ספריית הילל בן חיים למדעי היהדות, 235 עמ' (2006).
נבי סמואל היא גבעה רווית היסטוריה, מטענים דתיים ומשופעת בשרידים ארכיאולוגיים. כמעט על כל פרק מתולדותיה ניצבים סימני שאלה ואפילו זיהויה עם המקום הנזכר במקרא נותר עד היום בגדר חידה. על פרשיות מרכזיות במסעי הצלב שמקובל לקשרן לנבי סמואל מצויים דיווחים סותרים, וסביב הקרב שהתחולל בה בערב פסח תש"ח נשארו שאלות פתוחות רבות. מסורת הקושרת את האתר עם שמואל הנביא הביאה לכך שנתקדש לנצרות, ליהדות ובמידה פחותה גם לאסלאם. במקום ניצב אחד הבניינים היחידים בארץ ששימשו במהלך הדורות מקום תפילה לשלוש הדתות. המאבק הבין-עדתי על השליטה בבניין זה העסיק את השלטונות העות'מאניים עד שבשנת 1735 גברה יד המוסלמים ונבי סמואל חדלה להיות האתר המרכזי לעלייה יהודית לרגל בארץ-ישראל.
המחבר ליקט ממאות רבות של מקורות והוא מציג את מסקנותיו מבלי להכריע בין הנרטיבים השונים.

עמי ליבנה (ג'ורג'י), **סיפורי נעורים בארץ-ישראל**, טרקלין, 128 עמ' (2006).
הקובץ מאגד רשמים וסיפורים מחיי היום יום בימים של טרום המדינה לצד תיאור של מבצעי הפלמ"ח במלחמת העצמאות.

מנחם לוי, **שלושה אוהזין בעירייה: תולדות עיריית ירושלים בתקופת השלטון הבריטי 1917—1948**, הוצאת המחבר, 249 עמ' (2006).

סקירת השלטון העירוני בימי המנדט הבריטי בשני מישורים: המדיני, בו התנהל מאבק בין יהודים וערבים על השלטון במועצת העירייה, והפורמלי-פונקציונלי, הנוגע לשירותים להם זכו תושבי העיר ולאופן תפקודה של העירייה. מכיל חומר ארכיוני רב.

שבתי זכריה, **סיפורי חצרות ובתים בין החומות**, הוצאת ראובן מס, 195 עמ' (2006).
סיפורים לא מוכרים על חצרות ובתים, אישים ומשפחות שחיו בירושלים בין החומות במאה ה-19 ובראשית המאה ה-20. מבוסס על זכרונות וכתבים של בני התקופה ומגובה בצילומים ומסמכים.

יצחק אלפסי, **דורשי ציון בפועל**, הוצאת המחבר, 505 עמ' (2006).
1008 רבנים מעולם שיבת ציון זוכים בספר זה להתייחסות הנעה בין רשימה ביוגרפית קצרצרה לבין מאמר. הספר מקיף את דורות מבשרי רעיון השיבה לציון, תקופת חיבת ציון, הציונות המדינית והמזרחי ורבנים שתמכו בישוב הארץ.

שמואל כץ ועופר תהילה, **מול השער הנעול: האודיסיאה של מעפילי 'כנסת ישראל'**, הוצאת הספינות שבדרך, 144 עמ' (2006).

הוצאת הספרים החדשה 'הספינות שבדרך', העוסקת בתיאור עלילות ההעפלה לארץ ישראל ובהנצחתן, הוקמה על ידי שמואל-סמק ינאי, שהיה המפקד האחרון של הפל"ם ונמנה בין ראשוני חיל-הים. הספר הראשון היוצא לאור בהוצאה זו מתאר את עלילותיה וקורות הפלגתה של אוניית המעפילים 'כנסת ישראל'.

בשלהי שנת 1946; העלילה מסופרת על ידי העורכת והעיתונאית תהילה עופר ומאירת על ידי הצייר הנודע שמוליק כץ, שניהם הגיעו ארצה באוניה זו. בספר מתוארים פרטי יציאת הספינה מיוגוסלביה בנובמבר 1946 כשעל סיפונה 3,845 גברים, נשים, נוער וטף. כן מתוארת לכידת הספינה על ידי ספינות המשמר הבריטי ומאבק המעפילים עם מלחי הצי הבריטי. בספר 150 עמודים, מהם כ-100 עמודי ציורים, מסמכים וצילומים, מתוארים בהרחבה עשרת חודשי החיים בשבי במחנה המעצר הבריטי בקפריסין.

עמוס דניאלי, **מלכה ללא כתוב: סיפור על מושבה ומשפחה**, הוצאת המחבר, 373 עמ' (2006). המחבר מגולל את ספור תולדותיה של המושבה רחובות דרך סיפור תולדות משפחתו, אשר קבעה את ביתה במושבה בשנת 1890.

מדינת ישראל – היסטוריה, פוליטיקה, גיאוגרפיה וחברה

עפר גרוזברד, **מנחם בגין: דיוקנו של מנהיג – ביוגרפיה**, רסלינג, 374 עמ' (2006). ביוגרפיה מלאה ראשונה הפורשת את דיוקנו של המנהיג ומלווה אותו בתחנות המעצבות של חייו. הספר תוקף את התיאוריה לפיה המצב במלחמת לבנון דרדר את מצבו הנפשי של בגין.

חיים גנז, **מריכארד ואגנר עד זכות השיבה: ניתוח פילוסופי של בעיות ציבור ישראליות**, עם עובד, 285 עמ' (2006).

לאורן של פילוסופיית המוסר, המשפט והמדינה, מנתח גנז במספר מאמרים דילמות ציבוריות כגון השמעת ואגנר בישראל, סרבנות וזכות השיבה ובעיות של פרטים שעוררו דיון ציבורי.

אורן ברק וחנן כהן, **משרד החוץ – לאן?**, האוניברסיטה העברית: מכון דיוויס, 30 עמ' (2006). דו"ח המציג בקצרה את הנושאים המרכזיים שנידונו בסדנה שנערכה במכון בשנת 2005 ועסקה במעמדו הנוכחי של משרד החוץ בישראל ובחלקו בקביעת מדיניות החוץ שלה.

חזי לוי (מנהל הפרויקט), **ישראל: אטלס מפות ותצלומי אוויר**, מפה-מיפוי והוצאה לאור, 379 עמ' (2006). מהדורה מיוחדת, מוגבלת וממוספרת של 2,200 עותקים, המכסה את כל שטח מדינת ישראל בכפולות המציגות מפה פיזית וצלום מהאוויר בקנה מידה של 1:65,000 זה לצד זה. החלק השני פורמט זהה ובו מפות ערי ישראל בקנה מידה משתנה. כולל אינדקס ומפתחות.

ארנון סופר ויבגניה ביסטרובר, **מדינת תל אביב – איום על ישראל**, אוניברסיטת חיפה, 83 עמ' (2006). חוברת פרי מחקר אנשי המכון לגאוגרפיה המציגה נתונים דמוגרפיים המצביעים על התכנסות אוכלוסיית המדינה במישור החוף. המסמך מתרעע על האסון הקרוב הגלום בנטישת השוליים הלאומיים.

לובה אליאב ויוסי אלפי, **משני עברי המעברה: דיאלוג אינטימי על זהות ישראלית**, ספרית מעריב, 176 עמ' (2006).

שני המחברים מציגים סדרת דיאלוגים ביניהם ומונולוגים. אליאב, שנולד בשנת 1921 ועלה מרוסיה בגיל 3, ואלפי, שנולד בשנת 1945 ועלה מעיראק בגיל 3, שוזרים כרונולוגיות של עלייה, זהות וקליטה. השניים משרטטים מתאר של ישראליות ומשקיפים עליה בפרספקטיבת הזמן.

יוחנן כץ, **היונה שכשלה: בין יארינג לרוג'רס: מדינת ישראל בין יוזמות התיווך של ממשלת ארה"ב והאו"ם, 1967–1973**, ירון גולן, 111 עמ' (2006).

דיון תמציתי בגורמים שהביאו לכישלון להשיג הסכם שלום בין ישראל ומצרים אחרי מלחמת 1967, תוך התמקדות בתהליך קבלת ההחלטות בצד הישראלי והתבססות על חומרים ארכיוניים.

לילי אדר (עורכת), **דוד בן-גוריון: ביבליוגרפיה, כרך ג'**, אוניברסיטת בן גוריון, 468 עמ' (2006). מבחר מאמרים, ידיעות וביקורות ספרים על בן-גוריון לשנים 1921–1999, מסודר בצורה כרונולוגית עם אינדקס מקיף.

שאול אריאלי, **תפסת מרובה לא תפסת: גישות במאבק על גבולותיה של מדינת ישראל**, הוצאת כרמל, 279 עמ' (2006).

הספר מבקש לנתח את השתלשלות האירועים המרכזיים המשרטטים את גבולותיה של הבית הלאומי היהודי בארץ ישראל. גבולותיה הנוכחיים של ישראל, שעדיין לא נחתמו, הם פרי חיכוך המתקיים זה עשרות שנים בין ובתוך שתי מערכות: האחת פנימית, ובה כל אחד מהגורמים הציונים השונים מבקש את שיווי המשקל שלו בין היקף הטריטוריה, זהות הרוב הדמוגרפי ואופי המשטר. השנייה חיצונית, ובה חברים הפלסטינים, העולם הערבי והקהילה הבינלאומית, המונעים על ידי אינטרסים שונים.

המחבר מנתח את התהליך מהצהרת בלפור ועד ימי תכנית ההתנתקות בהצגת קשת רחבה של מחקרים וחוקרים מתחומים מגוונים, ולבסוף מוסיף גם טיפה משלו' להתווייתם של גבולות מדינת ישראל.

ישי מנוחין (עורך), **כיבוש וסירוב**, הוצאת ספרי נובמבר, 159 עמ' (2006).
באסופה זו מכונסים חיבורים עיוניים, ציורים וצילומים, שתכליתם להאיר את השאלות המגוונות הכרוכות בתופעות של אי-ציות אזרחי ושל סירוב בעת כיבוש. חיבורים, ציורים וצילומים אלה בוחנים את הכיבוש והסרבנות על היבטיהם הפוליטיים, הפילוסופיים, המוסריים והתרבותיים, ואף מרחיבים את מעגל הדיון מעבר להקשר הקונקרטי של הכיבוש הישראלי את האוכלוסייה הפלסטינית.

אפרים הלוי, **אדם בצל**, הוצאת מטר/עיון, 223 עמ' (2006).
אפרים הלוי, ששירת במוסד במשך קרוב לארבעה עשורים וכיהן בין השנים 1998 ל-2002 כראש המוסד, ליווה את המדינה ואת הסכסוך הישראלי-פלסטיני במשך כל שנות שירותו הביטחוני. בספר זה מביא הלוי לקוראים דיוקן יחיד במינו של המשבר במזרח התיכון. כאיש סוד של חמישה ראשי ממשלה היה הלוי שותף למשאים ומתנים רבים בעלי חשיבות עליונה ונטל חלק בהובלת המאבק לשלום.

דוד סולומוניקה ובנימין זגרון, **החקלאות ביישובים הקהילתיים בשומרון ובבנימין** (עדכון לשנת 2005), הוצאת אריאל, 32 עמ' (2006).
שאלת המחקר עוסקת בנסיבות להתפתחות החקלאות דווקא בישובים קהילתיים באזורי יהודה בשומרון כאשר מסתמנת נטישה הדרגתית של החקלאות באזורים אחרים בארץ.

יצחק ש' רקנטי, **שחר כתום: אלבום המאבק נגד עקירת יישובי גוש קטיף וצפון השומרון; סתי** **תשס"ד—קיץ תשס"ה**, ספריית בית אל, 276 עמ' (2006).
כרוניקה יומית של המאבק שהתנהל בישראל כנגד ביצועה של תכנית ההתנתקות. באלבום כל צמתי המאבק וכן קטעי יומנים, שירים, עדויות ועוד.

נדיר צור, **האיש שהתיר את הרצועה: אריאל שרון וסיפור ההתנתקות**, הוצאת צבעונים, 388 עמ', 2006.
פינוי רצועת עזה לאחר כ-38 שנות כיבוש עשוי להיתפס ברבות הימים כאחד האירועים המכוננים במאבק על זהותו של העם. בתהליך עיצובה והגשמתה של תכנית ההינתקות בא לידי ביטוי העימות המתמשך ורב הממדים בין קבוצות יריבות בחברה בשאלת גבולות הקבע של ישראל. מי שנחשב ל'אבי ההתנחלויות', ראש הממשלה אריאל שרון, בחר לנקוט יזמה חד-צדדית ולהעביר לידי הפלסטינים שטח ישראל החזיקה בו מאז 1967. ספר זה הוא סיפור פינויים של גוש קטיף ושל ארבע התנחלויות בצפון השומרון, וראשיתו במגוון מחשבות לא סדורות שהעלו גורמים מימין ומשמאל.

ידידיה מאיר וסימן רהב מאיר, **ימים כתומים: ההתנתקות – החשבון והנפש**, משכל, 238 עמ' (2006).
הספר מכנס ראיונות שערכו צמד המחברים עם דמויות מרכזיות בעולם הציונות הדתית בישראל מימין ומשמאל. בראיונות משוחחים המפונים על ההתנתקות עצמה ועל היום שאחריה.

דימה אדמסקי, **מבצע קווקז: ההתערבות הסובייטית וההפתעות הישראלית במלחמת ההתשה**, הוצאת מערכות ומשרד הביטחון הוצאה לאור, 322 עמ' (2006).
בראשית שנת 1970 החליטה ממשלת ישראל להפציץ יעדים אסטרטגיים בעומק מצרים, במטרה להביא את הנהגתה בראשות נאצר להפסיק את מלחמת ההתשה. זמן קצר לאחר מכן החלו להגיע למצרים טייסות קרב ויחידות טילי קרקע-אוויר של הצבא הסובייטי. הופעת יחידות סובייטיות סדירות בזירה והשתתפותן הפעילה בלחימה היכו בתדהמה את שירותי המודיעין של ישראל וארה"ב. בחודשים הבאים ניהלה ישראל, בפעם הראשונה והיחידה בתולדותיה, עימות צבאי ישיר מול הצבא הסובייטי.
הספר פורס לראשונה – מתוך מקורות רוסיים שלא נעשה בהם שימוש מחקרי קודם – את הסיפור המלא של המבצע החשאי שהכינו הסובייטים לתגבור המאחז שלהם במצרים. בניגוד לדעה המקובלת שתפסה את ההתערבות הסובייטית כתגובה להפצצות ישראל בעומק מצרים, המחבר טוען כי מוסקבה החליטה על להתערב צבאית חודשים רבים לפני שאישרה ממשלת ישראל את ההפצצות. על בסיס חומר ארכיוני וראיונות עם וותיקי המערכת המודיעינית בארץ ובארצות הברית, מנתח הספר בהרחבה את יסודות הכישלון של קהילות המודיעין הישראלית והאמריקנית להתריע מפני המהלך הסובייטי בעוד מועד – הפתעה שלדעת רבים היו גלומים בה המרכיבים שהביאו מאוחר יותר למחדל המודיעיני של מלחמת יום הכיפורים.

אריה שלו, **כישלון והצלחה בהתרעה**, הוצאת משרד הביטחון, 318 עמ' (2006).
המחבר, ראש חטיבת המחקר באגף המודיעין בצה"ל בזמן מלחמת יום הכיפורים, מנתח את יחסי הדרג המדיני והצבאי לפני המלחמה ובמהלכה. הספר כולל גילויים ראשונים על ההתרחשויות במסדרונות ההנהגה הצבאית והמדינית הישראלית במלחמה וכן התייחסות נרחבת לוועדת אגרנט ולמסקנותיה, ולקחים בעניין יישומן של המלצות מטעם ועדות חקירה ממלכתיות בתחומים צבאיים.

דרור גרין, **בחזרה לצוות 4**, הוצאת ספרים, 223 עמ' (2006).
ספרו של לוחם במלחמת יום הכיפורים, שיצא לאור לראשונה בשנת 1992, מופיע השנה במהדורה נרחבת. המחבר, מטפל ותיק בתופעות של הלם קרב וטראומה נפשית, מוסיף פרק נוסף שבו הוא מתאר מה קרה מאז, כיצד נפגש באחרונה עם כמה מחבריו ועם מפקדם, ואף מאפשר להם לספר את גרסתם.

עופר סגל-עז-כאריאל, **'חומת מגן' שלי**, הוצאת מערכות, 96 עמ' (2006).
המחבר מגולל בסדר כרונולוגי את עדותו האישית כמפקד מחלקת לוחמים שניהלה קרב קשה במחנה הפליטים ג'נין במסגרת המבצע הצבאי 'חומת מגן'.

מיכאל שיינפלד, **בא מלבנון – בכל מקום שהם**, הוצאת ידיעות אחרונות, ספרי חמד, 302 עמ' (2006).
'בא מלבנון' הוא סיפור מלחמת לבנון השנייה מנקודת מבטו של חייל מילואים. קובץ הסיפורים הקצרים בכל מקום שהם' עוסק בעולם הצבאי הסדיר. הוא יצא בהוצאת מעליות ורואה אור בהוצאה מחודשת.

פלסטינים

חסיין ארא ואחמד ס. חאלידי, **דוקטרינה פלסטינית לביטחון לאומי: הצעה לקווי מתאר**, מרכז יפה למחקרים אסטרטגיים, 79 עמ' (2006).

ספר זה פורסם ע"י המכון המלכותי ליחסים בין-לאומיים בבריטניה (RIIA) עוד לפני ניצחון החמאס בבחירות. התזה המרכזית של מחברי הספר היא שהפלסטינים צריכים לשאוף להרתעה המבוססת על דוקטרינה של הגנה לא-התקפית, המבוססת בעיקר על אמצעים מדיניים כגון בריתות, ערבויות ונוכחות בינ"ל. הופיע גם בגרסה אלקטרונית – [לחצו כאן](#).

שאול משעל, אברהם סלע, **זמן חמאס: אלימות ופשרה**, ידיעות אחרונות – משכל, הוצאה מורחבת, 351 עמ' (2006).

עברה כמעט שנה מאז ניצחון חמאס בבחירות למועצה המחוקקת הפלסטינית. הניצחון עורר עניין עצום בציבור ועד מהרה אזלו רבים מהספרים בעברית אשר עסקו בתנועה. כעת יצאה לאור מהדורה חדשה ומורחבת של ספרם החשוב של סלע ומשעל, הכוללת התייחסויות לניצחונה של תנועת חמאס בבחירות לרשות הפלסטינית.

רבאח חלבי ומיכל זק, **כשהנפקדים נוכחים**, הוצאת מכון המחקר של בית הספר לשלום, 92 עמ' (2006).
מחקר שנערך על מפגשים בין בני נוער יהודים ופלסטינים אזרחי ישראל בבית הספר לשלום.

אמל ג'מאל, **תרבות צריכת תקשורת בקרב מיעוטים לאומיים: הערבים בישראל**, אעלאם, מרכז תקשורת לחברה הערבית פלסטינית בישראל, 201 עמ' (2006).
מחקר על דפוסי צריכת התקשורת הרווחים בציבור הערבי.

הלל כהן, **ערבים טובים – המודיעין הישראלי והערבים בישראל: סוכנים ומפעילים, משת"פים ומורדים, מטרות ושיטות**, הוצאת כתר, 307 עמ'.

הספר מטפל במערכת היחסים הטעונה בין המדינה לאזרחיה הערבים. על בסיס מסמכים סודיים ביותר של השב"כ, משרד ראש הממשלה ויחידות המודיעין והמיעוטים של משטרת ישראל, חושף הספר את סיפור החדירה המודיעינית העמוקה של גורמי הביטחון אל תוך הקהילות הערביות בארץ. מיום הקמתה ראתה מדינת ישראל בערבים שהפכו בן-לילה לאזרחיה גיס חמישי פוטנציאלי. היא שאפה לנכס את אדמותיהם, לצרוב את תודעתם ולנתב את דפוסי הצבעתם. המודיעין הישראלי וסוכניו הערבים היו כלי מרכזי בהשגת היעדים: סיענים הופעלו מעבר לגבולות במשימות ריגול, חבלה, שוד ורצח. משתפי פעולה מקרב המנהיגות סיעו להפקעת קרקעות, לגיוס קולות מצביעים ולדיכוי התארגנויות עוינות. באמצעות עשרות פרשיות מייצגות ומרתקות מביא הספר היסטוריה אלטרנטיבית של החברה הערבית בישראל ושל ישראל עצמה. בין היתר נחשפת עוצמת המרי של הדור הראשון לנכבה ומתערער דימויו המקובל ככנוע ופסיבי, מתואר הסיפור האמיתי שמאחרי גיוס הדרוזים ומתברר כיצד תמרן השב"כ אישים ומוסדות לפעול לצד הממסד.

יהדות המזרח

בדרי פטל, **חלומות בטראן, בגדד**, כרמל, 141 עמ' (2006).
הספר הוא אוטוביוגרפיה של המחבר, אך הסיפורים והאירועים האישיים מציגים בפנינו מסכת חיים של חמולה בשכונת טראן בבגדאד ומאבקה לשרוד בתנאי עוני ורדיפות של השכנים המוסלמים. המחבר

מספר בגילוי לב ובהומור על מנהגים משונים שחלפו מן העולם, על מקצועות של פעם, על אמונות תפלות ויטיפולי סבתא' כמרפא למכאובים ומחלות.

צביה יששכר, **מברט לקרית עקרון: נדודיה של נערה בדרך לישראל**, הוצאת אעלה בתמר, 240 עמ' (2006). סיפור של המחברת, לידת העיירה מודאן באזור ברט שבצפון תימן, שיצאה בגיל חמש עם משפחתה למסע שארך שלוש שנים והסתיים בארץ ישראל.

נסים זוהר, **המולוכייה של אמא**, הוצאת משכל, 255 עמ' (2006). מסע זיכרון שעורך גיבור הרומן אל ילדותו באלכסנדריה של שנות הארבעים.

אורה יעקבי, **אלמוס**, הוצאת אות, 339 עמ' (2006) רומן על משפחה בתחילת המאה ה-20 בקהילה יהודית קטנה דוברת ארמית – הנאש-דידן – בגבול טורקיה, עיראק ורוסיה. שתי הגיבורות בספר הן אלמוס היהודייה ואישתר האשורית. המחברת אספה במשך שש שנים סיפורים של זקני העדה, אשר שמרה במשך יותר מאלפיים שנה על צביונה המיוחד ושפתה הארמית הייחודית. הנאש-דידן הם יהודים שהתיישבו באגן אורמיה (אזרביג'אן האיראנית, למרגלות הרי הארט) עוד בגלות אשור לפני בית שני.

נחמיה אלוני, **הספרייה היהודית בימי הביניים: רשימות ספרים מגניזת קהיר**, סדרה א, כרך ג, מכון בן צבי, אוריינס יודאיקוס: מקורות לתולדות קהילות ישראל בארצות האסלאם, 512 עמ' (2006). בספר מובאות 114 רשימות ספרים מגניזת קהיר, המפוזרות היום בין אחת-עשרה ספריות שונות באירופה, בארה"ב ובישראל, ובהן שמותיהם של אלפי הספרים שהיוו את הספרייה של יהודים באגן הים התיכון במאות העשירית עד הארבע-עשרה.

לנוכח מותו הפתאומי של פרופסור נחמיה אלוני בשנת תשמ"ג, השלימו את המלאכה בעת האחרונה ד"ר מרים פרנקל ופרופ' חגי בן-שמאי בהשתתפות ד"ר משה סוקולוב. העורכים מציגים כאן את הרשימות בשלמותן ובמקורן – בערבית-יהודית – עם תרגום לעברית ובתוספת הערות המזהות את החיבורים הרבים, במידת האפשר. קיומם של ספרים מסוימים ידוע רק בזכות הרשימות הללו. ספר זה קורע אשנב לתרבותם העשירה של היהודים בארצות האסלאם בימי הביניים, לתחומי התעניינותם הרבים (מקרא, הלכה, פילוסופיה, פרשנות, דקדוק, רפואה ומדע) לקשריהם ההדוקים עם התרבות הסובבת ולמקומו של הספר במרקם חייהם.

ענבל פרלסון, **שמחה גדולה הלילה: מוזיקה יהודית-ערבית וזהות מזרחית**, רסלינג, 211 עמ' (2006). דרך מחקר העוסק במוסדות המוסיקליים של המהגרים היהודים מארצות האסלאם בשנים הראשונות למדינה, נחשפים מנגנונים תרבותיים בחברה הישראלית אשר עיקרו את הזהות היהודית-ערבית וכלאוה תחת הזהות המזרחית.

בת ציון עראקי קלורמן (עורכת), **יוצאי תימן בארץ ישראל: יהודי תימן – היסטוריה, חברה, תרבות**, אסופת מאמרים, האוניברסיטה הפתוחה, 539 עמ' (2006) אסופת מאמרים על יהודי תימן ביישוב היהודי ובהתיישבות; בהתארגנות ופעילות פוליטית; במדינת ישראל; בתרבות הארץ ישראלית; ועוד.

חיים קיסר, **מסלולי חיים: קורות משפחה אחת**, אעלה בתמר, 200 עמ' (2006). המחבר מגולל את פרשת חייו מבית אבא בצנעא שבתימן, דרך עלייתו ארצה עם הוריו בגיל צעיר, שנותיו כתלמיד בירושלים, הקמת מושב 'גאולים', השתתפות במלחמות ישראל ועד הגיעו לגבורות ופרישתו.

דת האסלאם

רפאל ישראלי, **לחיות עם האסלאם: דת, תרבות, היסטוריה, אלימות וטרור**, הוצאת אחיאסף, 376 עמ' (2006).

הספר מנתח את האסלאם כציוויליזציה בת למעלה מ-1,400 שנה; דת ותרבות שעלו מן המדבר והתפשטו על פני מרחבים גדולים באסיה ובאפריקה ולאחרונה יותר ויותר גם באירופה, באמריקה ובאוקיאניה. עם השתלטות תרבות המערב החל תהליך נסיגתו של האסלאם. מתוך תסכולו של האסלאם צמחו תגובות רפורמיסטיות או מהפכניות שמתבטאות באלימות.

מירי שפר, **אסלאם: מבוא קצר**, סדרת 'דתות העולם' בעריכת אביעד קליינברג, הוצאת מפה/אוניברסיטת תל אביב, 140 עמ' (2006).

הספר הוא מסע היסטורי העוקב אחר התפתחותה של דת האסלאם כמערכת של אמונות ושל פולחן. היריעה שנפרשת בפני הקורא מדגישה את הריבוי שבתרבות המוסלמית. המחברת סוקרת את קולות

ההלכה הלמדניים ואת הקולות המיסטיים החווייתיים, את אלה התובעים חומרה חסרת פשרות ואת אלה הקוראים למתינות ולפשרנות.

קארן ארמסטרונג, **ההיסטוריה של אלוהים**, הוצאת כתר (2006).
תיאור של התפתחות האמונה באל אחד ביהדות, בנצרות ובאסלאם לאורך 4000 שנות היסטוריה. המחברת עוקבת אחר התפתחות תפיסת האלוהות בתולדות האנושות, בוחנת את נקודות הדמיון והשוני בין שלוש הדתות המונותאיסטיות הגדולות ומתארת את השפעתן זו על זו.

ספרות

מוחמד בראדה, **כמו קיץ שכבר לא יחזור**, הוצאת אנדלוס, 158 עמ' (2006).
ספרו של האינטלקטואל יליד מרוקו מוחמד בראדה שהגיע ממרוקו לקהיר בשנת 1956 ללימודים בעת שיאה של התסיסה הפאן ערבית שהוביל נאצר. בראדה מתאר את תחושותיו בקהיר העיר הקוסמופוליטית והתרבותית, שתושביה מתקשים להבין את הערבית שבפיו.

הישאם מטאר, **עולם של גברים**, הוצאת כתר, ידיעות ספרים, 241 עמ' (2006).
רומן ביכורים של הסופר הלובי השאם מטר המתאר ממקור ראשון את חווייתו של הילד סולימאן בלוב של שנות השבעים. הימים הם ימי התבססות משטרו של קדאפי המלווים במדיניות כוחנית ומדכאת בעולם שבו מסורת ועריצות שולטים בכיפה.

סירין אל-חוסייני שהיד, **הירושלמית**, הוצאת אנדלוס, 207 עמ' (2006).
סיפורה של המחברת אשר נולדה בירושלים בשנת 1921 ונאלצה לעזוב אותה ולהתגורר בביירות במלחמת 1948. המשפה גרה בשכונת טאלביה ושרפאת. אביה היה ג'מאל אל-חוסייני, אחד מהמנהיגים הבכירים שהצמיחה משפחת חוסייני, ואמה הייתה אחותו של האינטלקטואל הפלסטיני מוסא אל-עלמי. עיקר הספר עוסק בחוויית ההגירה והגלות.

חניף קורישי, **אוזניי בסמוך לליבו**, הוצאת זמורה ביתן, 175 עמ' (2006).
אוטוביוגרפיה של הסופר ממוצא פקיסטני החי באנגליה, אשר פורש את סיפור משפחתו ואת מאבקו לפלס דרכו כסופר, על רקע ניסיונות כושלים דומים של אביו.
בכתב יד של אביו אשר הוא מוצא, נגלה אליו סיפור ילדותו של משפחת אביו המוסלמית בבומביי. המשפחה, אשר חיה בעיר מזה דורות, נאלצת לקבל על עצמה זהות פקיסטנית.

עתיק רחימי, **עפר ואפר**, הוצאת בבל (2006).
רומן ראשון המתורגם לעברי מדארי (פרסית-אפגנית). הספר תורגם ל-21 שפות וזכה לעיבוד קולנועי בבימויו של המחבר אשר הוצג בפסטיבל קאן 2004 וזכה בפרס 'מבט אל העתיד'.
הרומן מתרחש על רקע תקופת המלחמה באפגניסטאן נגד ברית המועצות. הזקן עומד להודיע לבנו העובד במכרה שבכפר כולם מתו מההפצה. הוא מתאר גיהנום של זיכרונות, של המתנות, של חרטות, של השערות, של חשדות. המחבר נלד נולד בשנת 1962 בקאבול, אפגניסטאן. בשנת 1984 עבר לפקיסטן בגלל המלחמה, ומשם ביקש וקיבל מקלט מדיני בצרפת.

מוכתאר מאי, **מחוללת**, הוצאת כנרת, זמורה ביתן (2006).
מוכתאר מאי, צעירה פקיסטנית אנאלפביתית, נאנסה בשנת 2002 אונס קבוצתי אכזרי שאחריו הושלכה לרחוב עירומה למחצה ונאלצה לעבור כך בין אנשי הכפר הצופים בה עד שהגיעה לביתה, שם ביקשה את נפשה למוות. האונס הזה היה יישום של גזר דין שהטילה עליה מועצת הכפר לאחר שמשפחה אחרת טענה שאחיה בן השנים-עשרה של מוכתאר נפגש עם אחת מבנותיה בשדה ושוחח איתה.
בפקיסטאן מתרחשים אלפי פשעים כאלה מדי שנה על רקע 'כבוד המשפחה'; נשים מסוגה של מוכתאר נרצחות או מתאבדות ולא פונות לרשויות. המערכת המשפטית בפקיסטן מחייבת ארבעה עדי ראיה מוסלמים ממין זכר לעדות על אונס כדי שהנאנסות לא תואשמה בניאוף ובמעשי זימה. למרות כל זאת, מוכתאר מאי העזה לפנות לבית המשפט ותוקפיה נמצאו אשמים. בכספי הפיצויים שקיבלה היא הקימה בחצר ביתה בית ספר לנערות.

מוכתאר מאי נבחרה על ידי המגזין 'טיים' לאחת ממאה האנשים המשפיעים ביותר בתקופתנו. רק לחץ בין-לאומי אילץ את פקיסטאן לתת לה דרכון כדי שתוכל להיפגש עם נשים בחוץ לארץ, ואיומי רצח עדיין מגיעים אליה ממי שרואים בה סכנה לתדמית האומה ולסדר החברתי.
מוכתאר מאי והוצאת כנרת, זמורה-ביתן החליטו לתרום מהכנסות המכירה של הספר לאיגוד מרכזי הסיוע לנפגעות תקיפה מינית בישראל.

יסמין גאטה, **ליל הקליגרפים**, הוצאת שוקן, 140 עמ' (2006).
הספר יצא במקור בצרפת בשנת 2004, בעיצומו של הדיון המתמשך סביב שאלת צירופה של טורקיה לאיחוד האירופי. המחברת, צרפתייה ממוצא טורקי, מבכה ברומן זה את היעלמותה של אמנות הקליגרפיה בעקבות החלפת האלפבית הערבי באלפבית לטיני בשנת 1928, במסגרת הרפורמות שהנהיג כמאל אתאטורק. גיבורת הרומן מצטרפת מטפלת בקליגרפים הקשישים ומסייעת להם להשלים את עבודתם האומנותית, אך בסופו של יום משמידה אותם. אחד הקשישים מוריש לה את כלי עבודתו וכך היא עצמה הופכת לקליגרפית.

ראה גלנקי, **חיי איסמעיל פריק פשה**, הוצאת כרמל, 204 עמ' (2006).
רומן היסטורי העוסק בסיפורו של ילד יווני אשר נחטף מביתו בכרתים בתקופת האימפריה העות'מאנית ונאלץ להתאסלם. גשמגיע הילד לבגרות במצרים, הוא הופך למצביא ונשלח לדכא מרידה במחוזות ילדותו בכרתים.

שירה, תרבות ואמנות

מחמוד דרויש, **'ציור קיר', פואמה**, הוצאת אנדלוס, 102 עמ' (2006).
פואמה של המשורר הפלסטיני הלאומי שנולד בשנת 1942 בכפר אל-בירוה שחרב במלחמת 1948. בשנת 1971 עזב את ישראל והחל מפרסם שירים. כיום הוא מתגורר ברמאללה אחרי שפרסם יותר מ-40 ספרי שירה.

נעים עריידי, **משאיר את הכעס לאחרים**, הוצאת גוונים, 46 עמ' (2006).
ספר של הסופר חוקר הספרות הדרוזי יליד הכפר מעמ'אר, הכותב שיריו בעברית. שיריו עוסקים באהבותיו, משפחתו, תחושת הזרות, המסורת, הסכסוך הישראלי-ערבי ועוד.

אסתר שקלים, **שרקיה**, אור יהודה, כנרת וזמורה ביתן, 70 עמ' (2006).
ספר שירים ראשון למשוררת ילידת איראן. בין השירים שזורות תמונות מן הפולקלור הפרסי.

חיים אברהם, **השיבה הביתה**, הוצאת המחבר, 45 עמ' (2006).
שירי אב שבנו החייל נחטף בלבנון.

הלאומיות הערבית בראי מוסיקלי, הוצאת מינרוה (2006).
לקט נבחר של שירים ופזמונים אשר מלווים את הסכסוך הערבי-ישראלי מאז 1948 ועד היום. הכמיהה לירושלים, האכזבה הפלסטינית מאדישותם של ההמונים בעולם הערבי, הזעם כלפי ישראל והתקווה לחזור ביום מן הימים אל אדמת פלסטין, כל אלה מקבלים ביטוי מוסיקלי רב הבעה.
לצד מלות השירים בערבית ימצא אותן הקורא בתעתיק ובתרגום לעברית. כן מצורף תקליטור שמע.

הגר, גלריה לאמנות, 2001—2003: אמנות פלסטינית עכשווית, 368 עמ' (2006).
גלריה הגר ביפו אשר פעלה בין השנים 2001 ל-2003 הציגה כעשר תערוכות יחיד של אמנים פלסטינים. בשני קטלוגים נפרדים מוצגים רפרודוקציות וצילומים מן התערוכה בליווי טקסט על היצירות בעברית-ערבית-אנגלית.

חנא פרח וח'אלד חוראני (אוצרים), **חמישה סיפורים**, הגלריה לאמנות אום אל-פחם, 108 עמ' (2006).
קטלוג אלבומים בעברית, ערבית ואנגלית של תערוכה המאגדת את יצירותיהם של חמישה אמנים פלסטינים בני דורות שונים. כל אחת מן העבודות וכולן יחדיו משמשות ביטוי ויזואלי לנרטיב הפלסטיני.

כללי

מרים חנאוי, **בישול ערבי גלילי**, הוצאת מודן, 197 עמ' (2006).
המטבח הערבי הגלילי לוקח את הטוב מכל העולמות. יש בו מאפיינים של המטבח הערבי כמו סלטים, חומס וקטניות, הרבה בשר כבש ובקר, וממולאים נפלאים. כל אלה משתלבים נפלא עם מה שיש בסביבה: שפע מתכונים המשתמשים בעשבי מאכל. וכמובן, יש לקנח הכול במשקה מהביל ולצידו עוגות מתוקות.

ליאורה גביעון, **בגובה הבטן: ההיבטים החברתיים והפוליטיים של המטבח הערבי בישראל**, הוצאת כרמל, 254 עמ' (2006).

המטבח הפלסטיני במדינת ישראל פועל בשני מרחבים. כמערכת של ידע פרקטי הוא משמר ידע קולינרי מסורתי והופך אותו למזוודת כלים נשית המשעקת תפקידים נשיים מסורתיים. במקביל, המטבח

הפלטטיני מקשר בין השיח הקולינרי לבין השיח הפוליטי. המפגש בין שתי רמות השיח מעורר שאלות העוסקות בזכאות לאדמה, זהויות פוליטיות ולאומיות ודרגות השתתפות בחברה הישראלית.

ג'רייס טנוס, **עימות נעים: מילון המילים הזהות והדומות בשתי השפות: העברית והערבית**, הוצאת המחבר, 332 עמ' (2005).

שני כרכים – עברי-ערבי וערבי-עברי – שכל אחד מהם מחזיק בין דפיו מילון אלפביתי המציג את המילים הזהות והדומות בין שתי השפות ומבאר את פירושו.

מחמוד כיאל, **נורמות תרגום מן הספרות העברית החדשה לשפה הערבית 1948–1990**, הוצאת ספרים ע"ש י"ל מאגנס, האוניברסיטה העברית, 294 עמ' (2006).

הספר, המבוסס על תאוריות חשובות בחקר התרגום, בוחן את הגורמים, המניעים והשיקולים שעמדו מאחורי הופעתם של התרגומים הערביים מן הספרות העברית החדשה ואת מדיניות התרגום שנקטו המתרגמים בהתאם לנטייתיהם האידיאולוגיות ולמגמות הרווחות בתרבות היעד.

ישראל גרשוני, **פירמידה לאומה: הנצחה, זיכרון ולאומיות במצרים במאה העשרים**, עם עובד, 507 עמ' (2006).

מיהו הגיבור הלאומי במצרים המודרנית? כיצד זכרה וזוכרת האומה המצרית את אבותיה המייסדים? הספר מציע התבוננות מקיפה ביחסי הגומלין ההיסטוריים שבין הזיכרון הקיבוצי וההנצחה הציבורית ובין התפתחות התנועה הלאומית והזהות הלאומית במצרים במאה-העשרים. גרשוני בוחן את התנהגותם של קהילות וכוחות פוליטיים מגוונים – בנסיבות פוליטיות ובזמנים משתנים – בשדה ההנצחה והזיכרון הלאומי; כיצד נתפסו התחייה הלאומית וגיבוריה ברגעי הדרמה הגדולים שלהם?

גרשוני מייחד תשומת לב רבה לתפקיד שנודע לאמנות הפיסול הילידית בהנצחה הציבורית – פסלים מצרים פיסלו את ייצוגי האומה ביצירות מונומנטליות שהוצבו בזירה הציבורית – ואגב כך מתאר התגוששות ומאבקים פוליטיים חריפים ומרים בין סוכני ההנצחה הדורשים להטביע את רישומם בנוף ההנצחה.

המחבר מוליך את קוראיו במסלול מרתק ומשתנה: מהתקופה העות'מאנית, אל ימי השלטון הקולוניאלי בסוף המאה התשע-עשרה ובראשית המאה העשרים, אל העידן הפרלמנטרי המלוכני במחצית הראשונה של המאה העשרים, ועד לימי הרפובליקה המהפכנית ויורשיה הפוסט-מהפכניים בסוף המאה העשרים ובראשית המאה העשרים ואחת.

תומס אדוארד לורנס, **שבעת עמודי חכמה: חגיגת הניצחון**, משרד הביטחון-ההוצאה לאור, 579 עמ' (2006).

ספרו הקלאסי של 'לורנס איש ערב', המתאר ממקור ראשון את חוויותיו של לורנס, קצין זוטרי יחסית בצבא הבריטי, אשר נשלח לעורר את תסיסת שבטי חצי האי-ערב נגד האימפריה העות'מאנית בתקופת מלחמת העולם הראשונה (ר' את ההקדמה למדור זה).

חזרה לתוכן העניינים

ידיעון

המזרח החדש: הווה ועתיד

אלי פודה*

כרך מז של 'המזרח החדש', בעריכת ד"ר רות רוזנברג וד"ר נוגה אפרתי מן האוניברסיטה העברית, יופיע כספר יסוד על נושא 'נשים ומגדר במזרח התיכון' והוא עתיד לצאת לאור בהוצאת מאגנס במהלך שנת 2007. המאמרים מקיפים את 'המאה העשרים הארוכה' ששורשיה בשלהי המאה ה-19 ומגיעה עד ימינו, והם עוסקים ברוב ארצות המזרח התיכון תוך התמקדות בנשים איראניות, תורכיות, עיראקיות, פלסטיניות, מרוקניות ובדויות בישראל. העיסוק ביוצרות בתחומי הקולנוע והספרות, בפולמוס על הלבוש האסלאמי, בהשכלת נשים וביחסים בין המדינה לנשים מטופל מזוויות מבט חדשות ותוך הסתייעות במקורות מידע חדשים וחדשניים.

כרך מח של 'המזרח החדש' (מצרים וסודאן), המוקדש לכבודו של פרופ' גבריאל ורבורג מאוניברסיטת חיפה, נמצא בשלבים אחרונים של הכנה לדפוס. גם הוא עתיד לצאת לאור במהלך שנת 2007, ובכך יושלם פרסומם של ארבעה כרכים בפרק זמן של פחות משנתיים – עבודה קשה שהתחייבה מהצורך להדביק את הפער בהפצת כרכי כתב העת. אנו מודים להוצאת הספרים על שם י"ל מאגנס שלידי האוניברסיטה העברית, ובייחוד למנכ"ל ההוצאה חי צבר, לאחראי על ההפקה רם גולדברג ולרכזת המערכת אילנה שמיר, על נכונותם להאיץ את הקצב ולאפשר לדבר להתרחש.

הכרך המיוחד לזכרו של פרופ' לבציון המנוח, 'המרת דת', צופיות, תחייה ורפורמה באסלאם, ייצא לאור בפורמט של ספר בשיתוף עם מכון ון ליר בירושלים; רוב מאמרי הכרך כבר הגיעו למערכת, והעבודה עליו מרוכזת בידיו האמונות של פרופ' אהרן ליש.

החברה המזרחית מודה לפרופ' אשר ססר, ראש מכון דיין לחקר המזרח התיכון ואפריקה באוניברסיטת תל אביב, ולפרופ' ראובן עמיתי, ראש מרכז לבציון לחקר האסלאם באוניברסיטה העברית, על תמיכתם הכספית השנתית בכתב העת. אנו מודים גם לאוניברסיטת חיפה ולאוניברסיטת בן גוריון על השתתפותם בהפקת הכרכים מז—מח. תודתנו גם למרכז ע"ש חיים הרצוג לחקר המזרח התיכון והדיפלומטיה באוניברסיטת בן גוריון על הסיוע בהפקת כרך מח.

חזרה לתוכן העניינים

* פרופ' אלי פודה הוא ראש החוג ללימודי האסלאם והמזרח התיכון באוניברסיטה העברית והעורך היוצא של 'המזרח החדש'.

חדשות החברה המזרחית הישראלית

שי זהר*

בימים אלה מצויה עמותת החברה המזרחית הישראלית בעיצומם של תהליכי חידוש ושינוי, שהחלו בשנת 2006 ויגיעו לשיאם לאחר כינוס האסיפה הכללית ב-19 בינואר 2007 (ראו בהמשך) וההצבעה על התקנון החדש ועל נושאי התפקידים במוסדות העמותה. ב-1 באוקטובר 2006 פרש מתפקידו נשיא העמותה, פרופ' אהרן ליש, ובמקומו מונה לנשיא זמני פרופ' דרור זאבי מאוניברסיטת בן-גוריון שבנגב. פרופ' ליש עזב את התפקיד בתום שנים רבות מאוד של פעילות בהתנדבות ובמסירות רבה בשירות החברה המזרחית, והוא ממשיך כיום לשרת את העמותה נאמנה כעורך הראשי של ספר לבציון. גם אסף דוד, אשר מילא את תפקיד מזכיר העמותה בשלוש השנים האחרונות, פרש מתפקידו בבקשו להתמסר לכתובת עבודת הדוקטור שלו. אסף עמל רבות לקידום העמותה בזמן כהונתו; גולת הכותרת של פעילותו הייתה יוזמתו לייסוד 'רוח מזרחית', כתב העת המקוון של העמותה, שאותו הסכים להמשיך לערוך גם לאחר פרישתו מתפקידו. העמותה מודה לנשיא היוצא על מסירותו רבת השנים לעמותה ומאחלת לו עוד שנים ארוכות של מחקר פורה, וכן מודה למזכיר היוצא על פועלו ומאחלת לו הצלחה בהמשך לימודיו.

החברה המזרחית הישראלית, העתידה לשנות את שמה ל'אגודה הישראלית ללימודי המזרח התיכון והאסלאם' (אילמ"א), שמה לה למטרה להמשיך ולשפר את השירות לחבריה. במסגרת זאת מוקם בימים אלה אתר האינטרנט החדש של העמותה, אשר ישמש מאגר מידע לחוקרים וסטודנטים וכן יאפשר לחברים גישה לכל גיליונות 'רוח מזרחית' ולעדכונים על אירועים ועניינים רלוונטיים. בעתיד מתכוונת העמותה להציע לחבריה מלגות ושירותים נוספים.

כינוס האסיפה הכללית של העמותה:

ב-19 בינואר 2007, כט בטבת תשס"ז, תכנס אסיפה מיוחדת של החברה המזרחית הישראלית. האסיפה תתקיים באוניברסיטת תל אביב בבנין גילמן, אולם דרכליס (חדר 496), לאחר סיום מפגש פורום בר (בסביבות השעה 12:00). באסיפה יוצג תקנון העמותה החדש, תתקיים הצבעה על אישורו וכן תיערך הצבעה על המועמדים לכהן במוסדות העמותה.

מלבד ההצבעה, באסיפה יוכלו החברים לשמוע סקירה קצרה מן היועץ המשפטי החדש של העמותה וכן להביע את דעותיהם לגבי התקנון החדש בפרט והתנהלות החברה בכלל. המעוניינים לעיין בתקנון מבעוד מועד יוכלו לקבלו בדוא"ל (orient@msec.huji.ac.il). הגיעו והשפיעו!

כפי שנכתב בקול הקורא, האסיפה תהיה פתוחה לכל מי שישלם את דמי החבר, שנקבעו על 80 ₪ לחבר מן המניין ו-60 ₪ לסטודנטים וגמלאים. מחיר זה כולל את קבלת כל פרסומי החברה בשנת 2007 ואת ההשתתפות בכנס השנתי. המשלמים כעת יחסכו את עליית המחירים הצפויה לאחר האסיפה.

חזרה לתוכן העניינים

* שי זהר הוא מזכיר החברה המזרחית הישראלית.

'פורום בר': תקצירי ההרצאות מן החודשים אוקטובר—דצמבר 2006

הפורום ע"ש גבריאל בר ('פורום בר'), מיסודם של בית הספר להיסטוריה והחוג להיסטוריה של המזרח התיכון ואפריקה באוניברסיטת תל אביב והחברה המזרחית הישראלית, ארח שתי הרצאות החל בראשית שנת הלימודים תשס"ז. ההרצאה הבאה בפורום תהיה הרצאתה של אביגיל יעקובסון, 'בצל משבר: יהודים וערבים בירושלים במלחמת העולם הראשונה', והיא תתקיים ב-19 בינואר 2007 בשעה 09:30 בבניין גילמן באוניברסיטת תל אביב. להלן תקצירי שתי ההרצאות שניתנו בשלושת החודשים האחרונים במסגרת 'פורום בר':

פוליטיקה ומסרים דתיים: סעודים ואתיופים, מוסלמים ונוצרים

פרופ' חגי ארליך, החוג להיסטוריה של המזרח התיכון ואפריקה באוניברסיטת תל אביב
והאוניברסיטה הפתוחה
(תקציר ההרצאה שניתנה ב-3 בנובמבר)

פרופ' ארליך פתח את מפגשי הפורום לשנה"ל תשס"ז בהצגת המבוא לספרו החדש *Saudi Arabia and Ethiopia – Islam, Christianity, and Politics Entwined* (Boulder 2007).

לאחר שתמצת את שלל הנושאים שעמדו על סדר היום המשותף של שתי מדינות אלה מאז 1930 – כיבושי מוסוליני באזור, בעיית אריתריאה, אסטרטגיית ים-סוף ומעורבות ישראל, מלחמת האוגדן 8-1977, החדירה הסובייטית, והתרומה הוהאבית להתעוררות האסלאם באתיופיה החל בשנת 1991 – הציג ארליך את עיקרי גישתו: הדיאלוג המתמיד בין האופציות ההיסטוריות הקונקרטיות לבין מכלול מושגי ה'אני' וה'אחר' כפי שעוצבו על ידי המסרים המקומיים של האסלאם והנצרות. לפי ניתוחו היוו גם מכלולים דתיים אלה מערכות מגוונות ורבות אפשרויות; הנצרות האתיופית כללה מצד אחד זיקות למזרח התיכון (ראשי הכנסייה האתיופית במשך מאות השנים שבין 334—1951 היו תמיד מצריים, והקשר לירושלים נותר מרכזי ביותר), אך מצד שני חווית הכיבוש אסלאמי של אתיופיה במאה השש עשרה עוררה חרדה נוצרית מפני חבירת יתר למעגלי המזרח התיכון, שעלולה להוביל לאחדות אסלאמית-ג'יהאדית.

במקביל התעצב גם עולם המושגים האסלאמיים של אתיופיה הנוצרית כמערכת רב-משמעית הנעה בין קצוות. אתיופיה – יעדה של 'ההגירה הראשונה' (615—616) – הייתה מקרה החוץ הראשון של האסלאם, והוא הנחיל שני מסרים מנוגדים: הכרת תודה ולגיטימציה ל'אחר' הנוצרי, וטענה ממוחזרת כי 'חובה לשוב ולאסלם את אתיופיה' כבעבר. בהרצאתו הביא פרופ' ארליך כמה דוגמאות לויכוח מודרני, סעודי-והאבי, סביב דילמות אלה, וטען כי ויכוח זה על ה'אחר' הנוצרי הוא ביסודו גם דיון במהותו של ה'אני' המסלמי. ארליך שחזר גם ויכוח דומה בקרב המוסלמים באתיופיה והגדירו כציר ראשי של מהפכת זהות בארץ זו.

המגיב הראשון, ד"ר מצטפא כבהא, ניתח ממדים כל-אסלאמיים של הדיון באתיופיה ותאר את הויכוח בנדון בין תנועת ה'אחבאשי' שמרכזת בלבנון לבין דוברי הוהאביה בסעודיה

ובשאר העולם. המגיב השני, פרופ' יוסי קוסטינר, ציין את החדשנות בגישה שהוצגה, הן כדרך לניתוח הדיאלקטיקה בין הפוליטי לדתי הן כדוגמא לשבירת מוסכמות תוך עיון בתמורות אסלאמיות על-אזוריות. את הדיון רב הפנים שהתפתח בעקבות זאת ניהל פרופ' עמי איילון.

קול קורא במדבר? 'חיי מחמד' של יואל יוסף ריבלין (1932)

ד"ר רות רוזד, החוג ללימודי האסלאם והמזרח התיכון, האוניברסיטה העברית בירושלים
(תקציר ההרצאה שניתנה ב-15 בדצמבר)

ד"ר רוזד הציגה טיוטה של מאמרה שכותרתו *A Voice in the Wilderness?: Rivlin's Hebrew 'Life of Muhammad' (1932)*, אותו חיברה במסגרת מחקר רב-היקף על הפצת נורמות מגדריות אסלאמיות באמצעות סיפור חיי הנביא מחמד. מקרי בוחן מתוך המחקר פורסמו כמאמרים וכמונוגרפיה ניתוחית בשלבי עבודה.

שאלתה המקורית של רוזד על 'חיי מחמד' התמקדה בסיבה שבגינה פרסם המזרחן הירושלמי הנודע ביוגרפיה עברית של הנביא (על סמך המקור של אבן השאם) דווקא בשנת 1932. מסקנתה הראשונה הייתה שריבלין ניסה לשלב בין המלומדות האוריינטליסטיות שלו לבין הרצון שלו להביא את מחמד והאסלאם לקהל הרחב קורא העברית. מחמד והאסלאם מתוארים בספר באור חיובי באמצעות מספר טקטיקות שריבלין אימץ. ככל שנבדקו חייו ופעלו של ריבלין עד לכתבת הספר התגלה אדם מעניין ביותר אשר שבר הרבה סטריאוטיפים – כולל הסטריאוטיפים של 'מזרח—מערב'.

רוזד ביקשה להעלות בפורום את מה שכנתה 'פוסט-סעידזים', או הויכוח על חשיבות ספרו של אדוארד סעיד, 'אוריינטליזם', וטענה כי על המזרחנים בישראל להכיר בחילוקי הדעות ביניהם על הספר כלגיטימיים. רוזד סבורה כי רעיון האוריינטליזם הסעידזי הוא סקיצה אשר צוירה בקווים כלליים ביותר, ללא גוונים; בעייה זו טעונה תיקון, והמקרה הנדון של ריבלין הוא אחת הדוגמאות המעניינות לכך.

במאמרה של רוזד מצויינות דוגמאות נוספות של דמויות מורכבות אשר אינן עולות בקנה אחד עם הדיכטומיה האוריינטליסטית: הרפורמיסט ההודי סיד אחמד ח'אן; אמיר עלי, אף הוא הודי, שכתב ביוגרפיה משפיעה של הנביא מחמד; המזרחן מרגליות; הצייר האוריינטליסטי דינה שהתאסלם; העיתונאי אמיל דרמנגהם והמצרי מחמד חסין היכל. בימים אלה רוזד עובדת על אישיות נוספת, מורכבת ביותר, והיא הסופרת האלג'יראית אסיא ג'באר, אשר פרסמה בשנת 1991 רומן על עידן ראשית האסלאם כפי שהוא מסופר על ידי נשים.

רוזד סיכמה את המסע האינטלקטואלי המעשיר אשר ליווה את ההתחקות אחר יואל יוסף ריבלין ונפתח דיון פורה סביב שאלתה של רוזד האם ריבלין אכן היה קול קורא במדבר. ביחס ל'פוסט-סעידזים', עם זאת, הזמן לא הספיק לדיון, ורוזד תוהה שמא קהל המזרחנים הישראלים טרם הגיע למצב בו ניתן להתייחס לשאלה זו.

חזרה לתוכן העניינים

אירועים, כינוסים, הרצאות וימי עיון

תל אביב והמרכז:

1. יום שני, 8 בינואר: ערב עיון בנושא הנצחה ולאומיות בתרבות המודרנית לרגל צאת ספרו החדש של ישראל גרשוני, **פירמידה לאומה**. הכינוס יתקיים באוניברסיטת תל אביב ויתחיל בשעה 16:00. המושב הראשון יחל בשעה 16:15 ויעסוק בהנצחה ולאומיות באירופה המודרנית, והמושב השני יחל בשעה 18:00 ויעסוק בהנצחה ובלאומיות במזרח התיכון המודרני. לפרטים: http://www.mideast.tau.ac.il/Gershoni_conf_8-1-07.pdf.
2. יום שני, 8 בינואר: הרצאתו של פרופ' ברנרד לואיס (אוניברסיטת פרינסטון), **אורתודוקסיה וכפירה בדתות המזרח התיכון**. ההרצאה תתקיים באוניברסיטת תל אביב בשעה 18:15 באודיטוריום בר-שירה.
3. יום שני, 8 בינואר: הרצאתה של ד"ר מירה צורף, **זיכרון וזיכרון שכנגד: ביוגרפיות של נשים ערביות כמעצבות זיכרון קולקטיבי אלטרנטיבי – מי זיאדה ופד'א טוקאן כמקרי בוחן**. ההרצאה תתקיים במכללת בית ברל באיזור ורד בכיתה 601/2, בשעה 18:00.
4. יום רביעי, 10 בינואר: מפגש נוסף במסגרת ה'דינאן', פורום המזרח התיכון של האוניברסיטה הפתוחה, הרצאתו של ד"ר מחמוד ע'נאים, **סוגיות בחקר הספרות הפלסטינית בישראל: טקסט ואו קונטקסט**. ההרצאה תתקיים בשעה 10:15 בחדר 151 בבניין האקדמיה ברעננה.
5. יום שני, 15 בינואר: ערב עיון לציון פרישתו לגמלאות של פרופ' מרדכי תמרקין. הערב יעסוק בנושא **דת, לאומיות ומיעוטים באירופה**. הערב יתקיים באוניברסיטת תל אביב בבניין גילמן (אולם דרכליס 496) ויתחיל בשעה 17:30.
6. יום שישי, 19 בינואר: המפגש השלישי של 'פורום בר' לשנה"ל תשס"ז יארח את הרצאתה של אביגיל יעקובסון, **בצל משבר: יהודים וערבים בירושלים במלחמת העולם הראשונה**. ההרצאה תתקיים באוניברסיטת תל אביב בבניין גילמן (אולם דרכליס 496) בשעה 9:30 (פרטים באתר: http://www.historyschool.tau.ac.il/events_heb.htm). אחרי ההרצאה, כאמור, תתכנס האסיפה הכללית של עמותת החברה המזרחית הישראלית.
7. יום חמישי, 25 בינואר: הרצאתו של פרופ' ברנרד לואיס (אוניברסיטת פרינסטון), **האסלאם, המערב והיהודים**. ההרצאה תתקיים באוניברסיטת תל אביב בשעה 18:15 באודיטוריום בר-שירה.
8. יום שישי, 26 בינואר: **דיאלוג בין-דתי: אסלאם ויהדות כאמצעי לגישור**. מפגש במסגרת הסדרה "יהודים וערבים". מתדיינים: הקאדי מחמד זיבדי, הקאדי עבד אל-חכים סמארה, הרב דוד סתיו. המפגש יתקיים באוניברסיטת תל אביב בשעות 9:30 - 11:30 באולם דרכליס (496) בבניין גילמן. לפרטים: <http://www.mideast.tau.ac.il/Jews-Arabs-26-1-2006.pdf>.

ירושלים:

1. יום שלישי, 9 בינואר: **בעין הסערה: איראן בפרספקטיבה גלובלית**. כנס בין לאומי במכון טרומן. הכנס יערך בשעות 15:18-18:30 בבית מאירסדוף 503, קמפוס הר הצופים. פרטים נוספים באתר: <http://truman.huji.ac.il>.
2. יום שלישי, 16 בינואר: **הרצאתו של מר יחזקאל לין, מנהל אגף המחקר, בצלם: פגיעה בזכויות האדם של פלסטינים: התחמקות מאחריות כמדיניות**. האוניברסיטה העברית, קמפוס הר הצופים, מכון טרומן, החדר העגול, שעה 12:30.

באר שבע:

ימים שני ושלישי, 8—9 בינואר: **רפורמה, התנגדות וסכסוך במזרח התיכון**. הכנס השנתי השלישי של מרכז חיים הרצוג ללימודי המזרח התיכון והדיפלומטיה באוניברסיטת בן-גוריון בנגב בנושא רפורמות במזרח התיכון. המבנה המורכב ורב-הרבדים של רפורמה וקונפליקט במזרח התיכון המודרני מזמן אפשרויות שונות להתנגדות, חלקן חדשות וחלקן מסורתיות. מדיניות הדמוקרטיזציה שמפעילה ארה"ב והימצאות כוחות אמריקאיים בעיראק מחזקות את הגורמים באזור החוששים מהתבססותה של הגמוניה מערבית, ובחוגי אופוזיציה מותחים ביקורת נוקבת על אוזלת ידן של ממשלות מקומיות. ביקורת זו מהווה מרכיב קבוע במאבקים על קידום רפורמה ודמוקרטיזציה ברבות מהחברות במזרח התיכון. דרכי התנגדות אלטרנטיביות דוגמת עיתוני-אינטרנט ('בלוגים') ממלאות את החלל שבין האדם הפשוט לבין השיח הפוליטי ומאפשרות לאנשים הנתונים בסכסוך להשמיע את קולם. בתוכנית הכנס העשירה, אשר תביא מגוון דעות וגישות בנושאים אלה, ניתן לעיין [כאן](#).

חזרה לתוכן העניינים